

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**
КАФЕДРА ПРИКОРДОННОЛОГІЇ

Д. А. Купрієнко, кандидат технічних наук, доцент
Ю. А. Дем'янюк, кандидат педагогічних наук, доцент
О. В. Діденко, доктор педагогічних наук, професор

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ І ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для слухачів, курсантів та студентів
вищих навчальних закладів**

ББК 68.68

К 92

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист від 06.08.2013 № 1/11-12637)

Рецензенти:

В. М. Серватюк, доктор військових наук, професор;

Ф. П. Шульженко, доктор політичних наук, професор;

А. В. Галімов, доктор педагогічних наук, професор, заслужений
працівник освіти України

Купрієнко Д. А.

К 92 Державна територія і державний кордон : навчальний посібник /
Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. – Хмельницький :
Видавництво НАДПСУ, 2014. – 256 с.

ISBN 978-966-8056-78-8

Серед широкого спектра питань, які вивчає прикордоннологія, поняття “державна територія” і “державний кордон” є одними із ключових. Саме тому у виданні подано матеріал навчальної дисципліни “Державна територія і державний кордон”, яка у взаємозв’язку з іншими дисциплінами – складовими прикордоннології – покликана формувати світоглядну функцію, понятійний апарат і знання, які охоплюють систему географічних наук (суспільної та фізичної географії), політології, теорії та історії держави і права, а також багатьох інших.

ISBN 978-966-8056-78-8

ББК 68.68
© Видавництво НАДПСУ, 2014

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник має на меті допомогти отримати і закріпити знання з дисципліни “Державна територія і державний кордон” під час занять, самостійної та індивідуальної роботи. Він розроблений згідно з робочою навчальною та освітньо-професійною програмами, освітньо-кваліфікаційними характеристиками на випускників Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького відповідних напрямів підготовки.

Метою вивчення навчальної дисципліни “Державна територія і державний кордон” є формування у майбутніх офіцерів-прикордонників системи знань про склад, характеристики та особливості території держав світу і їх державних кордонів.

У результаті вивчення навчальної дисципліни курсанти повинні:

- *знати:*

- поняття “територія”, “кордон” і “прикордоння” у їх природному, суспільно-політичному та соціокультурному розумінні;

- форми та принципи використання державної території, основні проблеми територіального розмежування;

- типологію та функції державних кордонів і прикордонь;

- підходи щодо дослідження державних кордонів і прикордонь;

- законні та протиправні способи зміни державної території;

- суспільно-географічні аспекти функціонування державного кордону та прикордоння України;

- *уміти:*

- використовувати доступні джерела географічної інформації для дослідження територій, кордонів і прикордоння;

- визначати географічне положення держави (за природними та суспільно-соціальними ознаками);

- складати географічний образ держави, визначати можливі напрями його покращення;

- проводити аналіз функцій та типології різних ділянок кордонів і прикордонь держав, оцінювати динаміку їхніх змін та оцінювати доцільне співвідношення між бар’єрною та контактною функціями;

- оцінювати законність або протиправність просторових змін державних територій та кордонів;

- *ознайомитись:*

- з підходами та методами географічних досліджень;

- методикою оцінки образу “мешканця прикордоння”;

порядком встановлення державних кордонів;
основами міжнародної співпраці щодо утворення єврорегіонів;
законодавством України з питань урегулювання адміністративно-територіального устрою.

Взаємозв'язок з іншими дисциплінами і науками. Навчальна дисципліна “Державна територія і державний кордон” має безпосередній взаємозв'язок із курсом шкільної географії, лімологією (наукою про кордони), дисциплінами “Основи охорони державного кордону”, “Прикордонний контроль”, “Історія формування та охорони державних кордонів”. Вона закладає підґрунтя для вивчення інших дисциплін – складових прикордоннології, а саме: “Територія і кордони у міжнародному праві”, “Основи прикордоннології”, “Забезпечення прикордонної безпеки”, “Транскордонне співробітництво”. Зазначені дисципліни викладаються послідовно у тісному структурно-логічному зв'язку і мають тенденцію до зростання рівня складності.

Отже, у навчальному посібнику систематизовано навчально-методичний і науковий матеріал, що має на меті узагальнення різнопланових науково-прикладних досліджень, об'єднаних навколо таких базових понять науки прикордоннологія, як “державна територія” і “державний кордон”. Відповідно до сучасних уявлень прикордоннологія (від прикордонний, прикордоння і грецького *logos* – вчення) – це наука, що вивчає світ прикордонного – особливу сферу суспільної життєдіяльності та державного функціонування, де за притаманними їй законами фіксуються і взаємодіють вияви соціальної, політичної, історичної, географічної, економічної та інших сфер діяльності суспільства. Світ “прикордонного” являє собою цілісний соціально-політичний феномен, що охоплює прикордонну сферу суміжних народів і їхніх держав, стрижнем якого є державний кордон.

Прикордоннологія як дисципліна має на меті наукове забезпечення прикордонної політики, і, у першу чергу, тих її аспектів, які пов'язані з прикордонною безпекою, а також діяльністю суб'єктів охорони кордону.

З огляду на це, а також ураховуючи тенденції розвитку теорії і практики охорони державного кордону і необхідність практичної реалізації результатів наукових досліджень у галузі прикордоннології, виникла нагальна потреба у внесенні змін до освітньо-професійних програм і освітньо-кваліфікаційних характеристик на випускника академії та підготовку сучасного навчально-методичного

забезпечення для викладання нових навчальних дисциплін – складових прикордоннології. Саме однією з них є навчальна дисципліна “Державна територія і державний кордон”.

В основу цього навчального посібника, побудованого з позицій історико-ідеологічного підходу, покладено узагальнення теоретичних і практичних напрацювань науковців, основні результати їх досліджень, які багатопланово розкривають ключові аспекти понять “державна територія”, “державний кордон”, “прикордоння”, “транскордонний регіон”.

Курсанти і слухачі матимуть змогу ознайомитись з результатами наукових досліджень визнаних вітчизняних і зарубіжних вчених, які присвятили свої праці розробленню методологічних основ прикордоннології, лімології, географічного державознавства, національної безпеки.

Системний аналіз і узагальнення знань з предмета навчальної дисципліни “Державна територія і державний кордон” дозволяє комплексно розглянути територію і кордони з точки зору суспільної (економічної, соціальної, політичної, культурної) і фізичної географії, країнознавства, політології, міжнародного права, глобалістики та багатьох інших, і представити узагальнений категоріально-понятійний апарат, який відображає сучасні тенденції розвитку суспільства, держави в її прикордонному просторі, території і кордонів. З цією метою у книзі визначено сутність таких базових понять, як “територія”, її види і форми, “адміністративно-територіальний устрій держави”, “адміністративно-територіальна одиниця”, “географічне положення держави”, “державні кордони”, “прикордоння” та інші.

Посібник складається зі змісту, передмови, трьох розділів, додатків (довідково-інформаційних відомостей) і предметного покажчика.

Структура кожного розділу побудована за модульним принципом і включає: титульний аркуш розділу, який містить короткий зміст викладеного в ньому матеріалу; підрозділи у складі вступу, ключових положень, основного навчального матеріалу; висновки; запитання для самоконтролю; практичні завдання; рекомендовану літературу.

Запитання для самоконтролю та практичні завдання надають можливість більш ефективно опрацьовувати навчальний матеріал під час самостійної та індивідуальної роботи. Вони орієнтують курсантів і слухачів на активну пізнавальну діяльність, самостійну творчу працю та вміння розв’язувати завдання, а отже, сприяють

формуванню практичних прийомів і навичок логічного мислення, зокрема щодо аналізу географічних образів і положень держав, використовувати методичний інструментарій і сучасні електронні географічні інформаційні й довідникові системи для дослідження їхніх територій, кордонів і прикордонь.

Під час відпрацювання завдань індивідуальної та самостійної роботи за допомогою посібника слід:

- з'ясувати тему, навчальні питання, зміст завдання, порядок його виконання та форму звітності;

- використовуючи рекомендовану літературу, доповнити конспекти та опорні схеми;

- вивчити навчальний матеріал і здійснити самоконтроль рівня своїх знань згідно з визначеними запитаннями;

- виконати практичні завдання.

Автори висловлюють щирю вдячність за надані корисні поради та критичні зауваження шановним рецензентам: доктору військових наук, професору Серватюку В. М., доктору політичних наук, професору Шульженку Ф. П., заслуженому працівнику освіти України, доктору педагогічних наук, професору Галімову А. В.

РОЗДІЛ 1

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ

ПОНЯТТЯ ТЕРИТОРІЇ У СИСТЕМІ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

**Географічний детермінізм. Загальна структура
географічних наук.**

Територія як поняття фізичної та суспільної географії

*** * ***

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА ІМІДЖ ДЕРЖАВИ

**Географічне положення держави,
його властивості та класифікація.**

Імідж держави.

**Джерела географічної інформації та методи
географічних досліджень**

1.1. Поняття території у системі наукових знань

Формування кругозору сучасної людини, майбутнього офіцера-прикордонника України невід’ємно пов’язане з глибоким розумінням географічних соціально-політичних процесів, які відбуваються як в Україні, так і в інших державах світу.

Важливими в цих знаннях є розуміння сутності понять “держава”, “державний кордон”, теорії їх походження, а також основні закономірності і фактори розвитку.

Загалом такі знання розглядаються в рамках інтегруючої їх навчальної дисципліни “Державна територія і державний кордон”.

Разом із тим, поняття “державна територія” і “державний кордон” є предметами широкого спектра географічних наук, які займаються дослідженням природних ресурсів і розробленням наукових засад територіальної організації суспільства, територіального та комплексно-пропорційного аспектів розвитку продуктивних сил. Це передбачає вивчення процесу взаємодії суспільства з природою, розміщення виробництва, розселення населення, організацію території з урахуванням природних, суспільно-соціальних, екологічних та інших чинників, прогнозування розвитку регіонів.

Обґрунтування провідної ролі географічного положення у розвитку суспільства і народів здійснюється, як правило, у формі географічного детермінізму.

Уперше зробив спробу вивести з географічних умов характер і звичаї народів, їх господарський і політичний устрій французький філософ XVIII ст. Шарль Луї де Секонда Монтеск’є (18.01.1689–10.02.1755). Цю думку розвивало багато інших вчених XIX ст.: англійський історик Г. Букль, французький географ Е. Реклю, американський географ Е. Хантінгтон, відомий російський вчений Л. Мечников та ін.

Однак засновником напрямку географічного детермінізму вважають німецького географа Фрідріха Ратцеля (30.08.1844–09.08.1904). Крім того, він був і етнологом, соціологом, засновником антропогеографії, геополітики, теорії дифузійнізму та політичної географії.

Головна його заслуга в тому, що він знайшов зв’язки між політикою тієї чи іншої країни, виходячи з її географічного положення у певному просторі. У своїй книзі “Політична географія” (1897) він акцентує увагу на політико-географічному положенні держави.

Пошуки закономірностей просторового розміщення поселень і створення моделей географії міст (наука – геоурбаністика, або

географія міст) почалися в першій половині ХХ ст. Одним із перших учених, хто підійшов до створення моделей географії міст, був В. П. Семенов-Тянь-Шанський.

Географічні аспекти в руслі проблем розміщення господарства розробили німецькі вчені, які створили так звану теорію штандорту (тобто місцеположення). Поняття “штандорт” відображає не реальне, а оптимальне розміщення виробництва. Представниками цього напрямку були Й. Тюнер, А. Вебер, А. Льош та ін.

В українській географічній науці одним із перших вчених, які розглядали конкретний вплив географічного положення на розвиток України, був С. Рудницький, який зробив це в 1916 році у праці “Українська справа зі становища політичної географії”. Значний внесок у розвиток категорії “географічне положення” зробили також вчені О. Топчієв, О. Шаблій, М. Паламарчук, М. Пістун, В. Грицевич, В. Лажнік та ін.

Виходячи із зазначеного, характеристики території держави мають істотний вплив на її значущість на політичній карті світу, а поняття “географічного положення” належить до фундаментальних категорій географічної науки.

Отже, метою розділу є формування знань щодо поняття державної території у природному та суспільному значеннях (з погляду різних географічних знань).

1.1.1. Географічний детермінізм. Загальна структура географічних наук

Ключові положення:

Географія і система географічних наук, напрямки досліджень фізичної географії, наукові дисципліни фізичної географії; суспільна географія, напрямки досліджень суспільної географії, наукові дисципліни суспільної географії; природно-суспільні та суміжні наукові дисципліни географії.

Характеристика феномена соціалізації суспільства була б недостатньою без з'ясування співвідношення “природа-соціум”. Одна з перших “формул”, що виражає специфіку культури, звучала так: “Cultura contra natura”. Тобто, культура – це те, що протистоїть природі, дещо надприродне, що відрізняється від природного та виникає не само собою, а у результаті людської діяльності. Разом з тим, культура вміщує в себе і саму діяльність, і її продукти. З іншого боку, культуру визначають як “другу природу”. Таке розуміння

походить з Давньої Греції, від філософствування Демокріта, який вважав, що природа створила людину, а людина, працюючи, створює “другу природу”, тобто простір культури. “Друга природа” – це вираз, який підкреслює нерозривний зв’язок культурної діяльності з природою, яка в цій єдності є “першою”, а власне культура визначається через поняття “природа”.

У взаємозв’язку зі світом людина використовує дві основні форми діяльності. Перша – безпосереднє вживання людиною природних ресурсів. Друга – головна форма – перетворювання першої природи, створення того, що відсутнє в ній у готовому вигляді, так званих артефактів. Вони покликані забезпечити як біологічні потреби (на більш високому рівні в доповнення до першої форми), так і потреби позаприродні – соціальні. Результатом цього є “олюднення” природи, створення нового світу, що несе відбитки людської діяльності. До цього нового людського світу – другої природи – належать не тільки предмети та результати праці, але й соціальні відношення, і зміни самої людини.

Діяльність (особливо на ранніх етапах розвитку людства) органічно пов’язана з тим, що пропонує людині природа. Безпосередній вплив природних факторів (ландшафт, клімат, енергетичні та інші ресурси) може бути відстежено за різними напрямками: від засобів праці та технологій до особливостей побуту та вищих виявів духовної культури. Це дозволяє стверджувати, що культурна дійсність є продовженням та перетворенням природного. Водночас культура є дещо протилежне природі, що існує вічно та розвивається без участі людини.

Отже, виникнення культури як надприродного способу діяльності не виключає її єдності з природою і не дозволяє відмовитися від необхідності врахування природних факторів її розвитку. Навіть на емпіричному рівні можна констатувати, що природне (як зовнішньоприродне середовище, так і внутрішньоприродне в самій людині) не байдуже для тих форм, у яких зароджується та живе культура. Наприклад, якщо порівняти форми життя гірських народів, що мешкають на Кавказі, в Андах, Гімалаях та Кордильєрах, то можна переконатися в тому, що особливості ландшафту надають дивовижної схожості багатьох рис культури. Те саме можна сказати і про народи, що живуть у тропіках, полярних районах чи у степу.

Величезний вплив природи на стиль життя людини, на культуру загалом вперше був теоретично виражений концепцією “географічного детермінізму” – теорії в культурології і соціології, що пояснює особливості життя людини та суспільства перш за все і у вирішаль-

ній мірі природними причинами, що головну роль у формуванні та функціонуванні культури надає географічному середовищу. Останнє розглядається як сукупність предметів та явищ природи (земля, повітря, вода, тваринний і рослинний світ і т. ін.), що включені у процес людської життєдіяльності і складають необхідну умову існування та розвитку людини і суспільства. Звичайно, з розвитком економіки розширюються і рамки географічного середовища, яке не можна ототожнювати з природним середовищем.

Ідеї причинної обумовленості суспільства і його культури географічним середовищем висловлювались уже в античності (Фалес, Демокрит, Гіппократ, Геродот). У Новий час ідеологія географічного детермінізму була спрямована проти релігійної ідеї про Божественну визначеність суспільного життя та підкреслювала особливу роль природних факторів для культури та суспільства (Боден, Монтеск'є, Тюрго). Загалом філософсько-культурологічна думка еволюціонувала від глобальних співставлень суспільства і природи до спеціального вивчення різних факторів географічного середовища на конкретні суспільні процеси та явища (розподіл і щільність населення на земній кулі, види занять та господарської діяльності, виробничі сили, темпи культурного та економічного розвитку, типи політичних і соціальних організацій). У наш час ідеї географічного детермінізму цікаві та актуальні в екологічному аспекті.

Особливу позицію в цьому питанні займав К. Маркс. Він розглядав природно-географічне середовище як умову, чинник суспільного культурного розвитку, як чинник, який змінюється активною діяльністю людини. Маркс підтримував ідею про розподіл природного середовища на зовнішнє, яке включається у господарсько-економічне життя людей та визначає їх побут, і внутрішнє, що виступає біологічною сутністю людини як частини живої природи. Виступаючи по суті надприродною діяльністю, культура живе не просто у природі, а природою. Крім того, культурне є взаємодією природного з природним, але перетвореним людською діяльністю. Ця єдність природного та власне культурного забезпечується передусім працею, у процесі якої речовині та силам природи людина протиставляє не тільки свої фізичні можливості, а й сили самої природи.

У вітчизняній культурології та філософії протиріччя між культурою та природою долається за допомогою категорії діяльності в її історичному розвитку. Спочатку єдність культурного та природного мало характер підкорення людини природі, яку людина додала не стільки у праці, скільки у міфах. Пізніше, з розвитком праці, зростанням її

продуктивності, прогресом науки і техніки ця єдність розпадається, трансформується у взаємодію культури (людини) і природи.

Взаємодія культури і природи має декілька аспектів. Перший – господарсько-практичний, який полягає залежно від природних умов, природних багатств життя людини, долі країн і народів. Сьогодні значення природного фактора для економічної могутності країни дещо зменшується. Більшу роль відіграють не природні умови і багатства, а власне людський фактор. З першим аспектом тісно пов'язаний другий – екологічний. Екологічна рівновага, охорона природи, екологічно чисті технології – це найважливіші аспекти сучасного стану проблеми “культура – природа”. Усвідомлення цієї проблеми набуло особливої ваги сьогодні, коли все гучніше звучать попередження про загрозу глобальної екологічної катастрофи. Людство знаходиться в ситуації конфлікту природи і культури, тому особливого значення набуває екологічна складова в системі культури, уміння забезпечити оптимальний розвиток культури і природи. Знаходження гармонії між природою та культурою буде, напевне, основним завданням третього тисячоліття. Третій аспект – медико-генетичний, що полягає у впливі на життя людини клімату, екології, погодних та природних умов. Етичний аспект проблеми наступний. Любов до природи часто асоціюється з любов'ю до Батьківщини, що є найважливішою культурною цінністю. Можна виділити й естетичний аспект – милування красою рідної природи (хоч і не всі здатні “бачити” красу).

Отже, можна зробити такі висновки. Людина і культура несуть у собі природну, біологічну передісторію. Культура є природним явищем, яке продовжується та перетворюється людською діяльністю. І тільки в цьому сенсі про культуру можна говорити як про щось надприродне та позабіологічне. Разом із тим, необхідно підкреслити, що культура не може бути над природою, адже вона її знищить. Людина зі своєю культурою є частиною екосистеми, тому культура покликана бути частиною загальної з природою системи, адже “Природа може існувати без культури... Але культура без природи швидко знесилиться” (М. Пришвін).

Однією з найдавніших наук, що вивчає географічну оболонку Землі (епігеосферу), її просторову природну і суспільну різноманітність, а також зв'язки між природним середовищем і діяльністю людини, є географія (грец. опис землі, походить від двох еллінських слів: Земля і писати, описувати).

Першою людиною, що використала словосполучення “географія”, був Ератосфен (276–194 рр. до н. е.). Узагальнив наявний географічний досвід видатний географ Клавдій Птолемей у I ст. н. е.

Розквіт класичної західної географічної традиції відбувся в епоху Відродження (2-га половина XIII–XVI ст.), яка відзначається переосмисленням досягнень епохи пізнього еллінізму і значними досягненнями в картографії, які прийнято пов’язувати з ім’ям Герхарда Меркатора. Основи сучасної академічної географії в 1-й половині XIX ст. заклали Олександр Гумбольдт і Карл Рітер.

З давніх віків основною сутністю географії було вивчення дослідниками та теоретиками саме законів і закономірностей розміщення та взаємодії компонентів географічного середовища та їхніх поєднань на різних рівнях. Складність об’єкта дослідження і широта предметної області зумовили диференціацію єдиної географії на низку спеціалізованих (галузевих) наукових дисциплін, що утворюють *систему географічних наук*. Отже, в сучасному розумінні поняття “географія” заміщено поняттям “географічні науки”. У рамках системи географічних наук виділяються природні (фізико-географічні) та суспільні географічні науки, які тісно пов’язані між собою спільними завданнями всебічного дослідження природно-територіальних та виробничо-територіальних комплексів. Сьогодні основна мета географічних досліджень – наукове обґрунтування шляхів раціональної територіальної організації суспільства і природокористування, створення основ стратегії екологічно безпечного розвитку суспільства.

Безпосередньо **фізична географія** – *наука про природу та антропогенні зміни ландшафтної оболонки Землі, що є середовищем життєдіяльності людства та земного біоценозу загалом* (біоценоз – сукупність рослин, тварин і мікроорганізмів, що населяють певну ділянку суші або водоймища і характеризуються певними відношеннями як між собою, так і з абіотичними факторами середовища; абіотичні – це фактори неорганічного середовища, які мають вплив на живі організми).

Основні напрямки досліджень фізичної географії:

теоретичні, експериментальні, регіональні та прикладні проблеми наук, які є розділами фізичної географії;

закономірності структури, речовинного складу, формування, розвитку, функціонування, динаміки ландшафтної оболонки, планетарні риси й основні фактори її просторової диференціації;

закономірності формування, динаміки, еволюції, функціонування ландшафтних територіальних і шквальних комплексів, їх стійкості, здатності до самовідновлення;

закономірності й фактори просторової диференціації та інтеграції ландшафтних комплексів різного рангу, їх типологія, класифікація і районування;

роль ландшафтно-геофізичних, ландшафтно-геохімічних процесів у формуванні, динаміці, еволюції, просторової диференціації та інтеграції ландшафтних комплексів, формуванні екологічної стійкості ландшафтних комплексів різного рангу і природно-технічних систем;

закономірності зміни ландшафтних комплексів під впливом технічних систем, формування антропогенних природно-технічних систем, принципи і методи регулювання й управління природними комплексами;

основи комплексної меліорації ландшафтів;

розроблення принципів і методів спостереження, відображення (зокрема картографування), аналізу і прогнозу структури, динаміки й еволюції ландшафтної оболонки і складових її територіальних та шквальних природних ландшафтних комплексів різного рангу і типу.

Народногосподарське значення проблем, які розв'язує фізична географія, полягає в потребі знань про закономірності формування та тенденції розвитку ландшафтної оболонки й ландшафтних комплексів для організації виробничої і невиробничої діяльності суспільства, охорони природного середовища, раціонального використання природних ресурсів.

Отже, об'єктом вивчення фізичної географії є географічна оболонка загалом. Основу фізичної географії становить загальне землезнавство і ландшафтознавство. За часи існування людської популяції її дослідниками складений значний перелік географічних фізичних дисциплін, які утворюють певне поняття як науки про Землю. Система фізичної географії включає також картографію, хоча інколи її окремо виділяють від головної гілки як окрему географічну дисципліну.

Крім того, фізична географія має чітке дисциплінарне розмежування, яке класифікують за загальними рисами об'єкта дослідження – “сферою”, що поділяється: на літосферу, гідросферу, атмосферу, педосферу (шар ґрунту Землі) і біосферу (флору і фауну).

Загальну структуру основних наукових дисциплін фізичної географії наведено на рис. 1.1, а їх характеристику – у додатку 1 табл. 1.

Рис. 1.1. Загальна структура основних наукових дисциплін фізичної географії

Суспільна географія — це галузь знань, що займається розробленням наукових засад територіальної організації суспільства, дослідженням територіального та комплексно-пропорційного аспектів розвитку продуктивних сил. У свою чергу, це передбачає глибоке вивчення процесу взаємодії суспільства з природою, розміщення виробництва, розселення населення, організації території з урахуванням природних, соціальних, економічних і екологічних чинників, прогнозування розвитку регіонів.

Основні напрямки досліджень суспільної географії:

теорія та методологія суспільно-географічних досліджень;

методика суспільно-географічних досліджень (включаючи розробку та застосування геоінформаційних систем і технологій);

комплексна оцінка природно-ресурсного, трудового, виробничого та інтегрального потенціалу окремих регіонів і країн;

інтенсивність, комплексність і суспільна ефективність використання території, стан навколишнього природного середовища як чинник територіальної організації господарства і населення, якості його життя;

географія населення і розселення (типи геодемографічної обстановки, етногеографія, територіальні відмінності в життєдіяльності населення, міграції, типи населених місць і системи розселення, урбанізація, регіональна демографічна політика та ін.);

територіальна організація виробництва та невиробничої діяльності (промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, сфери обслуговування, відпочинку та туризму, а також галузевих, міжгалузевих та інтегральних територіально-господарських комплексів і систем);

розроблення суспільно-географічних основ регіональної політики, комплексні дослідження соціально-економічних районів і міжрайонних зв'язків, обґрунтування соціально-економічного районування держав, їх участі в міждержавних інтеграційних процесах;

територіальна організація основних товарних ринків, ринків послуг, робочої сили, капіталів, нерухомості, цінних паперів; територіальні відмінності попиту та витрат виробництва, інші географічні аспекти розвитку ринкового господарства;

географія світового господарства і міжнародного поділу праці;

географія країнознавства;

суспільна географія зарубіжних країн, Світового океану, морів та приморських регіонів;

політична географія;

географія культури, зокрема, релігій;

історико-географічні дослідження розвитку господарства, розселення населення, історія суспільно-географічної думки.

Загальну структуру основних наукових дисциплін суспільної географії подано на рис. 1.2, а їх характеристику – у додатку 1 табл. 2.

Окремо слід виділити галузі знань, які стосуються одночасно і фізичної, і суспільної географії, а також суміжних наук, в яких розглядаються географічні аспекти (рис. 1.3; додаток 1 табл. 3).

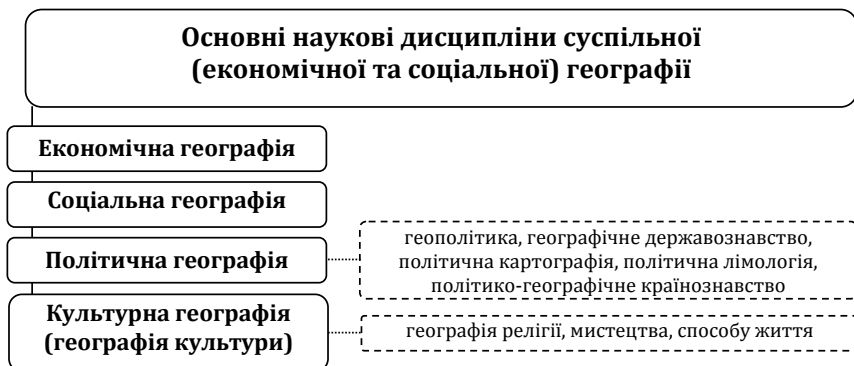

Рис. 1.2. Загальна структура основних наукових дисциплін суспільної географії

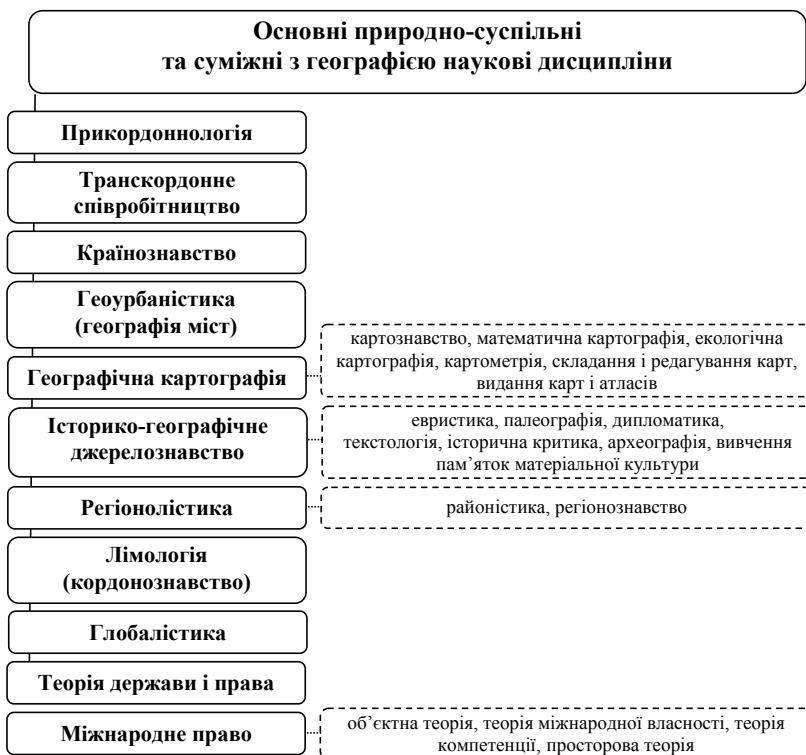

Рис. 1.3. Загальна структура основних природно-суспільних і суміжних з географією наукових дисциплін

Отже, розкрито цілий спектр географічних наук і суміжних їм, що дозволяє всебічно виявляти та визначати значущість зв'язків між природним середовищем і діяльністю людини.

1.1.2. Територія як поняття фізичної та суспільної географії

Ключові положення:

Територія та її особливості в природних, державних, адміністративних та умовних межах; природоохоронна територія, адміністративно-територіальні утворення, адміністративно-територіальний устрій, адміністративно-територіальна одиниця, класифікація країн за формою державно-територіального устрою; класифікація адміністративно-територіальних одиниць держав світу; склад державної території, геотерія, надра, квазітериторія; форми державної території.

Американський географ В. Бунге назвав географію “наукою про місце”. У цьому нестандартному і оригінальному визначенні приховується глибокий зміст про те, що кожний географічний об’єкт має своє індивідуальне місце.

Таке індивідуальне місце має й територія.

У широкому розумінні поняття “**територія**” (лат. terra – земля, країна) тотожне “**територіальному простору**”, *тобто це регіон або обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах.*

Інакше кажучи, **територіальний простір** – це частина земної поверхні з певними межами, які відділяють її від інших ділянок землі. Вона характеризується протяжністю, площею, географічними координатами, природними умовами, господарським освоєнням та іншими ознаками, які вивчаються при оцінці географічного положення.

Територія в природних межах

Територія природна – *це частина території, що має певний інтерес із погляду дослідження явищ природного характеру.*

Як приклад природної території можна розглянути *природоохоронну територію*, яка охороняється через своє екологічне, культурне або інше значення. Існує велика кількість таких територій, рівень захисту яких сильно відрізняється та залежить від статусу, встановленого національними законами та міжнародними договорами.

Природоохоронна територія, як визначається Міжнародним союзом охорони природи (МСОП), призначена для захисту і під-

тримки біологічної різноманітності та природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів.

Міжнародний союз охорони природи визначає шість категорій охоронних територій:

I. Заповідник суворого режиму (1а – біосферний заповідник, 1б – дика територія): територія з найвищим рівнем захисту, що охороняється для збереження екосистеми та наукових досліджень.

II. Національний парк: охоронна територія, призначена переважно для захисту екосистеми й екологічного туризму.

III. Пам'ятник природи: охоронна територія, призначена переважно для збереження специфічних особливостей природи.

IV. Заказник: охоронна територія, призначена переважно для охорони окремих видів, часто з навмисним втручанням людини в екосистему.

V. Охоронний рельєф: охоронна територія, призначена переважно для захисту рельєфу/ландшафту та туризму.

VI. Територія контрольованого природокористування: охоронна територія, призначена переважно для довготермінового економічного використання природної екосистеми.

Довідково. Міжнародні правила щодо природоохоронних територій беруть початок з 1972 року, коли була підписана Стокгольмська Декларація Конференції ООН з питань навколишнього середовища. Вона встановила, що захист зразків усіх головних типів екосистем повинен бути фундаментальною вимогою національних програм охорони природи. З того часу охорона таких екосистем стала основним принципом створення біологічних заповідників, підтриманим кількома міжнародними договорами та резолюціями ООН, зокрема, Світовим природним протоколом 1982 року, Декларацією Ріо-де-Жанейро 1992, і Йоганнесбургською декларацією 2002. Загалом ефективні національні програми захисту основних типів екосистем знайшли поширення щодо сухопутних територій, але лише у значно меншому ступені щодо морських і прісноводних біомів.

Територія в державних межах

На етапі появи держав їхні території складали колишні племенні та родові землі. У такому вигляді територія не могла служити єдності державної влади. Тому держава із самого моменту появи мала потребу в закріпленні правового статусу своєї території. Вона прагнула зафіксувати свої просторові володіння саме як верховний суверен, тому що в рабовласницькій державі суверенітет тотожний земельній власності, сконцентрований у загальнодержавному масштабі. Розміри земельної власності правителя при цьому не мають значення. У феодальній державі її суверенітет ототожнювали

із землевласником, а розміри території держави прямо залежали від його земельної власності. Держави, що поєднували декількох власників, були недовговічними. Ситуація змінюється в пізній феодальній абсолютистській державі, коли роль державної влади значно зростає та поряд із приватною власністю на землю виникає поняття державної території як простору, у межах якого держава існує, а монарх здійснює владу.

Становлення поняття державної території відбувалося одночасно зі становленням і розвитком держав.

Сучасне, найбільш розповсюджене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали, у свою чергу, державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають *територіальним* і яке є невід’ємною частиною державного суверенітету. Це не виключає існування приватної власності на землю. Але ніякі приватноправові угоди щодо землі не можуть змінити публічно-правового статусу території – вона залишається у складі держави. Це означає, що на певній ділянці, відокремленій від іншої земної поверхні, населення керується тільки законами певної держави, яка має виключне право користуватися цією територією на власний розсуд у межах норм міжнародного права.

Територія¹ держави становить необхідну й у більшості випадків достатню матеріальну базу для самого її виникнення, існування та розвитку, тобто вона утримує на собі всі об’єкти держави: від природно-ресурсних до індустріальних. Та й саме зародження держави можливе лише після відокремлення певної території. У межах території держави відбувається неминуче комплексне поєднання найрізноманітніших об’єктів, які починають діяти як єдиний організм.

Сучасне міжнародно-правове розуміння державної території ґрунтується на таких основних принципах міжнародного права, як: недоторканність і цілісність державної території, невтручання у внутрішні справи держави, самовизначення, заборона агресивних воєн і відмова від анексії, мирне вирішення міжнародних спорів, непорушність кордонів, а також право народів розпоряджатися своїми природними ресурсами.

¹ У даному контексті йдеться саме про ефективну територію держави, тобто територію без екстремальних умов для життя людей, придатну для господарського освоєння. При цьому непридатними вважаються кліматичні зони, де середньорічна температура нижче двох градусів морозу, а висота над рівнем моря понад 2 000 м. За цим показником у Світі лідирують Бразилія, США, Австралія та Китай.

З урахуванням цих принципів і норм **державну територію можна визначити як виокремлену на основі норм міжнародного права частину простору Землі, яка є надбанням народу, що проживає на цій території, та яка знаходиться під суверенітетом створеної ним держави.**

Отже, говорячи про склад території держави у широкому розумінні, її елементи можна поділити на дві групи:

1) **реальний (фактичний) територіальний простір**, обриси якого чітко визначені (або можуть бути визначені) міжнародними договорами і внутрішнім законодавством;

2) **умовний (квазі)-² простір**, що може змінювати свої розміри, конфігурацію.

Науочно загальний склад державної території подано на рис. 1.4, а визначення окремих елементів – у додатку 1.

Рис. 1.4. Загальний склад державної території

² Від лат. quasi – нібито, начебто – префікс, що означає “уявний”, “несправжній”.

Сухопутний простір (територія, або суходіл) держави – це її земна (материкова) поверхня, не вкрита водою, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, які належать цій державі.

Акваторію держави складають її внутрішні та територіальні води.

Аероторія держави – це розташований над її територією та акваторією шар атмосфери (тропосфера, стратосфера, мезосфера й прилегла частина космічного простору: термосфера).

Надра землі розглядають у таких аспектах:

у широкому сенсі надра простягаються від поверхні до центру Землі, тобто включають земну кору, мантію Землі і її ядро;

у вузькому сенсі (з точки зору геології) під надрами розуміють частину земної кори, що розташована нижче ґрунтового покриву і дна водних об'єктів, яка простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення і освоєння.

Розмежування надр держав здійснюється в межах площини, яка утворюється від проекції лінії проходження державного кордону, й до технічно доступних глибин у напрямку центру Землі (згідно з визначенням “державний кордон”).

До надр відносять тільки природні об'єкти: суцільні породи, породи у рідкому і пароподібному стані, природні порожнини між породами.

Очевидним є те, що кожна державна територія має унікальну конфігурацію або форму. Загальну типологію державних територій за даною ознакою подано на рис. 1.5, а характеристику окремих елементів – у додатку 1 табл. 5.

Рис. 1.5. Типологія форм державної території

Територія в адміністративних межах

Феномен територіальності, що є у тварин, характерний і для життєдіяльності людей. Люди, що живуть у різних частинах світу, виявляють “просторові потреби” і оголошують своєю власністю території, які сторонні особи без спеціального дозволу відвідувати не можуть. Кожна держава має свою власну територію з чітко визначеними кордонами і прикордонною службою, що охороняє цю територію. Мешканці кожної території об’єднані почуттям прихильності до району свого проживання. Історія знає багато випадків, коли через територіальні суперечки відбувалися серйозні інциденти і починалися війни.

Територіальний устрій держави становить систему відношень між державою загалом (її центральною владою) та її територіальними складовими (населенням і органами публічної влади).

Географічною основою територіального устрою держави є поділ її території за різними ознаками, основною з яких є адміністративно-територіальна.

Адміністративно-територіальний устрій держави – це її внутрішня територіальна організація з поділом на складові (адміністративно-територіальні одиниці різного рівня, відповідно до яких утворюються місцеві органи державної влади й управління), зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними, політичними та іншими чинниками.

Суть адміністративно-територіального устрою зводиться до поділу єдиної території держави на її складові (адміністративно-територіальні одиниці).

Адміністративно-територіальна одиниця – це частина єдиної території держави, яка є просторовою основою для організації та діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, або, інакше кажучи, це частина території держави, що має місцеву адміністрацію – управління.

Слід з’ясувати, що природа адміністративно-територіальних утворень може бути різною. Можна виділити два шляхи їх формування:

природний – поселення, міста, села, селища виникають внаслідок історичного природного (общинного) групування людей для спільного життя (тобто знизу);

штучний – райони, повіти (районна ланка), області, губернії (обласна ланка) є результатом видання і реалізації актів державної влади (зверху).

В адміністративно-територіальних одиницях, що сформувалися природним шляхом, як правило, обираються органи самоврядування, котрі займаються місцевими справами.

В адміністративно-територіальних одиницях, сформованих штучним шляхом, управління здійснюється агентами держави (губернатором, префектом, головою районної адміністрації), призначуваними центральною владою – президентом, урядом. У таких адміністративно-територіальних одиницях можуть обиратися органи місцевого самоврядування з тим, щоб представляти інтереси природних адміністративно-територіальних утворень.

Отже, форма державного територіального устрою характеризує:
з яких частин складається внутрішня структура держави;
яке становище цих частин і які взаємозв'язки їх органів;
як будуються відношення між центральними і місцевими державними органами;

в якій державній формі виражаються інтереси кожної нації, яка проживає на території країни.

За формою державного територіального устрою, тобто способом розподілу території на частини та порядком співвідношення влади між ними і державою загалом, вирізняють держави *прості (унітарні)* та *складні* (рис. 1.6).

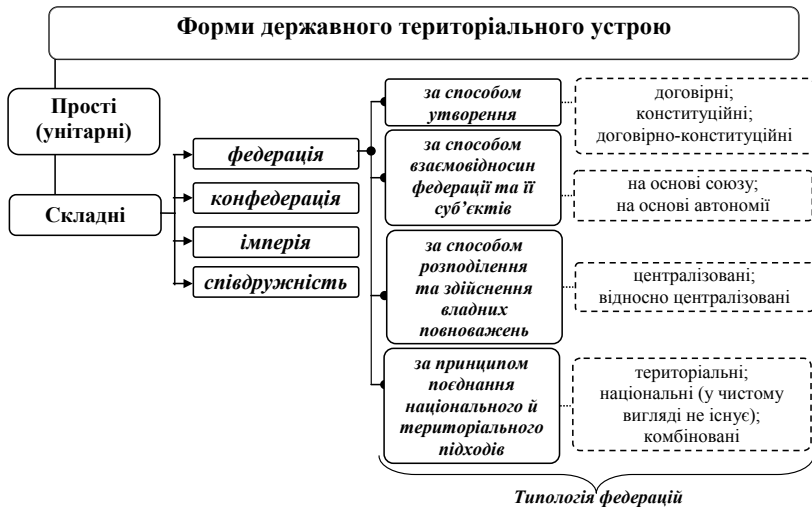

Рис. 1.6. Типологія держав за формою державного територіального устрою

Унітарна держава – це проста єдина держава, яка поділена на адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють суверенними правами, тобто не мають політичної самостійності (приклад: Україна, Болгарія, Польща, Франція, Італія, Швеція та ін.).

Це створює організаційно-правові передумови впливу центральної влади на всю територію держави.

Унітарна держава характеризується такими основними ознаками: до складу не входять державні утворення, що наділені ознаками суверенітету, адміністративно-територіальні одиниці (область, район та ін.) не можуть мати якої-небудь політичної самостійності;

єдина конституція та єдина система законодавства;

єдина система вищих органів державної влади – глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни;

єдине громадянство та єдина державна символіка;

єдина судова система;

у міжнародні відносини вступає лише держава.

В окремих випадках до складу унітарних держав можуть входити одна чи кілька територіальних одиниць з особливим статусом автономного державного утворення (приклад: Грузія, Іспанія, Італія, Україна та ін.). Такі держави називають децентралізованими унітарними державами з елементами федералізму. У них місцеві органи обираються населенням автономії та мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. Автономії мають внутрішнє самоврядування, як правило, у сфері адміністративної діяльності, вони володіють певною самостійністю й у сфері законодавства (у порядку делегованих повноважень з боку центрального законодавчого органу).

Складними державами вважають федерацію, конфедерацію, імперію та співдружність.

Складні держави складаються з державоподібних утворень чи навіть держав, які мають власну систему законодавчих і судових органів (наприклад, США, Росія, ФРН).

Статус окремих складових в унітарних і федеративних державах часто відрізняється від статусу інших складових цієї держави. У цьому зв'язку державно-територіальний устрій може бути як простим (симетричним), так і складним (асиметричним). Простий (симетричний) устрій держави характеризується тим, що всі її складові мають однаковий статус. У разі складного (асиметричного) устрою окремі частини держави мають різний статус.

Більш детально характеристику форм державно-територіального устрою державної території подано у додатку 1.

Загалом просторові характеристики держави мають неабиякий вплив на її значущість на політичній карті світу. Чим більшим є територіальний простір, тим, як правило, значніші ресурсні можливості для розвитку країни. Водночас, якщо ця велика територія розміщена в екстремальних для життя людей і ведення господарства в природних умовах, переваги її нівелюються (зникають). Велике значення має і компактність та безперервність території держави.

На окрему увагу заслуговує одна з фундаментальних категорій географічної науки – “географічне положення” (ГП), яке буде розглянуте нижче.

Отже, термін “територія” використовується в міжнародному праві для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів певними кордонами, і такого, що має визначений юридичний статус (наприклад, статус державної території) і відповідний йому правовий режим.

Однак розуміння міжнародним правом території переважно в просторовому аспекті не має нічого спільного з поняттям території в її природному значенні, як середовища існування земної фауни і флори, місцезнаходження природних багатств і ресурсів, середовища проживання людини і матеріальної основи її існування, хоча останнє і враховується в нормах міжнародного і національного права, що стосуються природокористування.

1.2. Географічне положення та імідж держави

1.2.1. Географічне положення держави, його властивості та класифікація

Ключові положення:

Географічне положення; географічні об’єкти; геопросторові відношення об’єктів на мікро-, мезо- та макрорівнях; властивості географічного положення; класифікація географічного положення за геопросторовим відношенням об’єктів, природними та суспільно-соціальними ознаками.

Поняття “географічне положення” є ключовим для всієї системи географічних наук, оскільки значною мірою дає уявлення про природні і суспільні умови, особливості місця їх локалізації.

Таку залежність суттєвих властивостей об'єктів від їх положення в просторі вчений Б. Родман назвав “позиційним принципом”.

Власне географія і зародилася як наука про методи визначення і фіксації місцеположення об'єктів на земній поверхні один відносно одного або в системі координат. У подальшому виявилось, що визначення місцеположення об'єкта не тільки допомагає відшукати його, але і пояснює деякі властивості цього об'єкта і навіть дозволяє прогнозувати його розвиток. Важливим елементом географічного дослідження є встановлення і аналіз зв'язків між об'єктами, які визначаються власне їх розміщенням. Отже, у географії положення розглядається як чинник розвитку об'єкта.

У науковій літературі зустрічаються різні тлумачення поняття “географічне положення”.

Зокрема, за визначенням “Географічного енциклопедичного словника”: **географічне положення** – це розташування географічного об'єкта відносно поверхні Землі, а також щодо інших об'єктів, з якими він взаємодіє, тобто це його “адресність”, яка відображає його зв'язки з оточенням.

Географічними об'єктами можуть бути населені пункти, економічні райони, країни, природні територіальні комплекси тощо. Тобто це такі об'єкти, які через свій статичний характер можуть бути відображені на карті.

Географічне положення – це показник взаєморозташування на земній поверхні географічних об'єктів різних типів, які знаходяться поза їх територією або перетинають її і мають чи можуть мати на неї вплив.

Географічне положення не статична, а динамічна характеристика, яка може змінюватися в часі під впливом різних факторів (зміна властивостей географічного об'єкта і його взаємозв'язків з іншими об'єктами і явищами, як природних, так і політико-економічних).

Зовнішнє середовище через свої складові активно впливає на об'єкт, положення якого визначається. Так само й сам об'єкт впливає на власне навколишнє оточення.

Тут доречно нагадати геніальний вислів Наполеона: “Географія – це доля”. Справді, особливості ГП країни значною, а іноді й вирішальною мірою впливають на долю держави, нації і окремо взятої людини.

Є відмінність у термінах ГП і місцеположення. Місцеположення вказує на локалізацію або належність, воно незмінне, прив'язане до одних координат. Географічне положення відображає відношення

в системі, воно при незмінних координатах об'єкта може змінюватися залежно від ситуації в навколишньому середовищі.

Отже, географічне положення визначається як щодо природних (материків, океанів, річок, гірських систем, узбереж, озер тощо), так і соціально-, політико- та економіко-географічних (районів, областей, провінцій, штатів, країн та ін.) об'єктів.

До основних властивостей ГП належать:

дистанційність – це вигідність (чи невигідність) географічного положення залежно від зміни відстані між взаємодіючими об'єктами. Чим ближча відстань розташування об'єктів, що взаємодіють з користю, тим вигідніше ГП.

детермінованість – географічне положення є водночас і результатом попереднього розвитку об'єкта (міста, економічного району, держави тощо), і чинником його подальшого функціонування і розвитку. Воно значною мірою повністю визначене, без урахування випадкових чинників;

потенційність відношень об'єкта із зовнішніми об'єктами і системами, тобто відносна невичерпність можливостей, які можуть бути використані для забезпечення суспільних потреб.

Отже, ГП тією чи іншою мірою є головною, визначальною силою розвитку людського суспільства.

З аналізу поняття “географічне положення” можна зробити висновок, що державна територія є одночасно як політичним простором (тобто простором, де держава здійснює суверенну владу), так і географічним природним середовищем.

Крім того, ГП є поняттям не лише багатоаспектним, а й відносним. Тобто йдеться про його постійну трансформацію у просторі й часі, одночасну присутність в оцінці нинішнього стану географічного положення, його минулого розвитку і наявності чинників його подальшого функціонування.

Отже, ГП може *класифікуватися* за декількома групами ознак: геопросторовими, природними і суспільно-соціальними. Загальна класифікація видів ГП представлена на рис. 1.7, а їх характеристика розкрита у додатку 1 табл. 6.

Фізико-географічна та геодезична складові ГП виділяються тим, що географічне середовище продовжує відігравати суттєву роль у житті суспільства, ефективності функціонування тієї чи іншої країни. Навіть найпотужніші держави з їх, здавалося б, безмежними можливостями, відступають перед стихійними силами природи у вигляді цунамі, землетрусів, повеней, ураганів,

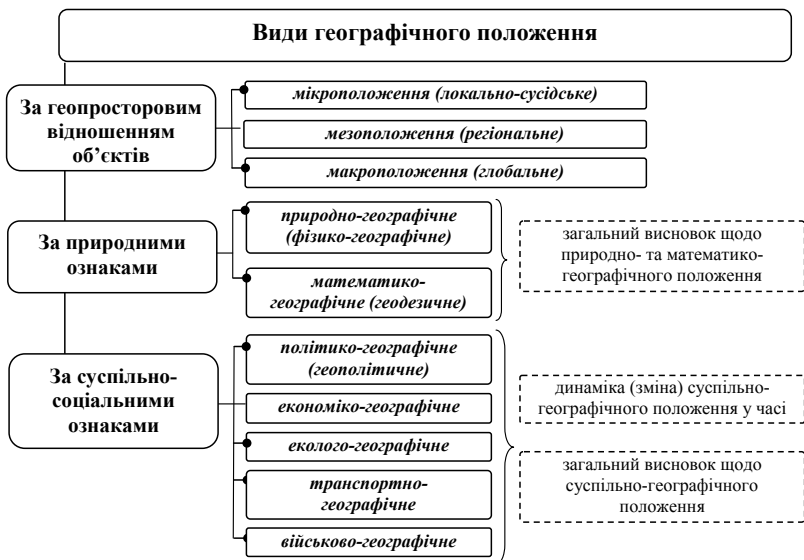

Рис. 1.7. Класифікація видів географічного положення

торнадо тощо. Наявність і якість земельних чи інших природних ресурсів, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, клімат і рельєф місцевості, присутність повноводних рік і безліч інших чинників фізико-географічної та геодезичної складових географічного положення є важливими у розвитку, а іноді й самому існуванні цієї чи іншої країни.

Отже, розкрито властивості та класифікацію географічного положення держав та з'ясовано, що географічне положення є поняттям не лише багатоаспектним, а й відносним. І це полягає у масштабах абстрагування ГП щодо інших географічних об'єктів, його постійній трансформації у просторі й часі, а також в одночасній присутності в оцінці географічного положення держав їх минулого розвитку, нинішнього стану і чинників подальшого функціонування.

Емоційною складовою при вивченні географічного положення є географічний образ, який розглянемо далі.

1.2.2. Імідж держави

Ключові положення:

Імідж держави – поняття, склад, основні інструменти для формування та просування; фактори, які впливають на імідж держави; географічний образ держави – поняття, склад та осно-

вні властивості; геополітичний образ держави – поняття та склад; схема образної типології країн світу.

Поняття іміджу держави. Соціальні зв'язки в сучасному суспільстві характеризуються багатоманітністю факторів, що впливають на взаємодію людей у різних сферах життя. Одним з таких факторів є уявлення про іноземні держави, які з посиленням процесів глобалізації³ стають, з одного боку, більш чіткими та інформативними, з іншого – такими, що не завжди відповідають дійсності, адже сучасні уявлення про світ значною мірою є продуктом засобів масової інформації та різноманітних цілеспрямованих комунікативних механізмів, до яких можна віднести PR (зв'язки з громадськістю), пропаганду та ін.

На сьогодні існує велика кількість напрацювань стосовно проблеми іміджу⁴ держави в рамках різних галузей науки, зокрема політології, теорії міжнародних відносин, психології. Серед найбільш відомих вчених, які працювали в цьому напрямку, можна назвати К. Боулдінга, Е. Галумова, Д. Замятіна, Н. Замятіну, М. Арутюнян, П. Коурверта, О. Кіркіна, І. Кисельова, О. Смирнова, Н. Хазратова, С. Балюк та багатьох інших.

Імідж держави [1] розглядається цими вченими крізь призму предметного поля тієї науки, в рамках якої вони працювали, наприклад, політичних процесів, психологічних особливостей особистості тощо, так і у комплексному систематичному дослідженні даного соціального явища. Адже соціологія розглядає соціальні феномени у взаємозв'язку різних компонентів як такі, що функціонують під впливом різного спектра факторів. Тому на основі соціологічних досліджень можна виокремити структурні елементи іміджу будь-якої держави і за їх допомогою з'ясувати, як цю державу “сприймають” за кордоном.

³Глобалізація (англ. globalization – світовий, всесвітній) – перетворення певного явища на світове, планетарне, те, яке стосується усієї Землі, земної кулі. Глобалізація – це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Основними наслідками цього процесу є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських і виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, який має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. У результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається збільшення як кількості спільних для груп держав проблем, так і кількості та типів інтегрованих суб'єктів.

⁴Слово “імідж” (image) є англломовним запозиченням слова “образ”. З урахуванням того, що узагальнений імідж/образ держави є відображенням сукупності часткових іміджів/образів його компонент (політичних, економічних, культурних, релігійних та ін.) та з метою запобігання плутанини, слово “імідж” у книзі застосовано щодо загальної характеристики держави (країни, нації), а образ – щодо окремих складових іміджу.

Імідж держави впливає зокрема на прийняття політичних рішень щодо цієї держави з боку іноземних держав, на процес залучення інвестицій, розвиток туристичної галузі, просування товарів та брендів на світових ринках, поліпшення ставлення до пересічних громадян держави за кордоном тощо.

Тому ця проблема є досить актуальною у побудові зовнішньої політики керівниками всіх держав, особливо молодих, у тому числі України.

Отже, під **іміджем держави** прийнято розуміти уявлення про географічні характеристики держави, інформацію, пов'язану зі сферами життєдіяльності суспільства (політикою, економікою, культурою, релігією, правом, науково-технічною сферою, освітою, спортом, туризмом тощо), з історією цієї держави, з відомими постатями та пересічними громадянами.

Образ держави являє собою складне утворення, систему, що побудована на компонентах різного сенсу. Вони розглядалися як різноманітна інформація, соціально-предметний зміст, що можна класифікувати за низкою параметрів.

Тобто, імідж держави – це база, що визначає, яку репутацію здобуває країна у свідомості світової громадськості в результаті тих або інших актів її взаємодіючих із зовнішнім світом суб'єктів.

Імідж будь-якої держави має кілька різних аспектів. Для здійснення комплексного дослідження іміджу країни, необхідно проаналізувати сприйняття іміджу громадянами як усередині держави, так і ззовні.

Отже, стосовно формування іміджу держави, відомо, що:

по-перше, позитивний імідж держави в масовій суспільній свідомості необхідний, насамперед, для успішного просування й реалізації національних інтересів;

по-друге, національні інтереси відображають мотивовані й конкретизовані цілі зовнішньої і внутрішньої політики держави, що впливають із національної державної ідеї;

по-третє, національна державна ідея є системою ціннісних виборів, вектором спрямованості й цивілізаційних орієнтирів держави, що відповідають менталітету народу.

Імідж держави опосередковано у вигідному світлі відображає базові національні цінності й прагнення держави до їх утвердження.

На імідж держави впливають різні фактори, які можна поділити за часом на три групи:

ті, що залишилися у минулому або що ніколи не змінюються (умовно-статичні);

впливові в дійсний час (умовно-динамічні);

очікувані в майбутньому (прогнозовані).

Позитивне сприйняття країн у світі є запорукою успіху їх глобальних політичних, соціальних й економічних рухів.

Формування позитивного іміджу в глобальному вимірі (на міжнародній арені) є проблемою й держави, і суспільства.

Для її вирішення потрібне моделювання декількох чинних концептів держави й подальша їх оцінка для визначення оптимальної відповідності національним інтересам. Перш за все, це потребує розуміння складу іміджу держави та вміння використовувати основні інструменти його формування в позитивному руслі.

Складові іміджу держави. Географічний образ. Держава – найважливіший фактор формування й розвитку націй, що забезпечує внутрішній зв'язок між різними класами, національностями, а також відношення у середині них.

Слід зазначити, що держава завжди існує в межах певної території і не може бути відділеною від неї. Тому в образі держави неодмінно присутні уявлення про географічне положення, які, власне і відображають географічний образ.

Отже, **географічний образ** – це сукупність уявлень про простір, його наповнення, структуру, властивості його частин.

Географічний образ є таким, що вбирає в себе найбільш важливі, яскраві знаки, символи та уявлення про простір. Компоненти географічного образу, які мають значний вплив на імідж держави загалом, подано у таблиці.

Структура географічного образу держави

Структурний елемент	Приклади
1	2
Розмір території держави	Україна – найбільша держава Європи; Росія, Канада та США як найбільші держави світу; Ватикан, Монако та Мальта – найменші
Географічне розташування (континенти, сторони світу тощо) та належність до певного геополітичного регіону	Україна – центр Європи, частина Східної Європи, Туреччина – знаходиться на перетині двох материків – Європи та Азії, Ізраїль – держава Близького Сходу
Географічні об'єкти: міста (особливо столиці), моря, річки, озера, гори тощо	Париж – Франція, Мілан – Італія, Темза – Велика Британія, Байкал – Росія, Мертве море – Ізраїль, Олімп – Греція

1	2
Клімат, погодні умови	Велика Британія – “держава туманного Альбіону”, Росія – держава, що асоціюється з холодом і снігом
Тваринний і рослинний світ	Росія асоціюється з ведмедами, символом Австралії є кенгуру, Голландія сприймається як держава тюльпанів
Корисні копалини	Саудівська Аравія, Росія – держави з великими запасами нафти та газу, Японія – не має жодних корисних копалин
Екологічна ситуація (стихійні лиха та техногенні катастрофи)	Японія та Україна – відомі світу, зокрема, через катастрофи на атомних електростанціях

Окремо слід зупинитися на **геополітичному образі держави**, який відображає найбільш значущі, максимально перетворені (інколи – викривлені) з точки зору традиційного географічного простору і в той же час найбільш масштабні, такі, що охоплюють значні за площею території та регіони планети, географічні образи.

Геополітичний образ є одним із концептів сучасної геополітики⁵, що має особливе методологічне значення, оскільки дозволяє сформулювати певні її засади. Для геополітики властиве особливе бачення простору через його найбільш ключові, збільшені елементи, які мають певний політичний сенс. Сучасні міжнародні відносини є значною мірою полем боротьби найбільш потужних, високоформалізованих, стиснених геополітичних образів – країн, регіонів, політичних та військових блоків, цивілізаційних спільнот. Це дозволяє як інтерпретувати, так і конструювати важливі політичні, економічні та культурні події, надаючи їм довгостроково діючих бажаних образних конфігурацій.

Серед геополітичних образів провідну роль відіграють так звані *ключові геополітичні образи, або ж базові геополітичні образи-архетипи*, здатні чинити вирішальний і довготривалий вплив на структурування решти геополітичних образів. Вони характеризуються найбільш цілеспрямованими геопросторовими уявленнями й найпотужнішими за впливом символами і знаками.

У кожній культурі на певну політико-, фізико- та економіко-географічну основу накладаються різноманітні, подекуди, суперечливі

⁵Геополітика – окремий напрям політичної географії, який вивчає вплив різноманітних географічних чинників на стратегічні позиції держав у світовому просторі; закономірності розподілу і перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав і міждержавних об’єднань у багатовимірному комунікаційному просторі.

геополітичні уявлення – місцевого населення, військових, політичних та державних діячів, а також науковців. Тому кожна культура не тільки створює, усвідомлює та рефлексує певні геополітичні образи, але і живе ними та в них. Кожна держава може бути представлена складною системою геополітичних образів.

Отже, підсумовуючи висловлене різними авторами, можна стверджувати, що географічні образи – це продукти формалізації, концентрації (стиснення) найбільш яскравих, характерних зосереджених знаків, символів, ключових уявлень, що описують реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти тощо.

Сутність географічного образу можна з'ясувати через його основні властивості:

1. *Максимальний ступінь узагальненості* (генералізації) інформації про територію; передача суттєвих особливостей географічних об'єктів. Образи завжди конструюються (формується) і цим принципово відрізняються від таких форм передачі інформації, як фотографія, відеозапис, формалізований географічний опис з точною фіксацією всіх якісних і кількісних характеристик досліджуваного об'єкта.

2. *Цілісність* (зв'язність, комплексність, синтетичність) географічного образу: без втрати образності його не можна розчленувати на складові частини (характеристики окремих галузей, компонент та ін.). В образах ландшафтів, зокрема, нерозривні природні особливості і риси, привнесені людиною. Цілісність і узагальненість географічних образів часто досягаються застосуванням виразних засобів мистецтва. У словесних описах – це порівняння, метафори тощо.

3. *Вірогідність* (адекватність, реальність) географічного образу: він обов'язково повинен мати свій прообраз – реальну територію (ландшафт) чи інший географічний об'єкт. Цим географічні образи відрізняються від “художніх образів простору” (у широкому значенні): останні можуть бути плодом чистої вигадки або бути довільними комбінаціями лише окремих рис. Крім того, географічні образи треба відрізняти від символів території (регіонів, міст, країн). Образ синтетичний і нерідко динамічний, як і сама відображена реальність. Символ же за своєю сутністю аналітичний і може надовго “закріплювати” окремі особливості, які колись характеризували дану територію, але тепер їй не властиві або взагалі не мають прямого відношення до цієї території (наприклад, леви в гербах багатьох європейських країн).

4. З вірогідністю географічного образу тісно пов'язана його *репрезентативність (типовість)*: образ несе інформацію про деяку територію (об'єкт), однорідну за сукупністю ознак. При цьому, як правило, несуттєва ідентифікація образу з прообразом.

5. *Неповторність* географічного образу – додаткова властивість стосовно його репрезентативності. Чим яскравіше відображені особливості якої-небудь території, тим сильніше її образ має відрізнитися від образів інших територій (типів країн, ландшафтів).

Образ держави має бути захопливим, мальовничим; усі вражаючі місця розташування, величні явища природи повинні бути змальовані яскравими фарбами, що сильно діють на уяву; більше бути схожим на слово мандрівника.

Тобто, географічний образ – це емоційна складова детального аналітичного опису географічного положення.

У багатьох державах формування привабливих національних іміджів належить до найважливіших державних завдань. У такій пропаганді використовуються всі засоби, включаючи нанесення зображень найбільш відомих “національних пейзажів” на грошові банкноти. Уміло подані образи типових та унікальних “національних ландшафтів” відіграють значну роль у формуванні національної самосвідомості. Ландшафт дійсно може стати національним символом, що втілює в собі стабільність і захищеність у сучасному світі, повному непередбачених змін.

Роль панівних образів територій стає все більш значною при визначенні стратегій їх економічного розвитку і пріоритетів інвестиційної політики.

Образ регіону (країни) в майбутньому може стати таким же важливим ресурсом, як у минулому і сьогодні ті чи інші види мінеральної сировини.

Наприклад, у Японії, розміщуючи технополіси, вибирають за інших рівних умов стародавні містечка з приємним пейзажем.

Інформаційно-прикладне значення географічних образів величезне у зв'язку з тією роллю, яку образи географічних об'єктів відіграють у повсякденному житті й діяльності людини. У суспільстві завжди існують образи-стереотипи сприйняття й уявлення конкретних територій (регіонів, країн), стійкі для великих груп людей протягом певних періодів часу. Проте досить часто це лише стереотипи, які мають дуже мало спільного з географічними реаліями.

Можливість спрямованого формування образів-стереотипів регіонів і країн вже давно використовується з різною метою. Наприклад,

схильністю людей до стереотипного сприйняття світу користуються організатори туристичного бізнесу. Особливості психології “масового туриста”, широко використовувані при створенні рекламних образів, блискуче охарактеризував П. П. Муратов: “Туристи шукають природу, яка говорила б мовою виразною і впливала б навіть на дитячу уяву. Як у мистецтві, так і в природі вони люблять наочність, визначеність вираження і драматизм дії. Усі смаки їх задоволені, коли половина пейзажу зайнята морем, а інша частина його замкнута горами, коли на першому плані вигадливо розташовані дикі скелі, що контрастують із приємною плямою зелені, і коли все це ще доповнено мальовничою рисою, яку вносить життя – хатиною на березі, човном, витягнутим на пісок, чи далеким вітрилом”.

Хоча географічні характеристики посідають важливе місце в структурі іміджу держави, але далеко не єдине. Інші його компоненти подано у додатку 1 табл. 7.

Основні інструменти формування позитивного іміджу держави. Імідж держави акумулює в собі різні культурно-історичні аспекти. Вивчення й систематизація інформації, поданої в різних аналітичних матеріалах, дозволяють у світлі основних положень теорії масової комунікації сформуванати напрямки, у розрізі яких повинен створюватися позитивний імідж держави в глобальному просторі:

по-перше, *стабільність* в усіх сферах громадського життя, стійкість внутрішньодержавної системи влади й керування, прогнозованість дій держави і її ідеологічна відкритість, що сприяє формуванню про неї правдивих відомостей;

по-друге, *привабливість* економічної системи держави для зовнішніх інвесторів пов’язана не тільки з удосконаленням державних механізмів забезпечення їх прав і гарантій на її території, але й із правильним піднесенням потенційним інвесторам інформації й акцентуванням їх уваги на об’єктивних перевагах роботи з даною країною;

по-третє, *висока освіченість, моральність* суспільства;

по-четверте, *впливовість* інформаційно-політичного потенціалу країни, що забезпечує надійність і стійкість її комунікативних зв’язків із країнами світу.

Основні інструменти для просування іміджу держави подано на рис. 1.8, а їх характеристику – у додатку 1.

Формування географічних образів спрямоване не стільки на їх пояснення, скільки на інтуїтивне розуміння, що робить гуманітарно-образну концепцію країнознавчого синтезу надзвичайно продуктивною для впливу на суспільство. Найкращим механізмом створення

образів країн є типологічний підхід. Багатоваріантність підходів до типології країн об’єктивно витікає із самого визначення вертикальної (ознакової) систематизації.

Рис. 1.8. Основні інструменти для просування іміджу держави

Потреба суспільства в інтегрованому знанні про оточення підштовхує до спроби поєднати в одній схемі суворо формалізований науковий підхід поетапної соціально-економічної типології та емоційно-художній підхід образної типології.

Вдалим прикладом усталених образів може слугувати образна типологія країн світу, схему якої наведено на рис. 1.9, а характеристику її окремих елементів – у додатку 1.

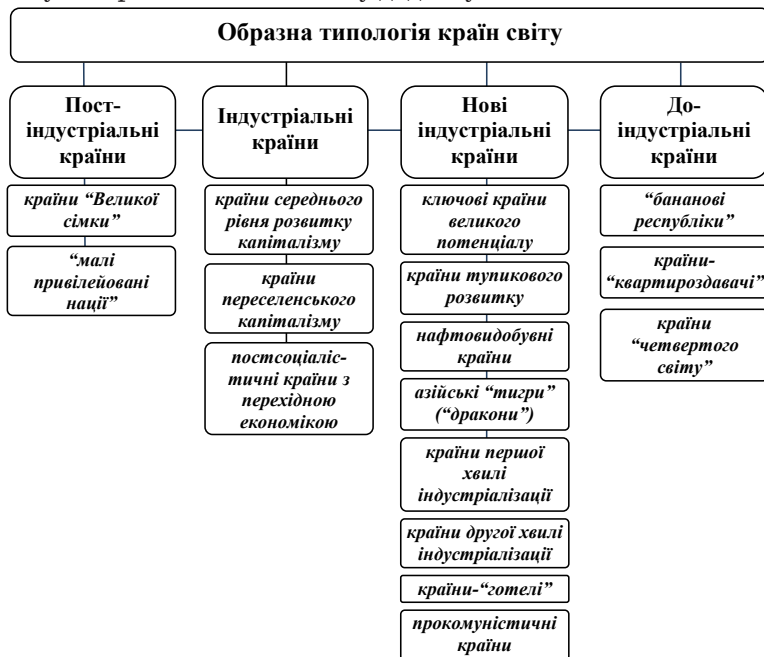

Рис. 1.9. Схема образної типології країн світу

Отже, географічний образ держави є важливим складником її іміджу. Проте у разі побудови моделі іміджу абстрактної держави жодна з визначених структурних компонент не може бути домінуючою. В одних випадках переважають, наприклад, географічні ознаки, в інших – постать відомого політика або ж стереотипи щодо населення. Окрім цього, на практиці компоненти іміджу взаємопов'язані між собою, а, отже, в теоретичному плані виділити їх можна досить умовно. Однак можна говорити про те, що деякі з цих компонент частіше присутні в уявленнях про різні держави світу.

Отже, у сучасну інформаційно насичену епоху образи держав активно використовуються для ощадливої, ефективної, а часто й агресивної передачі інформації. І не останнє місце тут посіла роль реклами з метою нав'язування поглядів через образи.

Безсумнівно, у найближчому майбутньому роль образних засобів передачі інформації буде весь час зростати, а вимоги до створення (формування) образів безупинно підвищуватимуться. Це стосується, зокрема, і географічних образів.

Для визначення географічного положення та складання образів, формування комплексного опису певних географічних об'єктів дослідники користуються джерелами географічної інформації, які представлені нижче.

1.2.3. Джерела географічної інформації та методи географічних досліджень

Ключові положення:

Географічні інформаційні системи, географічні дослідження, краєзнавчі дослідження та описи рідного краю, міст та інших населених пунктів, карти й атласи, національні природничі музеї, обласні, районні, міські краєзнавчі музеї, підручники, посібники, статистичні довідники, словники, енциклопедії, наукові журнали, періодичні видання, засоби масової інформації, географічні науково-популярні, документальні, навчальні фільми, сучасні і традиційні методи географічних досліджень.

Для отримання географічної інформації використовують різні джерела (рис. 1.10).

Зупинимося більш детально на деяких з них, що потребують пояснень.

Географічні інформаційні системи (ГІС) – це створені за допомогою електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) “архіви” геогра-

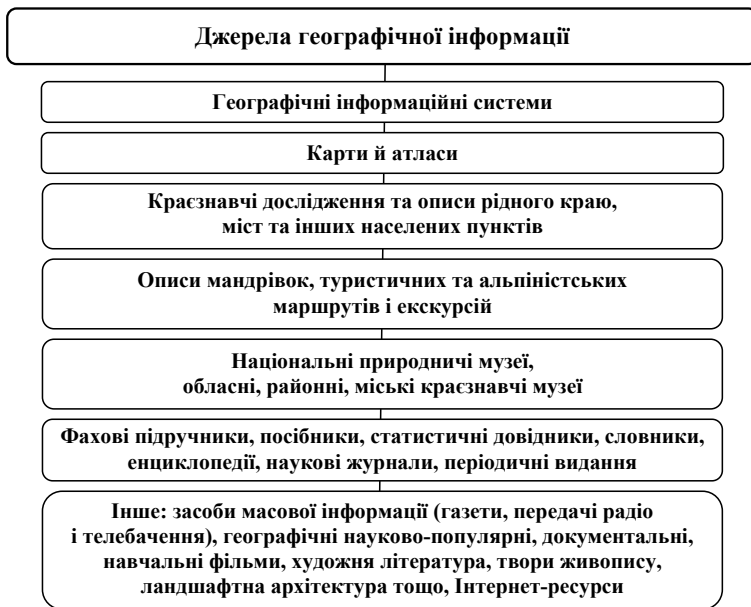

Рис. 1.10. Джерела географічної інформації

фічних знань про територіальну організацію і взаємодію суспільства та природи.

Інакше кажучи, *географічні інформаційні системи* – це програмно-апаратний комплекс, що здійснює збір, відображення, обробку та поширення інформації про просторово розподілені географічні об’єкти на основі електронних карт, пов’язаних з ними баз даних і супутніх матеріалів.

Основна ідея ГІС – поєднати дані на карті та у звичайній базі даних.

Перша реальна ГІС була розроблена Роджером Томлінсоном (Roger Tomlinson) у Канаді ще у 60-х роках XX ст. і до цих пір існує, поповнюється та розвивається. Її наза – Географічна Інформаційна Система Канади (Canada Geographic Information System – CGIS). Призначалася CGIS для Канадської Служби Земельного Обліку з метою обліку земель, отримання статистичних даних для подальшого проектування землеустрою земельних площин переважно сільськогосподарського призначення. Водночас у ній використовувалася інтегрована класифікація земель за сільськогосподарськими, рекреаційними, екологічними, лісгосподарськими властивос-

тями земель; відображалася структура використання земель, що склалася, включаючи землекористувачів і землевласників.

Суттєвим кроком в алгоритмічному вдосконаленні ГІС стали розробки Гарвардської лабораторії комп'ютерної графіки та просторового аналізу Массачусетського технологічного інституту. Саме ця лабораторія заклала традицію картографічного подання інформації у сучасних ГІС, на основі яких у 1969 році Джек Денджмонд організував Дослідницький інститут екологічних систем (ESRI Inc).

Подальший розвиток ГІС-технологій стосувався перепису населення у 1970 році у США, а саме, забезпечення географічної прив'язки даних перепису до координат місць проживання, з метою створення карт за територіальними ділянками та зонами національного перепису. Це давало змогу аналізувати та прогнозувати антропогенне навантаження на довкілля у різних регіонах. Саме тоді бюро перепису США розробило спеціальний формат, у якому уперше була реалізована схема визначення просторових відношень між об'єктами, яка названа "топологією".

На початку 80-х років XX ст. фірма ESRI реалізувала відоме програмне забезпечення ARC/INFO, яке вперше дозволило розширити ринок ГІС не лише для промислових комп'ютерів, а й на персональні ЕОМ та робочі станції.

Сьогодні для користувачів Інтернет є доступними ГІС, що працюють з використанням супутникових та панорамних знімків, які були зроблені заздалегідь (напр., "Планета Земля"/"GoogleEarth", Карты Google) [2], або у режимі реального часу за допомогою візуалізації даних із супутників НАСА ("Взгляд на Землю 3D"/"Eyes on the Earth 3D") [3].

До складу ГІС входять:

електронно-обчислювальні машини;

програмне забезпечення;

просторова інформація у вигляді картографічних даних про природні компоненти, господарство, угіддя, дороги тощо.

Функціонування ГІС здійснюється в такій послідовності:

збір та автоматизоване оброблення географічної інформації;

просторова прив'язка географічної інформації та її подання у вигляді електронної карти на екрані дисплея;

переведення цієї карти в разі потреби у паперову форму (наприклад, створення атласів).

Важливим складником ГІС є аерокосмічна інформація, дані аеровізуальних спостережень, наземних датчиків тощо.

В Інституті географії Національної академії наук України (НАН України) проводиться розробка багатоцільової Національної ГІС України, метою якої є створення географо-кібернетичної моделі країни.

У картах і атласах картографічні зображення відтворюють розміри й властивості географічних об'єктів за допомогою географічних засобів і знаків (ліній, фігур), а також кольорового тону. Комбінації географічних знаків і фону є засобами картографічного моделювання, створення картографічних образів (геозображень). Для розуміння відображених на карті природних і господарських об'єктів, компонентів природних умов, процесів, а також закономірностей їх поширення до карт додаються легенди. Текст легенди, географічні назви, терміни та поняття дозволяють “читати” карту, користуватися нею.

Карти є найважливішими складниками інформаційних структурних блоків географічних атласів. Виняткового значення набувають національні атласи. За Указом Президента України від 01.08.2000 “Про національний атлас України” створюється атлас, у якому буде відображена просторова характеристика природних умов і ресурсів, населення, господарства, екологічних умов, науки і культури України.

Географічну інформацію продукують:

Інститут географії;

Інститут геологічних наук;

Інститут ботаніки;

Інститут зоології;

Рада з вивчення продуктивних сил України;

регіональні природничо-наукові та суспільно-економічні підрозділи НАН України.

Під час характеристики поверхні Землі загалом та її частин зокрема дослідник з'єднує в єдиний комплекс географічне положення даного місця, рельєф, гідрографію, клімат, тваринний і рослинний світ, населення, його побут і діяльність.

У процесі комплексних географічних досліджень (природно-географічних, прикордонногеологічних, ландшафтознавчих, економіко-географічних тощо) пізнаються природні та господарські комплекси.

Навіть коли в географії вивчається окремий об'єкт, наприклад, ріка, то і тоді цей об'єкт пов'язується з іншими. Так, під час вивчення ріки з'ясовується рельєф і геологічна будова місцевості, через яку вона протікає, тому що від цього залежить величина нахилу, напрямки і швидкість течії, характер дна, берегів, долини. Клімат впливає на водний режим ріки. Існує взаємозв'язок між рікою, з одного боку,

і флорою та фауною, з іншого. Але особливо важливим є розгляд ріки щодо людського суспільства: як люди використовують ріку, як вони будують греблі, гідроелектростанції, канали, змінюють ріку у своїх інтересах.

Тривалий розвиток географії як науки привів до появи і використання під час географічних досліджень множини загальнонаукових і спеціальних методів.

Під **методом** у широкому значенні слід розуміти спосіб пізнання явищ природи і громадського життя з метою побудови й обґрунтування системи знань. У вузькому розумінні *метод* – це регулятивна норма чи правило, визначений шлях, спосіб, прийом вирішення завдання теоретичного, практичного, пізнавального, управлінського, життєвого характеру.

Географічне дослідження включає в себе практично всі основні методи наукових досліджень: метод аналізу та синтезу, літературний метод, метод узагальнення тощо. Однак для географічної науки притаманні й свої особливі методи.

Усі методи географічних досліджень можна поділити на *традиційні й сучасні*.

До традиційних методів належать такі:

спостереження (дають фактичні дані про географічні об'єкти та їх динаміку; можуть бути – маршрутні й площадні, періодичні й безперервні, стаціонарні й дистанційні);

картографічний (дозволяє вивчати закономірності просторового розміщення й розвитку природно-територіального комплексу за допомогою різноманітних загальногеографічних, тематичних і комплексних карт);

статистичний (обробка й аналіз даних різноманітних спостережень);

історичний (вивчення географічних об'єктів з моменту їх утворення дотепер; дозволяє шляхом вивчення минулих станів об'єкта і порівняння їх із сучасним станом пояснити його унікальні риси);

порівняльний (виявлення подібностей і відмінностей географічних об'єктів і явищ для їх класифікації й прогнозування їх змін у просторі й часі).

Сучасні методи географічних досліджень:

аерокосмічний (дослідження й картографування Землі за допомогою літальних апаратів);

аеровізуальні спостереження – огляд місцевості з літака чи вертольота з метою рекогносцировки, картографування і дешифрування аерофотознімків;

аерофотозйомка – фотографування з літальних апаратів;

геофізичні методи – це методи вивчення надр Землі, засновані на тому, що магнітне поле і поле тяжіння Землі змінюються залежно від її внутрішньої будови, а також на тому, що пружні коливання й електричний струм поширюються неоднаково в різних гірських породах і т. ін. За результатами вимірів швидкості поширення пружних коливань (сейсмічних хвиль), електричної провідності порід, напрямку і напруженості магнітного поля і поля сили ваги роблять висновки про будову земних надр, недоступних для безпосереднього спостереження. Використовуються ці методи пошуку і в розвідці корисних копалин, особливо нафти і газу);

географічний прогноз і моделювання (вивчення розвитку географічних об'єктів, процесів і явищ за допомогою їх моделей, що забезпечує передбачення майбутнього стану геосистем. Виділяють моделювання графічне, математичне й машинне (за допомогою ЕОМ);

геоінформаційний (створення банків даних на основі інформації отриманої із супутників, метеостанцій та інших джерел).

У 1995 р. запущено перший український супутник “Січ-1”, оснащений приладами для дистанційного дослідження Землі, інвентаризації та оцінювання земель, пошуків корисних копалин, метеорологічного прогнозування, контролю стану навколишнього середовища. В Україні функціонують Центр аерокосмічних досліджень Землі, Центр радіофізичного зондування Землі, Морський гідрофізичний інститут.

Географічна інформація отримується про природні й техногенні процеси, зміни природного середовища, геохімічні аномалії, міста і приміські території, забруднення атмосфери, підтоплення, стан рослинного покриву, ділянки радіоактивного забруднення, викиди очисних споруд тощо.

Стаціонарні географічні дослідження проводяться регулярно впродовж багатьох років на спеціально обладнаних географічних стаціонарах. На них детально вивчаються зміни природних комплексів у часі. Стаціонарні географічні дослідження проводяться на базах Інституту географії Національної академії наук України, Київського, Львівського, Одеського, Харківського і Таврійського університетів.

Україна є членом Світової служби погоди, Світової метеорологічної організації. Гідрометеорологічні умови є важливими економічними і соціальними чинниками: від них залежать соціальний і економічний стан держави, екологічна ситуація, агровиробничий

комплекс, енергетика, транспорт, комунальне господарство, військова безпека.

Отже, розкрито різні джерела отримання географічної інформації, зокрема, географічні інформаційні системи, географічні дослідження, краєзнавчі дослідження та описи рідного краю, міст та інших населених пунктів, карти й атласи, музеї, підручники, посібники, статистичні довідники, словники, енциклопедії, наукові журнали, періодичні видання, засоби масової інформації, географічні науково-популярні, документальні, навчальні фільми. Така інформація забезпечує формування комплексного опису певних географічних об'єктів. Комплексність і локальність предмета географії обумовлюють необхідність застосування різноманіття методів для проведення географічних досліджень. Зокрема, винятково велике значення належить картографуванню, адже глобус, карта і план є дуже зручними способами відображення розміщення на поверхні Землі географічних комплексів і їх елементів.

Висновок

У підсумку звернемо увагу на ключові ідеї розділу.

Розвиток держав світу здійснюється у визначених територіальних просторах, які розрізняються за багатьма ознаками, що узагальнено можна представити у вигляді видів географічного положення та образів держав.

Багатоаспектність таких досліджень обумовлює існування цілого комплексу розгалужень природних і суспільних географічних та суміжних їм наук. Лише в такому разі забезпечується всебічне виявлення та визначення значущості зв'язків між природним середовищем і діяльністю людини.

Географічні дослідження безпосередньо пов'язані з територіальним простором Землі, який для зручності діяльності людей розділений між державами. Крім того, є території спільного користування.

Термін “державна територія” використовується для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів певними кордонами, і такого, що має визначений юридичний статус і відповідний йому правовий режим.

Однак розуміння міжнародним правом території переважно в просторовому аспекті відрізняється від поняття території в природному значенні як середовища існування земної фауни і флори, місцезнаходження природних багатств і ресурсів, середовища проживання людини і матеріальної основи її існування, хоча останнє і враховується в нормах міжнародного і національного права, що стосуються природокористування.

Тому з метою формування комплексного опису певних географічних об'єктів дослідники користуються джерелами географічних даних, а також методами їх обробки.

Отже, у розділі узагальнено знання про поняття державної території в її природному та суспільному значеннях шляхом систематизації предметного матеріалу з погляду різних географічних та суміжних їм наук.

Однак територія не може існувати без кордонів. Кордони держав – це не просто лінії, які їх відмежовують від інших держав. На ці кордони покладаються певні функції, навколо них утворюється особлива зона – прикордоння. Розуміння феномену кордонів територій потребує продовження їх фундаментальних досліджень як наукової категорії, а також розгляду їх функцій, класифікації, порядку встановлення та способів зміни. Цим аспектам присвячено другий розділ навчального посібника.

Запитання для самоконтролю

1. Як ви розумієте поняття “географія” і “система географічних наук”?
2. Які ви можете назвати основні напрямки досліджень фізичної географії?
3. Дайте загальну характеристику основних наукових дисциплін фізичної географії.
4. Які ви можете назвати основні напрямки досліджень суспільної географії?
5. Дайте загальну характеристику основних наукових дисциплін суспільної географії.
6. Дайте загальну характеристику природно-суспільних та суміжних географії наукових дисциплін.
7. Як ви розумієте поняття території та які його особливості в природних, державних та адміністративних межах?
8. Чим відрізняється розуміння території у широкому та вузькому сенсах?
9. Що називається природоохоронними територіями та які вони бувають?
10. Охарактеризуйте чинники виникнення адміністративно-територіальних утворень.
11. Як ви розумієте поняття адміністративно-територіального устрою та адміністративно-територіальної одиниці?
12. Проведіть класифікацію країн за формою державно-територіального устрою. Наведіть приклади.

13. Який склад державної території?
14. Дайте визначення поняттям: геотерія, надра, квазітериторія.
15. Як поділяються державні території за формою?
16. Як ви розумієте поняття “географічне положення”?
17. Які об’єкти можуть розглядатися як географічні?
18. Охарактеризуйте геопросторові відношення об’єктів на мікро-, мезо- та макрорівнях.
19. Які ви знаєте основні властивості географічного положення?
20. Проведіть класифікацію географічного положення за природними і суспільно-соціальними ознаками.
21. Як ви розумієте поняття “імідж” держави? Розкрийте його основні складові.
22. Охарактеризуйте географічний образ держави. Які особливості має геополітичний образ?
23. Розкрийте основні властивості географічного образу та поясніть схему образної типології країн світу.
24. Охарактеризуйте фактори, які впливають на формування позитивного іміджу держави та основні інструменти для його просування.
25. Назвіть основні джерела географічної інформації, дайте їм характеристику.
26. Охарактеризуйте методи географічних досліджень.

Практичні завдання

1. За допомогою мережі Інтернет та програмного забезпечення “Планета Земля”/“GoogleEarth” провести дослідження форм територій держав, відомості про які наведені у додатку 1 (табл. 5).
2. Використовуючи різні джерела географічної інформації, визначити географічне положення (за природними та суспільно-соціальними ознаками) однієї з країн, що межує з Україною. Проаналізувати динаміку географічного положення в часі та зробити загальні висновки.
3. На основі визначеного географічного положення скласти географічний образ даної країни, окреслити можливі напрями його покращення.

Список використаної літератури

1. Балюк С. В. Образ іноземної країни: основні структурні елементи / С. В. Балюк // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 463–467.

2. <https://maps.google.com.ua/maps>, <http://www.google.com.ua/intl/ru/earth/index.html>

3. <http://spacereal.ru/zemlya-v-realmom-vremeni>, <http://climate.nasa.gov/Eyes/eyes.html>, <http://www.contenton.ru/geospace/geo-satellite.html>

Список рекомендованої літератури

1. Нормативно-правові акти

Водний кодекс України від 06.06.1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр/page>

Земельний кодекс України від 25.10.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page>

Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 10.12.1982. Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_057

Конвенція ООН про відкрите море [Електронний ресурс]. – Міжнародний документ від 29.04.1958. Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_180

Конвенція ООН про континентальний шельф [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 29.04.1958. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_179

Повітряний кодекс України від 19.05.2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3393-17/page>

Про виключну (морську) економічну зону України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.05.1995 – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/про%20виключну%20морську%20економічну%20зону>

Про Державний земельний кадастр [Електронний ресурс] : Закон України від 07.07.2011. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3613-17/page>

Про Державний фонд родовищ корисних копалин України [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.1993 <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/911-2011-п>

Про затвердження Інструкції про зміст та складання документації державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс] : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 67 від 16.02.2005 . – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0298-05>

Про надра : Кодекс України від 27.07.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр/page>

2. Основна література

Колосов В. А. Геополитика и политическая география : учебн. для вузов / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 479 с.

Макошев А. П. Методические рекомендации к курсу “политическая география и геополитика”: Факты, таблицы и рисунки / А. П. Макошев. – Горно-Алтайск, 2007. – 61 с.

Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / отв. ред. А. А. Кокошин, А. Д. Богатуров. – М. : КомКнига, 2005. – 432 с.

Олійник Я. Б. Географія : навч. посіб. / Я. Б. Олійник. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 455 с.

Социально-экономическая география Украины / под ред. О. Шабля. – Львов : Свит, 1998. – 640 с.

3. Додаткова література

Астрономічний енциклопедичний словник / за заг. ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь. – Львів : ЛНУ–ГАО НАНУ, 2003.

Балюк С. В. Образи сусідніх країн: погляд з України / С. В. Балюк // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Т. 14. Вип. 13 “Соціологія і політичні науки”. – 2009. – С. 694–700.

Балюк С. В. Проблеми конструювання образу країни в контексті глобалізаційних перетворень / С. В. Балюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2009. – № 844. – С. 232–234.

Балюк С. В. Система комунікативних механізмів конструювання образів країн / С. В. Балюк // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 482–487.

Балюк С. В. PR-технології як комунікативний механізм формування міжнародного іміджу країни / С. В. Балюк // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. № 42. – С. 7–13.

Етнополітична карта світу: ХХІ століття [Електронний ресурс] : Методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. – Режим доступу : <http://svit21.ho.com.ua>

Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях / Д. Н. Замятин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 352 с.

Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин – СПб. : Алетейя, 2003. – 331 с.

Замятин Д. Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов / Д. Н. Замятин. – М. : Знак, 2006. – 488 с.

Замятин Д. Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства / Д. Н. Замятин. – М. : Аграф, 2004. – 512 с. – (Кабинет визуальной антропологии).

Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии / Д. Н. Замятин. – Смоленск : Ойкумена, 1999. – 256 с.

Замятин Д. Н. Моделирование образов историко-культурной территории: методологические и теоретические подходы / Д. Н. Замятин, Н. Ю. Замятина, И. И. Митин ; отв. ред. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2008. – 760 с.

Замятин Д. Н. Украина: географические образы / Н. Д. Замятин. – Режим доступа : <http://www.apn.ru/publications/article1214.htm>

Замятина Н. Ю. Представления об устройстве пространства как контекст формирования образов субъектов РФ (по материалам официальных сайтов субъектов РФ) / Н. Ю. Замятина // Вестник Евразии. – 2006. – № 2.

Замятина Н. Ю. Структура представлений о пространстве в разных странах: постановка проблемы [Электронный ресурс] / Ю. Н. Замятин. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/NikZamiyatin.htm>

Сайт рідкісних карт Олександра Акопяна (територіальні претензії, території з невизначеним статусом, проекти “Великих” держав тощо) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.karty.narod.ru>

Страны мира : справочник. – М. : Республика, 1997. – 479 с.

Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития / под ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова : материалы Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 4–8 мая 2010 г.). – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2010. – 476 с.

Страны и народы : энциклопедия : [в 20 томах]. – М. : Мысль, 1978–1985. – 6672 с.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ

ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ, ЇХ ФУНКЦІЇ ТА ТИПОЛОГІЯ

Державний кордон як міждисциплінарна категорія

Цілі встановлення кордонів держав та їх функції

Типологія кордонів держав

* * *

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРИКОРДОННЯ

Прикордоння як поняття

Соціокультурний феномен та соціодинаміка прикордоння

Типологія прикордонь

Транскордонні території

* * *

СПОСОБИ ЗМІНИ ТЕРИТОРІЇ ТА КОРДОНІВ ДЕРЖАВ

Правові способи зміни території та кордонів держав

Протиправні зміни території та кордонів держав

* * *

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

КОРДОНІВ І ПРИКОРДОНЬ

Загальна характеристика підходів

дослідження кордонів і прикордонь

Традиційні підходи дослідження кордонів і прикордонь

Сучасні (постмодерністські) підходи

дослідження кордонів і прикордонь

Альтернативні підходи дослідження

кордонів і прикордонь

2.1. Державні кордони, їх функції та типологія

Територія однієї держави відокремлюється від території іншої за допомогою державних кордонів. Існування ж державної території пов'язане з установами державних кордонів: вони є межами, в яких здійснюється державна влада, і межовими знаками території, на якій проживає народ.

Кордони – це невід'ємний і обов'язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму. Без чітко визначених кордонів держава не може повною мірою реалізувати комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування державного кордону залежить і розвиток міждержавних та прикордонних відносин. Кордон держави є маркером рівня її цивілізованості та відкритості для міжнародного співробітництва. Водночас усталені, захищені правом і надійно охоронювані державні кордони є однією з умов забезпечення національної безпеки будь-якої держави.

Під державним кордоном розуміється лінія, яка не тільки встановлює просторові межі державної території, але і межі дії державної влади.

Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави і в обмеженні приналежної їй території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави, забезпеченні їх захисту.

Належним чином закріплені і визнані державні кордони підтверджують право держави (титул) на дану територію. В основі існування сучасних кордонів держав-членів світового співтовариства лежать принципи непорушності і недоторканності державних кордонів, недоторканності та цілісності державної території, особлива стабільність договорів про кордони. Сучасне міжнародне право забороняє односторонні, а тим більше насильницькі дії, пов'язані зі зміною кордонів. Проте воно не виключає можливості мирної зміни кордонів за домовленістю між суміжними державами, тобто шляхом укладання міжнародних угод, і відповідно до принципів міжнародного права. Водночас вони можуть бути встановлені в результаті видання внутрішньо-державного акту.

Отже, кордон виявляється нерозривно пов'язаним із усіма трьома основними елементами держави – територією, народом і владою.

Зазначені аспекти відображають актуальність їх вивчення з метою поглиблення та закріплення знань щодо поняття державного

кордону, а також розуміння проблемних аспектів територіального розмежування в різних природних та суспільно-соціальних межах.

У дослідженнях кордонів держав найбільшого значення мають тлумачення їх поняття, визначення функцій та типологія, що й обумовило необхідність розгляду кордону, у першу чергу, як нормативно-правової, наукової та міждисциплінарної категорії.

2.1.1. Державний кордон як міждисциплінарна категорія

Ключові положення:

Поняття “державний кордон” у широкому та вузькому сенсі, а також як нормативно-правова категорія, з поглядів різних областей наукових знань: філософії, культурології, історії, економіки й просторової організації господарства, юриспруденції, геополітики, політичного менеджменту, міжнародного права.

У наукових колах розрізняють два підходи до розуміння терміна “кордон”, які взаємодоповнюють один одного, а саме, широкий і вузькоспеціалізований.

У широкому розумінні трактується природа та онтологічний сенс (тобто сутність і принципи буття) поняття “кордон”.

У вузькоспеціалізованому – опис його конкретних характеристик та функцій, аналіз зміни в часі. У рамках цього розуміння можна виділити економічний, географічний, юридичний, геополітичний, політологічний та інші підходи.

Хоча і необхідно брати до уваги всі інші визначення, проте базовим слід вважати політико-географічний підхід. Він заснований на міждисциплінарному синтезі і дозволяє розглянути питання найбільш глибоко і ґрунтовно.

Подібну позицію відстоює і російський географ, культуролог Дмитро Замятін в роботі “Феноменологія географічних образів”, де зауважує, що в більш широкому контексті саме образ географічного кордону є найбільш універсальним і ємний.

У цілому ж, кордони є необхідним атрибутом держави, без якого її існування просто неможливе. Такі особливості політичних кордонів, як протажність, вік, походження, історія, стабільність, проникність, спірність, давно вже стали об’єктом політичних і су-міжних досліджень.

Офіційне (нормативно-правове) тлумачення державного кордону приведене в Законі України “Про державний кордон України” від 04.11.1991: **Державний кордон України** є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території

України – суші, вод, надр, повітряного простору. Тобто фактично державний кордон визначає межі розповсюдження державного суверенітету.

За нормами міжнародного права державні кордони є непорушними, адже в 1975 р. у Гельсінкі на Нараді з безпеки та співробітництва в Європі були прийняті положення про визнання кордонів між державами та країнами, які склалися після Другої світової війни⁶.

Водночас, звертається увага на те, що непроникність кордонів у сучасному світі легко долається на рівні незаконних взаємодій. Результатом цього взаємозв'язку є звуження радіусу довіри, збільшення образів “ворога” й ірраціоналізація сприйняття інших систем переконання, що загалом негативно впливає не лише на ведення зовнішніх діалогів, але й на внутрішні відносини.

У наукових колах феномен кордонів трактується дуже широко. Історія вивчення кордонів має багаті традиції. Однак питання дослідження цього концепту, його функцій, особливостей, ролі і значення не втрачає своєї актуальності з часом, а навпаки, стає все більш необхідним.

Виникнувши у неявній формі ще за перших спроб людини поділити освоєні нею ділянки землі, уявлення про кордони існувало в географії з самого початку її становлення, однак лише в наші дні воно потребує спеціального розгляду.

Фундаментальна гносеологічна необхідність появи кордонів є результатом дискретного уявлення людини про реальність. Людині властиво мислити, незважаючи на розвинену здатність до абстракцій і узагальнень, розмежовуючи предмети, тим самим дискретизуючи простір.

Відповідно до думки російського географа Бориса Родомана, *“кордоном є щось, що розташоване між двома предметами і розділяє їх, або щось, що лежить безпосередньо навколо одного предме-*

⁶1 серпня 1975 р. на завершальному етапі Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ), яка почалася ще 3 липня 1973 р., вищі керівники країн-учасниць Наради підписали в Гельсінкі Заключний акт. У ньому визначалися принципи відносин між державами, у тому числі поважання суверенітету й незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів, відмова від застосування сили чи загрози її застосування, невтручання у внутрішні справи. Важливими принципами співіснування держав і народів було визнано повагу до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, співробітництво між державами, добросовісне виконання взятих на себе зобов'язань з міжнародного права. Отже, Заключний акт мав явно антитоталітарний характер.

та або відділяє цей предмет від усього іншого, але саме це “щось” зазвичай дуже мале у порівнянні з розділювальними явищами, предметами та сутностями”.

У новітньому філософському баченні кордон – це межа “зіткнення свого й чужого, звичного й незвичайного, впорядкованого й хаотичного... Підтримання кордонів – важливий напрям функціонування будь-якої соціальної системи, яка прагне до виділення із зовнішнього середовища й відтворення внутрішньої ідентичності”.

Поняття “державний кордон” на території колишнього СРСР вперше з’являється в обігу в кінці XVIII на початку XIX століття. До кінця першої чверті XVIII століття в Російській імперії сформувалася термінологія організаційних структур, що забезпечують захист і охорону кордонів держави: “застава, засідка, станиця, варта, митниця”. У 1847 році в “Словаре церковнославянскаго і русскаго языка” кордон визначається як “пределъ, рубежъ, відділяющий одну землю від іншої; межа держави, грань, порубіжний знак”.

З терміном “кордон” тісно пов’язані такі поняття, як “межа (border, boundary); прикордоння, пограниччя, приграниччя, порубіжжя (borderland); периферія (peripheral); прикордонна зона (border zone); прикордонний регіон (border region); транскордонна територія (cross-border area, transboundary area, transborder area); транскордонний регіон (cross-border region, transboundary region, transborder region); європегіон (Euroregion); околиця (edge)⁷; країна (margin)⁸”. Різні сполучення цих термінів у роботах фахівців інколи застосовують як синоніми, а часом вони отримують зовсім різні інтерпретації. Звісно, значення кожного з них має свій особливий відтінок.

Специфічні особливості і характеристики державних кордонів досліджуються в межах *лімології* (від грец., “лімос” – кордон, межа), або *кордонознавства* – міждисциплінарної науки, що вивчає кордони і прикордонні території, розглядаючи їх з позицій генези (походження), функцій, можливостей транскордонного співробітництва, а також з географічної, політичної, історичної та інших точок зору.

⁷Edge – символ необлаштованості, нестабільності, невідгданого розташування, вразливості перед обличчям різних небезпек.

⁸Margin дослівно перекладається як маржа, тобто величина, що відображає різницю між двома визначеними показниками; margin не є синонімом неповноцінності, занедбаності. Сьогодні особлива увага приділяється розвитку ідеї про те, що окраїнні території здатні впливати на держави. З одного боку, вони можуть сприяти зниженню значущості кордонів (debordering), а з іншого – їх зміцненню (bordering).

У зв'язку із цим розрізняють різні напрями в лімології, наприклад, теоретичний, географічний, політичний, історичний та інші. Але зародження цієї науки відбувалося саме у вигляді географічної лімології.

Географічна лімологія є важливим розділом політичної географії. Вона виникла наприкінці XIX сторіччя, має російське коріння й отримала розповсюдження у великих європейських країнах і США. Географічна лімологія бере свій початок із книги професора В. П. Семенова-Тян-Шанського “Район і Країна” [1], в якій кордон визначався як будь-яке місце зміни географічних явищ.

Отже, з *географічної точки зору*, кордон відображає якісну зміну одних географічних явищ іншими. Якщо цей “стрибок” відбувається швидко (а у разі державних і адміністративних кордонів – миттєво), то межа являє собою лінію. Якщо ж стрибок відбувається повільно, то межа виражається смугою.

Теоретичні основи географічної і політичної лімології у своїх роботах розвивають російські вчені С. Дмитрієва, В. Колосов, Р. Туrowsький. В Україні проводяться дослідження історичної лімології у Секторі теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України під керівництвом доктора історичних наук Я. Верменич [7, с. 29–48].

У науковому обігу на заході щодо вивчення кордонів частіше використовують такі визначення, як “border (boundary) studies (вчення) (border (boundary) research (дослідження), borderlands studies (borderlands research), frontier studies (frontier research), cross-border studies (cross-border research), trans-border studies (trans-border research)”. Еквівалентом поняттю “лімологія” є border (boundary) studies, але фактично в даному випадку більший акцент робиться на міждисциплінарності досліджень, що проводяться в галузі політичної географії, історії, політології, економіки, соціології, культурології, екології тощо.

Звичайно, поняття “кордон” у різних науках має певні особливості, які обумовлені передусім специфічними практичними потребами.

Історія людства – це історія війн, а більшість з них мало на меті перегляд кордонів. Підтвердженням цього є назва відомої з 1976 року книги великого французького політико-географа Іва Лакоста: “Географія служить насамперед для того, щоб воювати” (“La géographie, ça sert d'abord a faire la guerre”). Тобто, щоб виправдати територіальні претензії та вимоги зміни кордонів, уряд і політичні

діячі потребували їх обґрунтування. Крім того, перегляд кордонів завжди тягнув за собою потребу в прикладних дослідженнях для їх делімітації на карті і демаркації на місцевості. Тому тут географи та геодезисти⁹ були практично незамінні. Міжнародні організації та уряди світових держав і в наші дні запрошують великих географів як експертів для делімітації кордонів.

Наведемо ще декілька підходів до розуміння характеру державного кордону, які слугуватимуть більш повному утворенню образу кордонів.

У загальному *культурологічному сенсі*, на думку російського вченого Бориса Дубіна, кордон розуміється як *“межа колективної ідентичності, що відокремлює загальне “ми” від такого ж загального “вони”*.

При цьому, під ідентичністю можна розуміти, наприклад, самовизначення та усвідомлення причетності особи до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини тощо.

Це підтверджує й Алешандро Мело: *“кордон – це є єдиний критерій для всіх ідентичностей сучасного світу, що перебуває у стані постійного становлення”*.

Культурологічна теорія прикордоння фокусує свою увагу на прикордонні як місці, де утворилися або формуються нові локальні спільноти.

В історичному вимірі кордон є не лише географічною, геополітичною чи адміністративною, але й психологічною межею.

Навіть якщо офіційні обриси кордонів не змінюються, можуть змінюватися погляди на те, що ці кордони собою являють, чи є вони механізмом співробітництва, кооперації, чи бар’єром, що захищає від зовнішніх впливів.

Травмувальним чинником можуть бути й спогади про минулі функції кордону і пов’язані з ними несправедливості й образи. Не випадково прилеглі до кордонів регіони відзначаються, як правило, підвищеною соціальною напругою.

Польський антрополог Майкл Герцфельд увів для позначення цього символічного простору поняття *“локальна теодицея (‘обумовлення Бога’)”* – місце, ніби спеціально призначене для з’ясування несправедливостей світу, що нас оточує, і відшкодування тягара відповідальностей і провин. Саме в пунктах перетину товарів, ідей, людей і символів формуються, за Герцфельдом, нові неоднорідні

⁹Геодезія – наука про методи визначення форми і розмірів Землі, зображення земної поверхні на планах і картах та точних вимірювань на місцевості, пов’язаних з розв’язанням різних наукових і практичних завдань.

категорії, відмінні від тих, що застосовуються у звичних класифікаційних системах. З цього погляду прикордоння є “матеріалізованим пунктом зламу таксономії (класифікації)”.

З погляду *економіки та просторової організації господарства* (регіоналістики) кордони – це лінії, які “розділяють зони конкуруючих підприємств і обмежують зони пропозиції і попиту на однакові товари; або розділяють зони конкуруючих товарів і обмежують зони виробництва чи споживання різних товарів або, принаймні, різних форм товарів”.

Під кордонами в *юридичному сенсі* цього слова розуміється уявна межа, що відокремлює територію однієї держави від інших, з нею суміжних.

Через владу і окреслюваний нею простір визначають кордон правники й політологи. Тобто, у *теорії держави кордон* – це не лише лінія на географічній карті, рубіж певного географічного простору чи території, але край простору влади – території, що стратифіковані (розділені шарами) за допомогою владних технологій, а також зона зіткнення, перетину, взаємонакладення різних структур і просторів влади.

У *сучасній геополітиці* грань проводиться ще чіткіше: “лінія, що розділяє сфери дії суверенітетів, у межах яких відбувається вирівнювання статусу територій”.

Так, наприклад, німецький географ й соціолог, основоположник германської школи геополітики Карл Хаусхофер трактує поняття кордону з більш узагальненого погляду, згідно з яким *“будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих явищ, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, зі своїми власними ландшафтом, умовами існування, більш-менш широкою зоною бойових дій, передпілля. Він є елементом простору, який постійно змінюється”*.

Теоретики *політичного менеджменту*, навпаки, тяжіють до метафоризації, характеризуючи кордон як зовнішню “обшивку” держав, сферу їхніх контактів і тертя.

Так, Фридрих Ратцель – німецький вчений-географ, визначає кордон, як *периферійний орган держави (яку розглядає як живий організм), що служить свідоцтвом її зростання, сили або слабкості, а також змін, що відбуваються в ній*.

О. Мауль вважає, що *“кордон є компромісом, досягнутим на сьогоднішній день, тобто перервою між політико-силовими ситуаціями”*.

У міжнародному праві кордон є водночас бар'єром і зоною контакту. За допомогою візових та митних бар'єрів держави захищають власні економічні інтереси й національну безпеку, і тоді на перший план виступає бар'єрна функція кордону. Але кордони мають бути досить проникними для людей, товарів, інформації, фінансових потоків; у цьому разі виявляється задіяною насамперед їх контактна функція. Зростання її ролі потягнуло за собою появу окремого наукового напрямку, зайнятого вивченням транскордонності міграцій, прикордонних контактів, єврорегіонів тощо.

Наведені приклади визначення терміна “кордон” відображають його філософське, географічне, історичне, політичне, юридичне, міжнародне, культурологічне і, що не менш важливо, ціннісне (аксіологічне) розуміння. Такі трактування звертають увагу на позачасові характеристики, мають менший динамізм, але більшу стійкість.

Окрім державних кордонів, усередині державної території виділяють межі адміністративно-територіальних одиниць (штатів, областей, кантонів, земель та ін.) і економічних районів.

Усі види кордонів створюють геополітичний простір і виокремлюють різні політико-територіальні утворення, які у своїй сукупності формують політичну карту світу.

Отже, було розкрито поняття “кордон” як нормативно-правова, наукова та міждисциплінарна категорія. Кордон є важливим елементом геополітичного простору кожної держави, певним символом, який відіграє роль могутнього центрального чинника, що орієнтує політичний, економічний, правовий і культурно-інформаційний ландшафти у напрямі деякого ядра (“центру”) держави. Різноманіття дефініцій кордону пов'язане передусім із функціями, які він виконує.

2.1.2. Цілі встановлення кордонів держав та їх функції

Ключові положення:

Цілі встановлення кордонів держав; основні функції кордонів: бар'єрна, фільтруюча, контактна; додаткові функції кордонів: віддзеркалення, регулювання, відділення, порівняння; еволюція функцій кордонів.

З урахуванням складного й багатопланового характеру взаємозв'язків державних кордонів, особистостей, суспільства й держави у науково-правових колах виділяють чотири основні цілі встановлення державного кордону будь-якої країни (рис. 2.1).

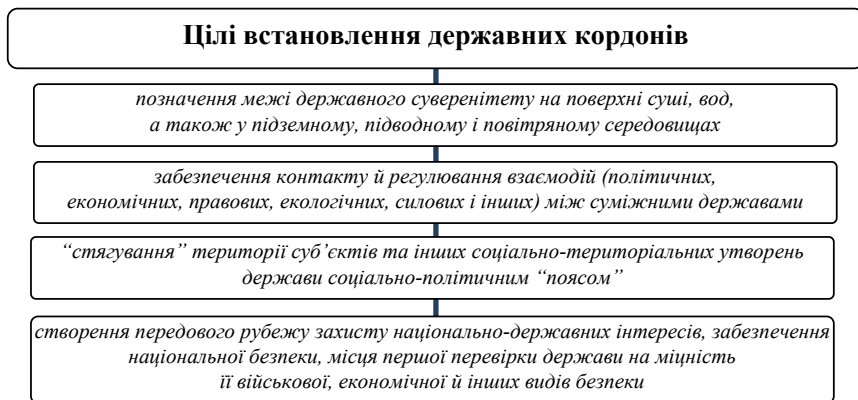

Рис. 2.1. Цілі встановлення кордонів держав

Розглянемо їх більш детально:

1. Прадавньою, універсальною, історично незмінною метою встановлення державного кордону є позначення межі поширення державного суверенітету на різні території й інші простори. З державно-суверенного сенсу й характеру цієї мети органічно випливають і всі інші цілі встановлення державного кордону. Його важливість полягає не тільки в тому, що він позначає межі приналежності державі територій та інших просторів, але й у тому, що у цих межах знаходяться основні багатства й ресурси, що належать державі.

2. Державний кордон, поділяючи, розмежовуючи простір суміжних держав, позначаючи межі їх суверенітету, одночасно повинен забезпечувати їх контакт й регулювання взаємодії між собою.

Саме через державний кордон здійснюються відносини між різними сторонами, іде торгівля сировиною, промисловим і сільськогосподарським устаткуванням, предметами споживання, обмін творами мистецтва й літератури, досягненнями науки й техніки, фахівцями різних галузей тощо.

Переміщення через державний кордон людей, транспортних засобів, вантажів, товарів і тварин здійснюється в місцях і в порядку, установлених, як правило, міжнародними договорами держав, рішеннями їх урядів, і має на меті підтримку й всебічний розвиток міжнародного співробітництва й взаємної безпеки.

Специфіка ролі державного кордону в реалізації взаємодії між суміжними державами виявляється в тому, що на ньому і у всьому прикордонному просторі звичайно здійснюється їх спільна госпо-

дарська (виробнича, промислова), культурно-дозвіллева, конфесіональна й інша діяльність, а також підтримуються етнонаціональні й сімейно-родинні зв'язки.

У тих випадках, коли державний кордон проходить по ріках, озерах, водоймищах, уже сам цей факт породжує спільні інтереси, пов'язані з водокористуванням, рибним ловом, лісосплавом, будівництвом гідротехнічних споруджень, призначених для використання водних ресурсів, а також для боротьби з руйнівною дією водної стихії. Усе це обумовлює необхідність будівництва водопідпорних гребель і дамб, тунелів, регуляційних загат, огорожувальних валів, водозабірних, водоскидних споруджень, спеціальних будинків, гідроелектростанцій, шлюзів, суднопідйомників й інших споруджень.

Господарська й інша діяльність на державному кордоні та у прикордонному просторі, яка здійснюється юридичними й фізичними особами, може бути пов'язана з перетинанням державного кордону або іншою діяльністю, що торкається інтересів суміжних держав, не повинна шкодити здоров'ю населення, екологічній та іншій безпеці або містити загрозу нанесення такого збитку. Вона не повинна створювати також перешкоди утриманню державного кордону й виконанню завдань прикордонними відомствами суміжних країн.

Необхідність належного контакту й регулювання взаємодії між суміжними державами сприяє формуванню основних цілей, завдань, принципів і напрямків міжнародного співробітництва, державної прикордонної політики країн, обумовлює місце прикордонних структур.

3. Важливою метою встановлення державного кордону є “стягування” прикордонних суб'єктів й інших територій держави соціально-політичним “поясом”.

Державний кордон – це лінія, що позначає не тільки межі суверенітету держави, але й лінія, що забезпечує спільність території цієї держави, приналежність усіх її суб'єктів до єдиного територіального, соціально-політичного, економічного, інформаційного, правового, оборонного простору. Досягнення цієї мети є особливо важливим для держав з федеративним устроєм, що поєднують у своєму складі чимало національно-етнічних утворень, адміністративні суб'єкти, виробничо-економічні райони, землі і т. ін.

4. Істотною є мета встановлення державного кордону, за досягненням якої кордон стає передовим рубежем захисту національно-державних інтересів, забезпечення національної безпеки, місцем

першої перевірки держави на міцність її військової, економічної й інших видів безпеки.

Як відомо, захист національно-державних інтересів, забезпечення національної безпеки будь-якої країни здійснюються системою державних і громадських організацій і установ, що діють на різних управлінських рівнях і приваблюють різними чинностями, коштами й ресурсами, використовуваними на тих або інших рубежах як у централізованому, так і в децентралізованому порядку.

Як держава, так і захист її національно-державних інтересів, забезпечення національної безпеки по більшості її аспектів (сфер) починається саме з кордону.

Захист і охорона державного кордону й прикордонної території є частиною системи забезпечення національної безпеки держави, висунутої на далекі підступи небезпек і погроз, туди, де щодня й щогодини стикаються національні інтереси суміжних держав.

Державний кордон виступає місцем першої перевірки держави на міцність її військової, економічної й інших видів безпеки.

Слід мати на увазі, що надійний захист державного кордону забезпечують не тільки прикордонники, але й інші сили, яким це визначено відповідними законами й положеннями. Для вирішення цього завдання важливо розташувати в прикордонних регіонах країни необхідну кількість військових формувань, підтримувати тісну взаємодію між усіма суб'єктами прикордонної політики регіону, зацікавити прикордонне населення й місцеву адміністрацію в непопущеності державного кордону на даній ділянці тощо.

Актуальні для конкретної держави цілі встановлення державного кордону повинні досягатися в комплексі, для цього держава повинна своєчасно виділяти необхідні ресурси.

Одна з найважливіших і найскладніших характеристик державних кордонів виявляється в їх функціях.

Під функцією розуміється та роль, яку певний соціальний інститут виконує щодо потреб суспільної системи більш високого рівня організації [3]. У цьому випадку розглядається роль державних кордонів, яку вони виконують щодо потреб суспільства.

Основні і додаткові функції державних кордонів подано на рис. 2.2, а.

На відміну від додаткових, основні функції виключають одночасну наявність одна одної, але відображають еволюцію розвитку прикордонних відносин, що проілюстровано на рис. 2.2, б.

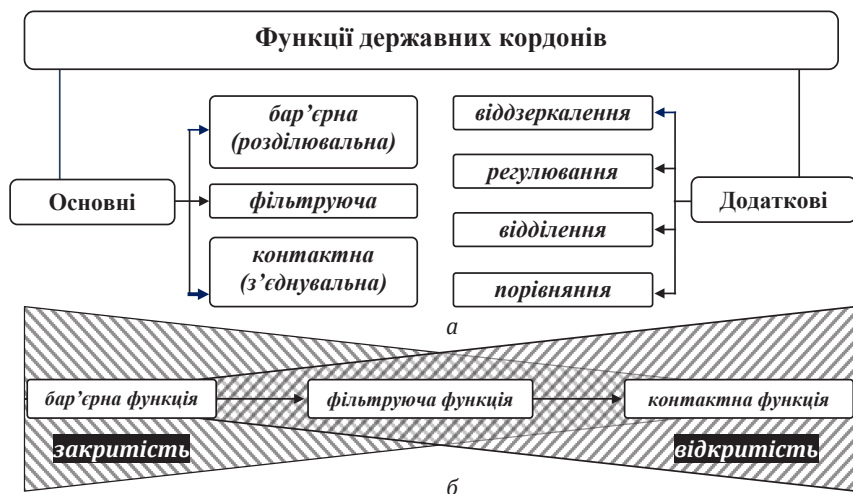

Рис. 2.2. Функції державних кордонів (а) та їх еволюція щодо транскордонного співробітництва (б)

Бар'єрність – це одна з ключових функцій кордону, яка визначається сукупністю умов і чинників, що утруднюють транскордонне співробітництво.

Дана характеристика виявляється в обмеженні умов виникнення потоків людей, товарів, капіталовкладень, інформації між країнами, а також в обмеженні умов їх пересування. У першому випадку ця функція полягає у блокуванні потоків. Для обмеження або припинення пересування людей, наприклад, вводять заборони або важкоздоланні формальності, встановлюють високі державні збори на візи, створюють перешкоди для маятникових міграцій через кордон. Заходами, які регулюють перевезення товарів через кордони, є диференціація митних зборів на різні групи товарів, товари різних країн.

Бар'єрна функція полягає в достатньому відокремленні однієї країни від іншої. При цьому таке відокремлення може бути близьким до абсолютного, скажімо в колишньому Радянському Союзі, де кордон був “на замку”, відокремлений “залізною завісою” від сусідніх країн по всьому периметру. Максимізована бар'єрна функція кордону і між Південною та Північною Кореєю з суцільною п'ятиметровою заввишки стіною, струмом високої напруги тощо.

Класифікуючи чинники, що створюють ці перепони, можна виділити, наприклад, такі типи бар'єрності:

ландшафтна (наявність природних перешкод);

демографічна (слабка заселеність прикордонних територій, що знижує інтенсивність транскордонної взаємодії);

комунікаційна (слабка розвиненість транскордонних комунікаційних шляхів);

адміністративно-правова, або *інституційна* (дія державних інститутів або норм, що ускладнює транскордонне сполучення);

соціокультурна (відмінності, що створюють для більшості представників однієї держави несприятливе або чуже соціокультурне середовище);

економічна (пов'язана з утрудненнями транскордонного сполучення через відмінності в економічному режимі сусідніх держав чи іншими чинниками, що створюють несприятливі умови для транскордонної взаємодії в сфері економіки);

інші менш популярні різновиди.

У багатьох випадках бар'єрність є відносною, ставлячи різні за складністю перепони перед різними видами транскордонного сполучення.

Так, складний рельєф місцевості часом "грає на руку" тіньовим структурам, бо ускладнює прикордонний контроль. Жорсткий режим контролю над перетином кордону перешкоджає більше транскордонним операціям дрібного і середнього, ніж великого бізнесу.

Контактність являє собою сукупність умов і чинників, що сприяють транскордонному співробітництву, розвитку взаємовигідних економічних і культурних зв'язків.

Контактність виражається в прозорості національних кордонів для переміщення через них людей, товарів, фінансів, інформації.

Вона пов'язана з об'єктивними процесами інтернаціоналізації господарського життя, різносторонніми зв'язками між державами. Посилення контактної функції кордонів – поки лише тенденція, яка виявляється переважно в Європі та Північній Америці. Частка цих регіонів у загальній протяжності кордонів невелика (8 % загальної їх довжини у світі). В інших регіонах більш помітною є дія першої функції.

Контактна функція кордону полягає у створенні на межі двох держав спільних природних заповідників, єврорегіонів, відкритих економічних зон. Так, наприклад, між Україною, Польщею та Білоруссю виник єврорегіон "Буг" тощо. Таким чином прикордонні райони двох

або кількох держав стають контактною зоною, яка дає змогу постійно поглиблювати двостороннє чи багатостороннє співробітництво.

Оптимальне поєднання бар'єризації кордону із збереженням сприятливого режиму для транскордонного сполучення є однією з головних проблем прикордонної політики держав щодо їх рубежів.

Концептуальний підхід у вирішенні цієї проблеми передбачає створення особливого прикордонного режиму у вигляді "фільтра", тобто реалізацію фільтруючої функції кордону. Отже, взаємовключаючи одна одну, на своєму перетині бар'єрна та контактна функції здатні породжувати проміжні стани у вигляді фільтруючої функції, що проілюстровано на рис. 2.2, б.

Фільтруюча функція полягає в прозорості (транспарентності) кордонів для одних потоків (категорій людей, товарів), і, навпаки, непрозорості для інших, тобто кордон регулює потоки на свою територію і зовні. Кордон нібито виконує роль своєрідної мембрани або фільтра, який пропускає все корисне та потрібне для певної держави з інших країн і затримує все вороже, шкідливе, негативне.

Отже, еволюцію транскордонних відносин можна подати у вигляді зміни різних фаз пропускну здатності державного кордону) у напрямку від його бар'єрної до контактної функції як поточного стану функції контакту та регулювання взаємодій між суміжними державами. На основі аналізу досліджень польського вченого Т. Комарницького щодо просторової диференціації проникності європейських кордонів можна виділити такі фази змін транскордонних відносин:

фаза I – кордони повністю мілітарні, транскордонні відносини відсутні;

фаза II – залишаються мілітарні бар'єри, одночасно зростає суспільно-економічне значення кордонів;

фаза III – зменшення мілітарного бар'єра за стабільності економічного (мита) і суспільного (паспорти, візи) значення кордонів;

фаза IV – економічне і суспільне значення кордонів втрачається у зв'язку з лібералізацією (зменшенням державного контролю) закордонної торгівлі та паспортної політики. Однак залишаються візовий режим, контроль за пересуванням через кордон осіб і товарів;

фаза V – подальша лібералізація товарного обороту, а також запровадження безвізового переміщення з дотриманням відносного контролю за переміщенням через кордон осіб і товарів;

фаза VI – повна лібералізація товарного обороту, а також повна свобода переміщення через кордон з дотриманням спрощеного та обмеженого контролю кордону;

фаза VII – повна ліквідація контролю кордону, а переміщення через нього може відбуватися у будь-якому місці і в будь-який час.

Відповідно, необхідність забезпечення потрібних видів прикордонних бар'єрів є науковим підґрунтям щодо вибору концепції охорони державних рубежів, що схематично показано у вигляді моделі на рисунку 2.3.

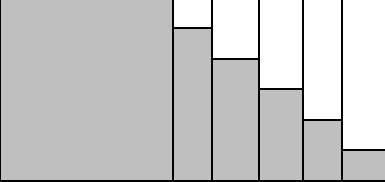
Фази транскордонних відносин	I	II	III	IV	V	VI	VII
Функції кордону	Бар'єрна	Фільтруюча					Контактна
Ступінь бар'єрності кордонів (відображено графічно)							
Концепції охорони кордонів	“Прикордонні стіни”	“Інтегроване управління кордоном”					“Світ без кордонів”

Рис. 2.3. Модель еволюції транскордонних відносин

Додаткові функції дозволяють більш ретельно встановити зв'язок між основними функціями державного кордону та окремими процесами і явищами у державі.

Так, під **віддзеркаленням** розуміється відтворювання у функціях кордонів особливостей політичного й державного устрою, рівня економічного, соціального, культурного розвитку країни. Країни з тоталітарними режимами, як правило, мають кордони з вираженими бар'єрними функціями (фронтальні), з особливим режимом прикордонної зони. І навпаки, демократичні держави звичайно мають більш прозорі, контактні кордони.

Регулююча роль кордону полягає в підтримці визначеного економічного режиму та рівноваги на державній території.

Відділяюча функція полягає в диференціації однієї етнічної, соціальної або культурної групи від інших, у збереженні й підтримці відмінностей і різноманітності.

Функція **порівняння** виражається в тому, що кордони дозволяють підтримувати елементи конкуренції у світових економічних і політичних відносинах.

Таким чином, нами було розкрито цілі встановлення державних кордонів та їх функції (основні та додаткові). Звичайно, функції є найважливішими і найскладнішими характеристиками державних кордонів. Наявна концепція охорони кордону, фаза транскордонних відносин і рівень транспарентності кордону взаємопов'язані між собою механізмами державного управління у сферах прикордонної та державної політик. Притаманність тих чи інших функцій часто визначається типом кордону. До розгляду типології переходимо далі.

2.1.3. Типологія кордонів держав

Ключові положення:

Типологія кордонів держав: за статусом визнання; конфігурацією; простором утворення; походженням, історією та тривалістю існування; географічним критерієм; функціональним критерієм; характером взаємодії держав.

З огляду на різноманітні особливості встановлення та функціонування кордонів, науковцями створено їх типологію за ознаками, які наведені нижче (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Типологічна ознака	Тип кордону	Підкласи, пояснення
1	2	3
За статусом визнання	Офіційні державні кордони	<p><i>Між державами, залежними територіями, колоніальними володіннями окремих держав на суші.</i></p> <p>Вони визначають межі державної території, і в цьому їх основне призначення. Існують два типи встановлення державного кордону: делімітація й демаркація.</p> <p>Делімітація – визначення за угодою між урядами суміжних держав загального напрямку проходження державного кордону і населення його на географічну карту.</p> <p>Делімітація кордонів здійснюється за участю експертів з багатьох напрямів діяльності, які враховують політичні, історичні, фізико-географічні, етнічні та інші аспекти їх проведення.</p>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
		<p>Демаркація – проведення лінії державного кордону на місцевості й позначення його відповідними прикордонними знаками</p>
	Кордони територіальних вод	<p>Встановлюють за зовнішньою лінією територіальних вод, що прилягають до території держави в межах 12 морських миль (22,224 км) від узбережжя (1 морська миля = 1 852 м)</p> <p>Проте деякі країни в односторонньому порядку оголосили свої територіальні води ширше загально визначеної смуги: Бразилія, Перу, Сьєрра-Леоне, Уругвай, Еквадор (200 миль) та ін.</p> <p>Кордони територіальних вод встановлені Конвенцією Організації Об'єднаних Націй з морського права в 1982 р.</p>
	Формально недержавні кордони	<p>Кордони за міжнародними угодами (наприклад, встановлені між етнічними територіями в колишній Югославії).</p> <p>Тимчасові договірні кордони (встановлюються між зонами впливу різних угруповань під час військово-політичних конфліктів).</p> <p>Демаркаційні (розділові) кордони – розділяють Саудівську Аравію та Ірак (нейтральна зона).</p> <p>Кордони економічних зон на морі. Економічна зона на морі (морська економічна зона) – район поза межами територіальних вод завширшки 200 морських миль, у якому приморська держава має суверенні права на розвідування й розробку живих і мінеральних ресурсів моря</p>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
		Ініціаторами створення таких кордонів стали країни Латинської Америки у 60-х роках ХХ ст. На морські економічні зони припадає 40 % площі Світового океану, в тому числі райони, які дають 96% вилову риби
За конфігурацією (за способом проведення)	Звивисті та ламані	<i>Проведені по природних рубежах з урахуванням рельєфу місцевості.</i> Серед них розрізняють: <i>орографічні</i> , що проведені по гірських хребтах та вододілу; <i>гідрографічні</i> – проведені по руслах прикордонних річок та озер
	Геометричні	<i>“Проведені по лінійці” між двома точками.</i> Такі кордони проводять переважно у рідконаселених, малоосвоєних місцевостях на час делімітації. Типовим прикладом служать кордони між штатами Австралії і США, вони носять яскраво виражений антецедентний характер. Геометричні кордони характерні також для Канади, Австралії, Аргентини, Алжиру, Малі, Мавританії
	Астрономічні	Установлені за паралелями та меридіанами, незважаючи на природні й історичні рубежі. Кордон між КНДР і Південною Кореєю проведений по 38-градусній паралелі, в Африці приблизно 40 % кордонів проведені по паралелях та меридіанах. Кордони між секторами Арктики
За простором утворення	Сухопутні	<i>Гірські; рівнинні</i>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
	Кордони вод	<i>Річкові; озерні; морські</i>
	Повітряні	
	Кордони надр	
За походженням, історією та тривалістю існування	Антецедентні (англ. antecedent – попередній), або піонерні	<p><i>Проведені до освоєння і масового заселення території.</i></p> <p>Антецедентні кордони передують остаточному заселенню і розвитку районів, які вони оточують. Якщо кордон проводиться по нежилій території, її також називають <i>піонерною</i>.</p> <p>Виникали в безлюдних та слабко освоєних частинах світу. Найпоширеніші вони в пустельних районах Сахари та Аравійського півострова, у Росії та в Амазонії. Прикладом антецедентного кордону є кордон між США і Канадою, який було встановлено і уточнено по 49-й паралелі в період між 1782 і 1846 роками і який розділяв дуже рідко заселені землі.</p> <p>За конфігурацією вони здебільшого є так званими астрономічними або геометричними кордонами</p>
	Накладені	<p><i>Які розділяють вже сформовані етнічні, культурні й соціальні спільноти, наприклад у колоніальному суспільстві.</i></p> <p>Встановлюються насильно, через війни, захоплення, соціально-економічні потрясіння, коли якась країна чи нація “поживому” розділяється між державами-агресорами відповідно до реалій завершення воєнних дій або на основі відповідних угод</p>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
		<p>Після різних воєн такі кордони виникали в Європі внаслідок поділу, скажімо, Польщі або Німеччини (Берліна після Другої світової війни). Особливо поширені такі кордони в Африці, де колонізатори ділили як їм заманеться окремі народи між двома і навіть декількома країнами шляхом «накладання» кордонів</p>
	<p>Субсеквентні (лат. sub. – під, підлеглість і слідування), або січні (рос. – секущие), або наступні</p>	<p><i>Які виникли після формування певних соціально-культурних і економічних спільнот, але не ігнорують їх, а певною мірою враховують межі між ними.</i></p> <p>Субсеквентні кордони протилежні антецедентним у тому відношенні, що вони проводяться після заселення території, після формування культурного ландшафту. Вони найдавніші за часом виникнення й ґрунтуються на реальному мовно-культурному розмежуванні.</p> <p>До них належать більшість європейських кордонів.</p> <p>Етнічне розмежування в ХХ ст. набуло визначального характеру. Багато великих країн на цій основі створює внутрішній поділ території на штати, області, провінції тощо.</p>
	<p>Реліктові (лат. relictum – залишений)</p>	<p>Такий же принцип здійснювався і в колишньому Радянському Союзі, що значно пом'якшило наслідки його неминучого розпаду. У наш час його використовують Індія, Пакистан, Нігерія, Китай та ін.</p> <p><i>Успадковані від минулих історичних періодів, вже втратили свої якості, але можуть</i></p>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
		<p>виявлятися через ті або інші відмінності в ландшафті.</p> <p>Особливо поширені в політико-адміністративному поділі, але чимало їх й серед державних кордонів. Так, державні кордони між більшістю країн Латинської Америки є колишніми кордонами між іспанськими і португальськими колоніями та їх провінціями.</p> <p>Здебільшого реліктові кордони мають суто історичне значення. Це спадок минулих епох, але хоча нині цих рубежів ніби вже й немає, вони залишилися не лише в ментальності людей чи особливостях забудови колись суміжних територій, а й іноді навіть збереглися у вигляді стін, валів, прикордонних замків і фортець тощо.</p> <p>Донині значні відмінності спостерігаються при перетині колишніх кордонів між іспанською та англосаксонською частинами південних штатів США (колишній кордон між Мексикою та США), чітко в Іспанії вирізняється колишній мавританський південь тощо.</p> <p>Є такі невидимі розмежування і в Україні, яка віками була розшматована між сусідніми державами</p>
	Нові, або пострадянські	<p><i>Між колишніми союзними республіками СРСР, що набули статусу державних після розпаду Радянського Союзу.</i></p> <p>Україна має такий кордон з Росією, Білоруссю та Молдовою</p>
	Старі	<p><i>Це ділянки, що мали статус державних кордонів у період існування СРСР (за станом на 1991 р.).</i></p>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
		Наприклад, державний кордон України з Польщею, Словачією, Угорщиною та Румунією
За географічним критерієм (з XIX ст.)	Природні	<p><i>Що пов'язані з природними рубежами.</i></p> <p>Під час колонізації інших континентів в Європі велике поширення набула “теорія природних кордонів”.</p> <p>Її прихильники вважали, що держави повинні відділятися одна від одної великими природними рубежами.</p> <p>Отже, можна воювати за територію до того часу, поки не досягнеш природних меж, що створюють сприятливі умови для розвитку держави й оборони.</p> <p>Небезпека даної теорії очевидна. Кордони, при яких ігнорується воля народу, стануть причиною нових військових зіткнень.</p> <p>Наприклад, під час правління Адольфа Гітлера (Німеччина) головним жерцем фашистської геополітики став відомий генерал Карл Хаусхофер.</p> <p>Він проповідував, що в міру зростання своєї могутності імперіалістичні держави набувають “право” на нові, нібито “природні кордони” [6]</p>
	Штучні	<i>Створені людиною.</i> Найвідомішим пам'ятником штучного кордону є Велика китайська стіна
За функціональним критерієм	Бар'єрні (відчужувані, або фронтальні,	<p><i>Які відіграють роль форпостів, захищають державу від зовнішніх загроз.</i></p> <p>Їх характерними рисами є концентрація військ на кордонах,</p>

Продовження табл. 2.1

1	2	3
	або закриті, або жорсткі, або Border)	<p>напруженість. Обміни через такі кордони мінімальні, економіка підпорядкована військовим цілям. У проживаючого поблизу кордону населення сильні відчуття нестабільності, сепаратистські настрої.</p> <p>Для нормального функціонування такого кордону необхідна підтримка особливого режиму, паралельно, як правило, підготовка до військової ситуації</p>
	Фільтраційні (напівпрозорі, або напівпроникні, або гібридні)	<p><i>Що виникають, як правило, у разі врегулювання на державному рівні територіальних конфліктів, за наявності договірної бази, але разом з цим при збереженні взаємної підозри.</i></p> <p>Вони частково асиметрично прозорі.</p> <p>Взаємодія через кордони в економіці в даному випадку йде на міждержавному рівні, а не на міжрайонному. Наявна реалізація окремих внутрішньополітичних проектів</p>
	Контактні (відкриті, або м'які, або Frontier)	<p><i>З'єднувальні (що сполучають) – сприяють прикордонним контактам.</i></p> <p>Такі кордони передбачають наявність стабільних союзів, спільну участь в організаціях, формування довготривалих загальних інтересів. Демілітаризація – необхідна умова існування таких кордонів. Самі кордони відкриті, але іноді регулюється міграція. Відносини економічної взаємозалежності; потоки через кордон йдуть не тільки на міждержавному, але і на місцевому рівні</p>

Закінчення табл. 2.1

1	2	3
		<p>Звичайно в таких випадках формуються трансграничні регіони. Існує декілька культурних світів, своєрідна культура прикордонних районів. Держави проводять особливу регіональну політику, направлену на розвиток прикордонних регіонів, на двосторонній або багатосторонній основі. Такі кордони є зонами інновацій, <i>інтеграційні – існування яких передбачає відсутність обмежень на кордонах та наявність загальної регіональної стратегії прикордоння</i>. Вони виникають на стадії завершення формування єдиного транскордонного простору.</p> <p>Характерні процеси – ліквідація бар'єрів і упереджень, формування спеціальних органів управління транскордонних регіонів</p>
За характером взаємодії держав	З екстенсивною (кількісною) взаємодією	<p><i>Глухі кордони, що проходять по природних бар'єрах; глухі кордони без чітко вираженого природного бар'єра, що розділяють маловикористовувані території; асиметричні (напівглухі), що мають у прикордонній смузі поодинокий населений пункт</i></p>
	З інтенсивною (якісною) взаємодією	<p><i>Кордони з підвищеною локальною взаємодією, коли по обидва боки кордону перебувають населені пункти; кордони, що перетинають єдину смугу сільського розселення з наявністю прикордонного переходу; кордони, що перетинають єдину міську систему розселення з багатьма дорогами, що проходять через кордони, у тому числі транзитними</i></p>

В інших сучасних підходах деякі науковці наголошують на необхідності альтернативної типології кордонів, яка, на їх погляд, більш повно відображає загальносвітові тенденції, враховує перспективи і напрями прикордонної співпраці. Її критеріями вважають такі ознаки:

перспективи сумісного використання природних ресурсів прикордонної зони;

економічну взаємозалежність і взаємодоповнювання прикордонних регіонів;

можливість використання “гуманітарних” ресурсів, культурного і освітнього потенціалу великого міста недалеко від кордону;

спільне використання рекреаційного потенціалу прикордонних територій;

необхідність у спільних заходах з охорони навколишнього середовища, створенні нових і підтримці вже існуючих заповідників, запобігання природним і техногенним катастрофам;

створення вільних економічних зон;

надання особливого статусу прикордонним районам.

Отже, була наведена найбільш широка загальновизнана типологія кордонів держав, а також альтернативний підхід. Однак провести однозначний поділ реального кордону дуже складно, адже “чистих” типів кордонів майже немає.

2.2. Основи теорії прикордоння

У широкому розумінні *спільний кордон* – це не лише лінія, але й особливий простір, який не належить повністю жодній із взаємодіючих країн. Саме цей простір і забезпечує можливість різного роду комунікацій як на рівні повсякденності, так і при перспективному плануванні міждержавних відносин, тобто можливість транскордонної співпраці країн різних культур і політичних орієнтирів.

Прикордоння з периферійного елемента просторової організації міждержавних відносин перетворюється на одну з її істотних складових, в якій можна виділити конкретні об’єктивні умови і реальні чинники впливу розвитку цих умов, досліджувати розвиток (діалектику) їх взаємозв’язку.

Осмислення цих процесів, прогнозування їх розвитку обумовлює потребу в досліджуванні прикордоння як простору, де відбува-

ється зіткнення інтересів суміжних країн та розгортається транс-кордонна співпраця або протистояння.

Аналіз низки авторитетних джерел з предметної галузі свідчить про те, що проблема кордонів і прикордонь посідає особливе місце в соціальній філософії, філософській антропології і філософії культури. Філософська антропологія ХХ ст. сконцентрувала свою увагу на принциповій граничності людського буття. Роботи Ю. Лотмана і М. Бахтіна додали кордону статус одного з початкових понять культурологічного аналізу.

Вивчення прикордоння як соціокультурного феномена – порівняно нова сфера дослідження для соціальної філософії та соціальної антропології, хоча традиція дослідження кордонів і прикордоння була закладена в антропогеографії ХІХ ст. (Ф. Ратцель, Р. Блашар), історичній науці (Ф. Тернер) і геополітичних дослідженнях (К. Хаусхофер).

Останнім часом зросла кількість досліджень у цьому напрямку. Пильна увага вчених спрямована на регіон американо-мексиканського прикордоння (Б. Паркер, М. Болтон, А. Хуртаго, О. Мартінес, Л. Пріс, Л. Голдрінг). Авторитетна школа досліджень специфіки прикордонних територій склалася в польській науці (Г. Бабінський, А. Садовський, Д. Вояковський, А. Клоковська, Ю. Хлебовчик тощо). Крім того, дослідженнями проблем прикордонь і кордонів займалися Б. Андерсон, Ф. Бродель, П. Саллінс, Ф. Барт, А. Паасі.

Прикордоння як об'єкт дослідження стало популярною темою в географічній науці – у соціальній, політичній і економічній географії. Представники функціонального підходу в географії (Р. Хартшорн, Дж. Прескотт, Д. Хауз) зосередили свою увагу на дослідженні різних взаємозв'язків і взаємодій людей у прикордонному районі.

Різні аспекти проблеми прикордоння набули особливої уваги в дослідженнях російських учених, що обумовлено географічним положенням країни, специфікою її політичної історії. Слід відзначити роботи С. Барзілова, О. Бахтизіна, О. Бреднікової, І. Бусигіної, В. Дмитрієва, Д. Заламанса, Д. Замятіна, В. Каганського, В. Колосова, С. Кулдіна, А. Манакіна, В. Савченко.

Проблемі прикордоння приділяють увагу і білоруські дослідники. Тут потрібно назвати роботи П. Терешковича, Н. Антанович, І. Бобкова, С. Донських, В. Носевича, Ю. Гафарової, О. Шкутько, С. Запрудського, Н. Белякович, О. Брескої.

Напрацювання українських вчених щодо дослідження прикордоння України подано у розділі 3.

Узагальненою метою зазначених літературних джерел є соціально-філософський аналіз прикордоння як особливого феномену, який має свій особливий спосіб існування і свою форму вияву.

Результати такого аналізу можуть стати базисом для прикладних досліджень окремих соціокультурних процесів у конкретних прикордонних регіонах, для формування основ регіональної, соціальної, національно-культурної політики в прикордонних районах держав.

2.2.1. Прикордоння як поняття

Ключові положення:

Теорія прикордоння, boundary studies, border studies, frontier studies, дослідження прикордоння, Б. Паркер, баундарі динаміка.

Поняття кордону і прикордоння [7] у науці досить різні.

Від кордону як чітко фіксованої межі розповсюдження державного суверенітету слід відрізнити специфічну соціально-географічну зону (уздовж кордону), у межах якої спостерігаються прикордонні процеси і явища. Така зона має назву **прикордоння**¹⁰.

Прикордоння розглядається не як суто фізичний, а як заселений людьми простір, тобто ареал (територія проживання) уздовж кордону. Тобто воно соціально освоєне й осмислене людьми, що населяють його, і стало частиною їх “життєвого світу”. Тому прикордоння – це просторово-соціокультурний феномен, яке є певним локалізованим регіоном із соціальною, культурною, економічною, політичною та іншою специфікою. Отже, термін “прикордоння” є інтегруючим щодо фізико- та суспільно-географічних ознак у прикордонному ареалі.

Розуміння прикордоння як просторово-соціокультурного феномену ґрунтується на таких його особливостях:

прикордоння є територіально прив’язаним до осі кордону;
являє собою специфічний регіон суспільних взаємовідносин;
має власну динаміку розвитку.

Ці особливості дозволяють розглядати його з трьох точок зору.

Перша – реалізує просторово-географічний підхід, що розуміє під прикордонням тільки територію, яка знаходиться поблизу кордону і далеко від центру.

¹⁰У деяких наукових працях щодо врахування різних особливостей розрізняються поняття “прикордоння” та “пограниччя”, “приграниччя”, “порубіжжя”. З метою запобігання термінологічної плутанини будемо вважати їх синонімами та вживати узагальнювальну назву “прикордоння”.

Друга – демонструє соціокультурний підхід, згідно з яким прикордоння – це контакти між двома і більше етнокультурними спільнотами, локалізовані в просторі.

Третя – здійснює особистісно-культурний підхід. Він фокусує увагу на тому, що прикордоння – це місце формування певного типу особистостей прикордонного суспільства.

Прикладна теорія, що пов’язана з вивченням прикордонь, зародилася в 50-х роках ХХ ст. у США як сфера досліджень прикордонних проблем регіону США–Мексика. З 1976 р. в Америці була заснована Асоціація дослідження прикордоння (Association For Borderlands Studies – ABS) [8], яка стала головною академічною асоціацією північноамериканських вчених, що вивчають прикордонні зони. Початковий інтерес ABS фокусувався на дослідженні процесів прикордонних аспектів міграції, здоров’я, освіти, гендерних особливостей тощо.

Використання терміна “прикордоння” в європейській і американській науковій традиції на початку ХХІ ст. набуває актуальності для археології, історії, соціології, політичної науки, гуманітарної географії, релігієзнавства, філософії та ін.

У межах теорії прикордоння проводиться вивчення (studies) пізних типів кордонів: *boundary studies*, *border studies*, *frontier studies*. Причому, ключові англomовні терміни “boundary”, “border” та “frontier”, як правило, перекладаються словом “кордон”. Разом із тим значення кожного з цих термінів має свій особливий змістовний відтінок.

Саме через це в англomовному гуманітарному просторі існує кілька прикордонних теорій, які, постійно взаємодіючи одна з одною, поступово стирають власні межі, перетворюючись в одну складно організовану галузь наукових досліджень.

Одним із філософів-дослідників кордонів був американський вчений Б. Паркер. Він, вибудовуючи модель під назвою “континуум” (від лат. *continuum* – безперервне) баундарі динаміки” (“безперервність змін параметрів кордонів”), вказує на основну складність аналізу взаємодії кордонів: *“Усе розмаїття кордонів, вимірюване в континуумі, занадто узагальнене, і тому модель може не враховувати всіх нюансів прикордоння. ...Я думаю, що важливо не перевантажувати, не ускладнювати модель надлишком категорій у континуумі”*.

У його концепції бодер і фронтир – це два протилежних типи кордону:

перший, **бодер-кордон** – жорсткий, статичний, лінійний (він розглядався нами у попередньому підрозділі);

другий, **фронтир** (від англ. frontier – кордон, лінія, межа – межа між освоєними і неосвоєними поселенцями землями) – *м'який, може змінюватися, зональний – це, переважно, зона транзиту, контактів, локального обміну між різними народами, розділ між заселеною і незаселеною територіями, тобто простір, де відбувається взаємопроникнення між суспільствами.*

Безпосередньо поняття *фронтиру* в історії і літературознавстві використовувалося в епоху освоєння вільних земель на заході США (до 1890).

В Іспанії середньовічного періоду слово “frontera” первісно означало постійно змінну зону військових дій між християнами і маврами.

У кінці XIX ст. американський історик Фредерик Тернер позначив “фронтир” як наукову категорію, назвавши його “точкою зустрічі дикості і цивілізації”.

Фронтир відкривається при першому контакті між представниками суспільств і закривається, коли єдина влада встановлює політичне та економічне панування над ними.

Головні риси фронтиру:

високий ступінь свободи від устоїв і традицій, від класових та станових умовностей, від державних і правоохоронних органів;

індивідуалізм;

схильність до авантюрного здобування капіталу (удаючись до обману або грабування);

екстенсивний (кількісний, а не якісний) розвиток економіки – за рахунок освоєння нових земель і ресурсів;

відтягування із сусідніх країн соціально невдоволеного населення; невизначеність, неусталеність, нестійкість, що відкривають широкий простір для самореалізації;

функціонування за своїми власними законами.

“Фронтирне життя” сприяло утвердженню демократичних цінностей та інституцій, розвитку фермерського типу господарства та, зокрема, американського способу життя.

Ґрунтуючись на визначенні прикордоння як географічного простору, в якому існують фронтири і бодер-кордони, Б. Паркер приходить до такого визначення:

“Прикордоння (англ. – borderland – прикордонна область, по-лоса) – *це регіон навколо або між політичними і культурними цілісностями, де географічні, політичні, демографічні, культурні*

та економічні обставини і процеси можуть взаємодіяти, створюючи бодер-кордони і фронтири”.

Інакше кажучи, прикордоння – це прилегла до кордону з одного або з обох боків територія, на якій здійснюється реальна або потенційна взаємодія і взаємовплив сусідніх держав.

Якщо прикордоння організовується або досліджується як таке, що прилягає до кордону з одного боку, тоді воно має назву “прикордонна територія”. А якщо з обох боків, то – “транскордонна територія”.

Конструюючи визначення “прикордоння”, Б. Паркер говорить, що як *бодер-кордон*, так і *фронтир-кордон* складаються з *п’яти типів баундарі-кордонів (boundary)*, які він назвав *баундарі-набором*, або *матрицею*, а саме:

1) географічний (клімат, природні особливості, екологія, навколишнє середовище, природні межі: річки, гори...);

2) політичний (адміністративний поділ, політична сегментація, військова влада, політичне домінування, колонізація прикордоння, “закриття”/“відкриття” та переміщення кордону);

3) демографічний у широкому сенсі (взаємодія етнічних груп, чисельність населення, стан здоров’я, гендерні особливості, демографічні зрушення, прихована міграція, система поселень, характер етногенезу: злиття чи фрагментація);

4) культурний (лінгвістична, релігійна, артефактна, культурна практики);

5) економічний (виробництво, екосистема, залучення мігрантів, транспорт, прикордонна торгівля, контроль).

Також, Б. Паркер зазначає, що ці складові баундарі-набору перебувають у процесі постійних змін, накладаючись один на одного. Отже, прикордонний процес визначається як динаміка зміни характеристик окремих баундарі-кордонів, а також взаємодії між цими кордонами.

Так, наприклад, він каже: “...Колонізація регіону може змінювати етнічний і лінгвістичний ландшафт у прикордонні. Зміни в демографічній динаміці можуть впливати на економічний кордон ...Наступний крок – побачити цю взаємодію у часі... і надати їй систематичний характер...”.

Прикордоння включає три складові:

квазілінійний (у вигляді смуги) просторовий елемент – на відміну від чітких лінійних меж;

людський елемент – що первинно складався з окремих різних суспільств;

елемент процесу – в якому відносини між людьми виникають, розвиваються і набувають стабільної форми.

Отже, прикордонне буття людей надзвичайно специфічне. Вивчення його як соціокультурного феномена повинно передбачати широкий підхід до розуміння його суті, яким виявляються антропологічні традиції¹¹ (К. Леві-Стросс). У рамках цих традицій розкриття соціокультурного аспекту потребує окремої уваги.

2.2.2. Соціокультурний феномен та соціодинаміка прикордоння

Ключові положення:

Соціокультурний феномен прикордоння, соціодинаміка прикордоння, маргінальність, андрогінізація, ідентичність.

Прикордоння – це регіон, буття людей якого нерозривно пов'язане з існуванням кордону, похідного від нього. Регіон як соціально-територіальна спільнота характеризується локалізацією суспільних відносин. Він постає не лише економічним простором, але й простором певної соціальної структури. Ідентичність та ідентифікаційні процеси на таких теренах відбуваються на символічному рівні. Створюється регіональний символічний універсум, формуються транскордонні регіони із власною ідентичністю, в якій локальна, або регіональна ідентифікація домінує над іншими. При цьому на етнічно змішаних територіях (фактор міжетнічних контактів тут надзвичайно сильний, майже головний) спостерігається сукупність декількох ідентичностей, в яких етнічний аспект виражений найсильніше.

На терені прикордоння відбувається накладення різних компонент соціальної сфери суспільства на географічний (фізичний) простір. Тим самим закріплюється соціальний факт, який оформлюється географічно.

Застосування концепції прикордоння (у її тривимірному розумінні: територіальному, соціокультурному та особистісному) дає можливість пояснити специфіку етнічних ідентифікаційних процесів у прикордонних регіонах, зрозуміти особливості формування етнічної ідентичності в соціокультурному просторі.

Соціодинаміку (зміна характеристик соціуму у часі та просторі) прикордоння [9] можна розглядати у двох вимірах:

перший припускає зміни ролі і значущості прикордоння у зовнішніх соціокультурних процесах;

¹¹Антропологічне розуміння припускає, що соціокультурний феномен прикордонного суспільства охоплює все, що відрізняє життя людського суспільства від життя природи, усе, що створене людьми і характеризує їх життя в певних історичних умовах.

другий бере до уваги внутрішні соціокультурні (соціально-антропологічні) трансформації того або іншого прикордоння.

Перший вимір забезпечує можливість аналізу зміни ролі і якісних характеристик прикордоння в ході людської історії. У межах цього процесу можна виділити чотири етапи.

Перший етап охоплює первісне суспільство, коли з'являються інтенсивні контакти між етнокультурними спільнотами, виділяються простори цих контактів.

Другий етап охоплює епоху становлення перших держав до XIX ст. У цей період разом з появою і розвитком держав традиційного суспільства народжується кордон як особливий інститут. Проте для традиційних держав характерна рухливість рубежів і часта відсутність їх зв'язку з етнічними і культурними кордонами. З одного боку, прикордоння мало глобальний характер, оскільки кордонів було багато, і вони постійно змінювалися. З іншого – говорити про прикордоння як про стабільний і розвинений соціокультурний феномен в цю епоху можна лише стосовно окремих випадків.

Третій етап починається разом з формуванням національної держави, яка прагнула об'єднати економічні, політичні і культурні ідентичності в межах своїх кордонів. З виникненням і розвитком національної держави кордони стають все більш окресленими і менш контактними, а прикордонні території відстають у розвитку. Проте стабільність державних кордонів і чіткіша виразність соціокультурних меж в епоху модерна зумовили те, що прикордоння знаходить характер особливого соціального утворення, яке має свій унікальний спосіб буття, свою форму вияву і здійснення.

Четвертий етап починається з 80-х років XX ст. Кордони в сучасному світі здебільшого перестали розглядати як бар'єри, що перетворило прикордоння на контактні зони, в яких активно йде процес взаємодії суспільств і народження соціокультурних інновацій. Граничність розглядається не як ознака культурної відсталості, а можливість володіти додатковими ресурсами для свого соціокультурного розвитку.

Щодо **другого виміру** соціодинаміки прикордонь слід зазначити, що при аналізі соціально-антропологічних характеристик прикордоння найчастіше звертаються до поняття “маргінальність”¹².

¹²Маргінальний (пізньюлат. *marginalis* – той, що знаходиться скраю, на межі, від лат. *margo* – край, межа). Наприклад, маргінальні групи – це соціальні групи людей, спосіб життя яких не відповідає стандартам, притаманним суспільству, до якого вони належать, але не порушує його правових норм.

Незважаючи на те, що прикордонна культура містить у собі елементи маргінальності, використовувати це поняття як основне для дослідження феномена прикордоння не зовсім коректно. Маргінальність відображає наявність кризи ідентичності. Прикордоння – це особливий феномен, що відтворює ідентичність людини прикордоння як комплекс актів ідентифікації, принципово відмінний від акту ідентифікації особистості, яка належить до якої-небудь однорідної культури.

Процесу формування особистості прикордоння найбільшою мірою відповідає модель культурної *андрогінізації*¹³. Вона являє собою ситуацію, коли в одному суб'єкті сполучаються елементи різних культур, що дозволяє їх носієві продуктивно взаємодіяти в різномірному соціокультурному середовищі. Якщо маргіналізація має на увазі кризу ідентичності, то андрогінізація означає збагачення наявної ідентичності новими ідентифікаціями й відповідними емоційними й оцінними складовими.

Ідентичність займає центральне місце в антропологічних характеристиках особи прикордоння, визначає її соціокультурні можливості і соціальну активність. *У формуванні ідентичності прикордоння можна виділити два вектори:*

перший направлений у бік соціокультурних спільностей, що граничать;

другий – забезпечує соціальне порівняння з центром, який визначає стратегію і тактику розвитку конкретного державного утворення.

У першому випадку ідентичність прикордоння заявляє про себе етнокультурністю, а в другому – регіональністю.

В умовах прикордоння формується особлива регіональна ідентичність, процес формування якої може протікати з урахуванням різних відносин прикордонного регіону з центром. Різноманіття відносин є підставою для виділення п'яти типів ідентичності прикордонного регіону:

перший ґрунтується на символах кордону як закритого рубежу. Прикордоння в цьому випадку є “бастіоном”, “останнім рубежем”, “щитом батьківщини”;

другий варіант ідентичності прикордоння розкривається через символ околиці, через розуміння прикордонного регіону як провінційно-периферійного;

¹³Під андрогінізацією у широкому сенсі розуміють вимушене або добровільне накладення різних культур, у результаті чого виникають нові з яскраво вираженим змішаним національним і культурним характером.

третій тип – через символи “ворота”, “міст” і заснований на комунікативних аспектах пограниччя;

четвертий тип ідентичності прикордоння підкреслює його самостійну суть, що не походить від суб’єктів, які межують, і не зводиться до них;

п’ятий варіант регіональної ідентичності прикордоння демонструє кризовий характер. Він формується не за рахунок підкреслення власних позитивних ознак, а лише за рахунок зіставлення “свій-чужий”.

Отже, феномен прикордоння має особливий статус. Спосіб буття людей в прикордонній зоні, форма його вияву і здійснення демонструють особливу міру взаємодії держав, що мають у своєму розпорядженні спільний кордон. Прикордоння не тільки чинник дистанції, але і засіб взаємозв’язку цих країн. Прикордонні території демонструють процес “нашарування” різних соціокультурних сенсів, що робить ці території “привілейованими” зонами розвитку, які не тільки вирішують проблеми міждержавних відносин, але і створюють нові проблеми. Цей процес, як правило, обумовлений різними рівнями розвитку країн, що мають спільний кордон.

Різноманітність кордонів і можливостей їх впливу на прикордонні території визначають багатовимірність поняття “прикордоння”. Внаслідок цього ускладнюється докладне і точне визначення “прикордоння”, адже зміст цього поняття включає просторову обмеженість (регіональність), наявність взаємодії з іншими етнокультурними групами і спільнотами та особливий вплив кордону на взаємозв’язок і взаємодію населення суміжних територій.

Детальний аналіз “прикордоння” розглянемо на основі типологічного підходу.

2.2.3. Типологія прикордонь

Ключові положення:

Типологія прикордонь: залежно від домінуючої функції; за типом контактної зони; причиною утворення; кількістю соціокультурних спільностей, що межують; ступенем культурної дистанції між соціокультурними спільностями; ступенем домінування однієї зі сторін; ступенем політичної конфліктності між сторонами; географічним фактором.

Прикордоння як соціокультурний феномен являє собою складне утворення, що має багато варіантів свого виникнення й розвитку, чезь що однозначна класифікація прикордонь апріорі неможлива [9].

Такими підставами можуть бути: географічні, історичні, політичні та інші умови формування прикордоння, ступінь його полікультурності, рівень досягнутого культурного синтезу, ступінь конфліктності й зв'язаності із центрами.

Так, наприклад, російський дослідник Л. Вардамський виділяє три типи прикордонних регіонів: європейські, пострадянські й азійські. Тобто різна цивілізаційна приналежність також може обумовлювати різні за характером прикордоння.

Прикладом урахування безлічі аспектів функціонування прикордоння в класифікації може бути спроба типології, почата польським дослідником Г. Бабинським. Він запропонував розділити всі варіанти прикордонь на два великих типи: старі й нові прикордоння. Усередині кожного із цих великих типів польський дослідник виділив підтипи, що розкривають особливості соціокультурної природи того або іншого прикордоння.

Серед “старих” прикордонь Г. Бабинський виділив:

територіальні прикордоння, формування яких відбувається просто із сусідства різних соціокультурних регіонів;

історичні, що сформувалися в результаті тривалих соціокультурних процесів;

території зі значним взаємопроникненням культур;

території, на яких відсутні чітко окреслені кордони між соціокультурними спільнотами;

території, на яких виявляються економічні й соціальні відмінності; мовні прикордоння;

прикордоння, у рамках яких відбувається еволюція від домінації однієї із соціокультурних спільнот до більшої соціальної й культурної рівності.

Серед “нових” прикордонь вчений виділяє такі види:

у меншій мірі чітко територіально окреслені, а скоріше символічні регіони;

неісторичні регіони, де в соціокультурних контактах спільнот, що межують, історична пам'ять не відіграє істотної ролі;

території з високою культурною й цивілізаційною дистанцією між спільнотами, що межують;

більш стикові, чим перехідні, з явно вираженими кордонами як у територіальному, так і в культурному плані;

з чітко вираженими в символічно-ідентичнісному сенсі груповими кордонами;

регіони, де є міграційні процеси й колонізація;

території стику культур із симетричним характером розуміння міжкультурних відносин;

території соціальних і культурних контактів з істотними релігійними відмінностями.

Така типологія є занадто докладною й скоріше описовою, чим аналітичною, адже в ній просто перелічуються різні варіанти без їх сортування за певними ознаками.

Класичною вважається типологія, що подана у 1975 році іншим польським етнографом – одним з основоположників сучасних досліджень прикордоння Ю. Хлебовчиком, який на матеріалі досліджень у Східній і Центральній Європі виділив два великі типи: стикове й перехідне прикордоння. Підставою такого розподілу є особливості контактної зони в районі кордону. Сенс даних понять є очевидним з безпосереднього значення термінів, що використовуються. Тут ми можемо простежити аналогію з положеннями теорії прикордоння Б. Паркера.

Очевидно, що соціокультурні й політичні практики, характерні для регіону Центральної й Східної Європи, не можуть служити універсальним базисом для вибору емпіричних фактів прикордоння. Використовувана ознака розподілу не вичерпує всього різноманіття буття прикордоння як соціокультурного феномена. Типологія прикордонь за іншими ознаками та комбінаціями у більш розгорнутій формі подано у табл. 2.2.

Природно, що чітка класифікація прикордоння за всіма зазначеними ознаками навряд чи є можливою. У цьому випадку скоріше йдеться про безліч перехідних форм.

Отже, підсумовуючи аналіз типологічних відмінностей прикордонь, можна стверджувати, що багатомірність феномена прикордоння, обумовленість його функціонування безліччю факторів визначає й наявність багатоваріантності відповідної типології. Деякі з розглянутих типів можуть поєднуватися один з одним, що загалом говорить про те, що використання тієї або іншої типології повинне визначатися конкретними завданнями й галузевою специфікою дослідження.

Ефективним напрямом вирішення традиційних проблем соціально-економічного розвитку, налагодження співпраці з партнерами по інший бік кордону, залучення інвестицій та налагодження контактів між різними етнічними групами населення може слугувати спільне використання територій прикордоння.

Типологія прикордонь

Типологічна ознака	Тип прикордоння	Пояснення
1	2	3
І. Залежно від домінуючої функції	Відкриті	При перевазі контактних функцій кордону, його легкої проникності й значному рівні транскордонного співробітництва прикордоння
	Закриті	Якщо на кордоні переважає бар'ерна функція, що обумовлює низьку активність транскордонних комунікацій, відсутність істотних стабільних економічних і соціокультурних зв'язків між прикордонними територіями
ІІ. За типом контактної зони	Перехідні	Регіони активної соціально й культурної взаємодії, плавної зміни набору соціокультурних ознак від однієї територіально стабільної соціокультурної спільності до іншої
	Стикові	Території, що прилягають із двох сторін до кордону між територіально стабільними соціокультурними спільностями в умовах, коли головною функцією такого кордону є бар'ерна
	Фронтирні	Регіони освоєння, прикордоння, що мігрують у напрямку від більш соціально й культурно розвинутої території до територій освоєваних, колонізованих
ІІІ. За причиною утворення	Історично обумовлені	Коли утворення прикордонь є результатом тривалого історичного розвитку, стихійних міграцій населення
	Політично обумовлені	Коли утворення прикордонь є результатом актуальних політичних

Закінчення табл. 2.2.

1	2	3
		акцій, цілеспрямованої політики з освоєння нових просторів
IV. За кількістю соціокультурних спільностей, що межують	Бікультурні	Мають дві культури
	Полікультурні	Мають більше двох культур
V. За ступенем культурної дистанції між соціокультурними спільностями, що межують	Культурно-варіативні	При мирному співіснуванні близьких культур
	Культурно-конфронтуючі	Якщо спільності знаходяться у культурному протистоянні (спільності відносяться до різних цивілізацій, культурні відмінності превалюють над схожістю)
VI. За ступенем домінування однієї зі сторін, що межують	Соціально-симетричні	При мирному співіснуванні близьких культур
	Соціально-асиметричні	Якщо спільності знаходяться у культурному протистоянні (спільності відносяться до різних цивілізацій, культурні відмінності превалюють над схожістю)
VII. За ступенем політичної конфліктності між сторонами, що межують	Конфліктні	У яких превалюють конфліктні відносини
	Безконфліктні	Якщо конфліктність не відіграє значної ролі
VIII. За географічним фактором	Географічно розділені	У яких інтенсивність взаємодії близько розташованих культур обмежується географічними перешкодами
	Географічно нерозділені	Якщо географічні фактори не виявляють істотного впливу на взаємодію соціокультурних спільностей, що межують

2.2.4. Транскордонні території

Ключові положення:

Транскордонна територія (cross-border area, transboundary area, transborder area); транскордонний регіон (cross-border region, transboundary region, transborder region); європегіон (Euroregion), прикордонний регіон, транскордонна співпраця, правові та політичні аспекти функціонування європегіонів.

Як було зазначено у п. 2.2.1, транскордонна територія [10; 11] – це суспільне прикордоння суміжних держав, центральною віссю якого є державний кордон. Також транскордонна територія може розглядатися як поєднання прикордонних територій суміжних держав.

Для зручності територіальної організації, планування розвитку та досліджень прикордоння поділяють на прикордонні та транскордонні регіони, між якими у деяких дослідженнях ставиться знак рівності.

Тому важливо з'ясувати різницю між поняттями – “транскордонний регіон” та “прикордонний регіон”.

Узагальнюючи аналіз різноманітних джерел, можна визначити **прикордонний регіон як адміністративно-територіальну одиницю, що знаходиться на наступному після державного рівні та розташовану безпосередньо вздовж державного кордону цієї держави.**

У цьому контексті важливо зауважити, що розширення прикордонної території від “прикордонної зони” до “прикордонного регіону” віддзеркалює втрату впливу бар'єрної функції кордонів і зростання актуальності контактної функції.

Під транскордонним регіоном слід розуміти певну територію, яка характеризується наявністю схожих природно-географічних умов і охоплює прикордонні регіони двох або кількох держав, що мають спільний кордон.

Це потенційний регіон з притаманною йому географією, екологією, етнічними групами, економічними можливостями тощо, але розділений суверенітетом урядів, що правлять по обидва боки кордону. При цьому транскордонний регіон може характеризуватися наявністю спільних проблем, які належать як до просторової, так і до секторної площини, а також до соціальної та культурної діяльності.

Досить часто з поняттям “транскордонна територія” порівнюють поняття “периферійний”, “слабкий”, “відсталий” тощо.

Але сучасна концепція розвитку прикордонних територій, яка розглядається через призму транскордонного співробітництва, полягає в тому, щоб традиційно негативні риси периферійності

(тобто віддаленість від великих адміністративних, наукових, культурних, фінансово-ділових центрів країни) перетворити на переваги. Така парадигма доводить, що в умовах мережі просторового розвитку “периферійний”, “сільський”, “провінційний” не обов’язково означає щось слабке, також як і “центральне положення” не завжди неминуче пов’язане з економічним процвітанням.

Тут приймається теза про необхідність розгляду прикордоння в руслі трансформацій, що відбулися в політичній культурі у кінці ХХ ст., і знайшли своє відображення в зміні уявлень про роль держави в культурній політиці, організації і управлінні територіями. Одним з виявів цієї трансформації стало транскордонне співробітництво. Відповідно до закону України **транскордонне співробітництво** – *це спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством.*

Можливості транскордонного співробітництва у сфері територіального розвитку визначається його здатністю до мобілізації та ефективного використання існуючого потенціалу прикордонних територій, а також поєднанням потенційних можливостей ресурсів прикордонних регіонів двох або більше країн, що мають спільний кордон, з метою вирішення завдань просторового розвитку в межах транскордонних регіонів.

Говорячи про місце транскордонного співробітництва в територіальному розвитку, слід пам’ятати, що межі його можливостей істотно розширюються за рахунок допомоги, яка надається Європейським Союзом через його програми та ініціативи.

Регіональне транскордонне співробітництво як стратегія, що сприяє політичній та економічній незалежності, широко підтримується в Європі. Ще в кінці 70-х років минулого століття швейцарський вчений, автор концепції “Європа регіонів” Дені де Ружмон визначав транскордонний регіон як “потенційний регіон, єдиний з точки зору географії, історії, екології, етнічних груп, економічних можливостей і так далі, але розбитий на частини суверенітетом урядів, що керують на обох сторонах кордону”.

Існує маса його дефініцій, а також спроб пояснення феномена транскордонного регіоналізму за допомогою класичних і новітніх теорій.

Організаційною та однією з найбільш ефективних форм транс-кордонного співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав для спільного розвитку транскордонних територій є єврорегіон.

Ця форма транскордонного співробітництва народилася в країнах-засновниках Європейського Союзу наприкінці 50-х років ХХ ст., коли транскордонні процеси набули чіткого вираження: зрощення прикордонних поселень в єдині міські агломерації та формування єдиних систем розселення та виробництва, – які викликали необхідність спільно вирішувати проблеми, пов’язані з міграціями через кордон, розвитком загальної інфраструктури, охорони навколишнього середовища, розподілом податків.

Можна говорити про те, що єврорегіони народилися “знизу”, на основі формування транскордонних мереж розселення, виробництва, торгівлі та послуг, соціальних контактів, співпраці між громадськими організаціями, регіональними та місцевими органами влади.

Отже, **єврорегіон** – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по різні сторони державного кордону.

Саме єврорегіони забезпечують формування добросусідських відносин, сприяють культурному збагаченню, покращенню соціально-економічного рівня життя населення, екологічної ситуації тощо.

Діяльність, спрямована на створення єврорегіонів, була ініційована Європейським Співтовариством. Багато країн Східної Європи вбачають у ньому можливість прискорення інтеграції в існуючі європейські структури. Зокрема, за участю Чехії, Угорщини, Словаччини, Румунії, Польщі створено єврорегіони “Regio” (німецько-французько-швейцарський єврорегіон); “Померанія” (німецько-польсько-поморський), “Західний Ниугат – Паннонія Єврегіо” (угорсько-австрійський), “Балтика” (територіальні одиниці Швеції, Росії, Польщі, Литви, Латвії та Данії) тощо.

Найважливішими правовими документами, що регулюють співпрацю в рамках єврорегіонів, ухвалені Радою Європи Мадридська

конвенція про прикордонне співробітництво (1980) та Європейська хартія про місцеве самоврядування (1985).

Слід також зазначити, що головними учасниками транскордонного співробітництва є не центральні органи влади, а саме прикордонні адміністративно-територіальні одиниці і цивільні громади.

Ознаки євро регіону:

географічна – євро регіон є територією, яка має конкретне географічне розташування;

політико-правова – частини цієї території знаходяться під юрисдикцією суверенних держав, які мають спільний кордон;

адміністративна – євро регіони складаються з прикордонних регіонів держав, що мають спільний кордон;

функціональна – євро регіон є формою транскордонного співробітництва.

Інші особливості євро регіонів:

історичні – євро регіони охоплюють території, що мають спільне історичне минуле і навіть колись входили до складу однієї держави. Подеколи до складу євро регіонів входять території, які у досить недалекому минулому мали так званий “спірний статус”, тобто право володіння такою територією, що належало одній державі, оспорювалося суміжною;

багатонаціональний склад населення прикордонних територій євро регіону – як правило, це багатонаціональні території або регіони, де мешкають представники декількох етнічних груп. У багатьох випадках на територіях суміжних прикордонних регіонів мешкають представники досить чисельної національної меншини, яка репрезентує національну більшість країни, розташованої по інший бік кордону;

периферійність щодо адміністративних національних центрів;

наявність спільних соціально-економічних проблем – для їх розв’язання є необхідним поєднання зусиль територіальних громад або місцевих органів влади держав-сусідів. Як правило, до таких проблем належать екологічні та природоохоронні, розвиток прикордонної інфраструктури, транспорту та комунікацій, раціональне використання трудових ресурсів, забезпечення умов для розвитку етнічних меншин;

існування чітких спільних інтересів членів євро регіонів – типовими є спільні торгово-економічні інтереси, а також інтереси у сфері спільного розвитку туристичної діяльності, надання взаємних послуг через державний кордон, створення мережі наукового, освітнього та культурного співробітництва. Універсальною сферою

спільних інтересів для членів будь-якого євро регіону є визначення спільної стратегії просторового розвитку.

Правові аспекти функціонування євро регіонів:

створення євро регіону не призводить до виникнення нового адміністративно-територіального утворення зі статусом юридичної особи;

правове регулювання на території кожного із членів євро регіону здійснюється відповідно до національного законодавства;

керівні органи євро регіону виконують координаційні функції і не мають владних повноважень, а також не можуть підмінювати собою органи влади, що діють на території кожного з його членів.

Політичні аспекти функціонування євро регіонів:

не діють проти інтересів національної держави;

не є наддержавними утвореннями;

у своїй діяльності не підмінюють зовнішньополітичні функції держав, адміністративно-територіальні одиниці яких є їх членами.

Для створення євро регіону необхідні три передумови:

наявність місцевої ініціативи (від місцевих самоврядувань на кордоні);

державна підтримка;

міжнародне фінансування (з боку Євросоюзу).

Формування євро регіонів має сенс через низку причин.

По-перше, євро регіони збільшують можливість місцевих органів влади вирішувати проблеми швидко і раціонально, використовуючи свій потенціал, матеріальну і технічну допомогу партнерів по євро регіону.

По-друге, євро регіон являє собою більш ефективну інноваційну структуру в галузі управління регіональним розвитком. Він сприяє створенню і розвитку інноваційних структур (інкубатори, технопарки, технополіси).

По-третє, євро регіон як структура, відмінна від держави, ефективніше залучає інвестиції. Це особливо актуально в українській соціально-економічній та політичній дійсності, коли залучення інвестицій є пріоритетним напрямом зовнішньоекономічної діяльності.

По-четверте, економічний розвиток усього регіону повинен початися з розвитку певних центрів або точок зростання окремих регіонів, здатних самостійно отримувати інвестиції і раціонально їх використовувати. Євро регіон побічно впливає на економіку прикордонних регіонів через демонстраційні і навчальні ефекти.

Нарешті, євро регіони як форма прикордонного співробітництва сприяють не тільки посиленню та поглибленню добросусід-

ських відносин між державами, а й є своєрідним інструментом для інтеграції тієї чи іншої країни в європейські структури. Єврорегіони розглядаються як засіб врегулювання можливих територіальних розбіжностей, питань, пов'язаних зі становищем національних меншин, як поле для апробації сумісності правових систем і законодавства різних країн.

Досвід участі в єврорегіонах демонструє можливості:

більш оперативно вирішувати прикордонні проблеми на місцевому рівні, створювати гнучкі господарські структури (акціонерні товариства, консорціуми і т. ін.) із залученням зовнішніх інвестицій для будівництва або розширення прикордонної та транспортної інфраструктури;

налагоджувати прикордонну торгівлю, туризм;

розширювати співпрацю в культурній, соціальній, природоохоронній та інших галузях.

Отже, транскордонні регіони дозволяють змінити периферійну ситуацію прикордонь на центральну. Якщо це пов'язати із сучасним розумінням суті регіональної політики, яка здебільшого має орієнтуватися не на міжрегіональний перерозподіл, а на мобілізацію місцевого потенціалу і ресурсів, то зміст транскордонного співробітництва має полягати в трансформації прикордонних регіонів у полюси зростання, мережа яких спроможна утворити своєрідний каркас сталого розвитку країни, сформований на її периферійних територіях.

Існуючі інституційні, правові та організаційні моделі побудови єврорегіонів, які, до того ж, є вже апробованими часом на території європейського континенту, демонструють, що залучення певної території до діяльності єврорегіону, а також до процесів транскордонного співробітництва взагалі, є шансом для вирішення традиційних проблем соціально-економічного розвитку, налагодження співпраці з партнерами по інший бік кордону, залучення інвестицій та налагодження міжлюдських контактів між різними етнічними групами населення.

У такому розумінні кордон – це вже не бар'єр для заборони експансії зовнішніх супротивників, а джерело нових можливостей для розвитку суміжних держав.

Разом із тим, історія яскраво свідчить не про статичний, а про динамічний характер кордонів і територій держав. Їх зміни відбувалися як на законних підставах, так і при застосуванні сили. Ці аспекти територіального буття держав розкриті нижче.

2.3. Способи зміни території та кордонів держав

Території та кордони країн світу мають яскраво виражений історичний характер. Особливо глибокі трансформації в них відбулися в XX столітті.

Розрізняють дві групи таких змін – якісні та кількісні.

Перші з них пов'язані зі створенням нових суверенних держав, введенням нового державного устрою, зміною характеру соціальних відносин, політичного режиму тощо. Наприклад, деколонізація країн Азії, Африки, Латинської Америки і Океанії; утворення суверенних держав у результаті розпаду СРСР, СФРЮ, ЧССР; зміна форми державного устрою (Камбоджа: монархія – республіка – монархія, Афганістан та Іран: монархія – республіка, Бельгія: унітарна держава – федеративна).

Суть другої групи змін – кількісних, або лінійних, полягає в територіальних придбаннях або втратах внаслідок військових дій або здійснених мирними, невійськовими шляхами. Вони різноманітні.

Територіальне верховенство є складовою частиною державного суверенітету. Як проголошується у конституціях держав світу, їх суверенітет поширюється на всю їх територію. У міжнародному праві це називається територіальним суверенітетом.

Отже, *територіальний суверенітет* – це право держави здійснювати виключну юрисдикцію щодо всіх осіб і предметів на своїй території, а також право не допускати на своїй території діяльності будь-якої іншої держави або організації.

Правові підстави зміни державної території – це встановлені в міжнародному праві способи надбання чи втрати державою своєї території.

Перелік таких основ історично не був постійним.

Визнаючи право війни, держави одночасно визнавали право застосовувати силу для зміни державної території.

Анексія як територіальне надбання переможця у війні була найважливішим стимулом для агресії.

Колоніальні захоплення були юридично виправданими завдяки закріпленню в міжнародному праві відкриття “цивілізованими народами” нових земель як *terra nullius*. Міжнародному праву були відомі також спроби держав поширити суверенітет на міжнародні простори, такі, як світовий океан, і силою зброї відстоювати ці домагання.

Держава може придбати територію відповідно до чинного міжнародного права як іншої держави, так і внаслідок ефективної оку-

пації нічийних і ненаселених територій. Утрата державою частини своєї території можлива тільки на користь іншої держави та тільки на підставах, передбачених у міжнародному праві. Придбання чи втрата державної території завжди пов'язана з повним або частковим придбанням чи втратою суверенітету щодо цієї території.

Отже, сучасний перелік правових основ зміни державної території базується на забороні використання з цією метою сили чи погрози силою. Це означає, що територіальні зміни не повинні піддаватися загрози чи порушувати міжнародний мир і безпеку.

Винятком є національно-визвольні війни, ведення яких міжнародним правом поки не заборонене, у результаті яких можуть відбуватися територіальні зміни.

Таким чином обумовлюється актуальність для формування світогляду сучасної людини, офіцера-прикордонника проблем зміни території та кордонів держав.

2.3.1. Правові способи зміни території та кордонів держав

Ключові положення:

Правові способи зміни території та кордонів держав: самовизначення, плебісцит, сецесія, цесія (повна, неповна, відплатна, безвідплатна), ефективна окупація, давнина володіння, акреція, ад'юдикація.

Правові підстави зміни державної території – це встановлені в міжнародному законі способи зміни державою своєї території.

Чинне міжнародне право визнає такі загальні правові підстави зміни державної території: самовизначення, цесія, ефективна окупація, давнина володіння, акреція і ад'юдикація.

Самовизначення ґрунтується на принципі рівноправності та самовизначенні народів, закріпленому в п. 2 ст. 1 Статуту ООН¹⁴, а також у ст. 1 обох Міжнародних пактів про права людини 1966 р. Більш детальна інформація про ці нормативно-правові акти подана у додатку 2.

Міжнародно-правовий принцип самовизначення націй припускає, що питання державного існування націй і, отже, територіального розмежування держав будуть вирішуватися вільним вираженням суверенної волі населення. Воля нації щодо своєї території священна і виняткова: “межі визначаються волею населення”.

¹⁴п. 2 ст. 1 Статуту ООН: Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру.

Отже, під час встановлення державних кордонів насамперед повинна враховуватися суверенна, чітко і добровільно виражена воля зацікавлених націй – однаково, чи виражена вона у пресі, у народних зборах, у рішеннях партій чи у повстаннях проти національного гніту. Вільне та справжнє вираження волі народу є суттєвим елементом принципу самовизначення.

Як організовані форми дійсного і безпосереднього виявлення і врахування волі населення міжнародна практика та правова доктрина висунули плебісцит (референдум), тобто народне голосування або опитування населення з питання про передачу території. За допомогою плебісциту (референдуму) можуть бути вирішені питання про відокремлення і самостійне державне існування нації та про передачу будь-якої території від однієї держави іншій.

Юридичне значення плебісциту полягає у вільному вираженні волі народу, що самовизначається, у вільному визначенні долі населення та її території. Вільне вираження волі є абсолютно необхідною умовою плебісциту. Будь-яка спроба насильством або несправедливістю впливати ззовні на результати волевиявлення народу безумовно повинна бути виключена. Плебісцит (референдум) має бути організований таким чином, щоб була забезпечена свобода голосування для всього автохтонного населення¹⁵ даної території, а також не виключаючи емігрантів і біженців, які покинули свою країну у зв'язку з переслідуваннями за участь у національно-визвольному русі.

Однак практика організації та проведення плебісцитів нерідко суперечить необхідній умові вільного волевиявлення опитуваного населення зокрема до таких плебісцитів можна віднести австрійський плебісцит 1938 року, а також той, що планувався в Кашмірі під фактичним контролем США.

Оскільки виявлення за допомогою проведення дійсно вільного і демократичного плебісциту суверенної волі населення територій, що стали об'єктом імперіалістичної експансії, служить правовим бар'єром на шляху здійснення політики анексії, агресивні держави вдаються до прямої фальсифікації волі народів, спотворюючи і підтасовуючи результати плебісцитів (референдумів).

Тому досить важливо правильно і точно визначити межі області та контингент осіб, що мають відношення до плебісциту.

¹⁵Автохтонне населення (від грец. *autochtōn* – місцевий, корінний) – корінні жителі країни; етнічні спільноти, що виникли на даній території.

Зрозуміло, плебісцит повинен бути до передачі або приєднання території. Однак у практиці такі плебісцити майже не зустрічаються. Частіше відбуваються так звані “ратифікаційні” плебісцити, організовані зацікавленими урядами з метою підтвердити, юридично обґрунтувати фактично вчинені ними анексії. Зазвичай такі плебісцити проводяться в умовах режиму воєнної окупації, в присутності і під тиском збройних сил.

Тому будь-які спроби територіальних змін, оснований на принципі самовизначення, викликають серйозні труднощі та нерідко закінчуються збройним конфліктом. Можна навести незначну кількість прикладів, коли право на самовизначення було реалізовано без застосування сили чи загрози силою.

Без застосування сили завершився розпад Чехословаччини в 1992 р. із проголошенням двох держав – Чехії та Словаччини.

Основна проблема при зміні державної території на підставі самовизначення пов’язана з юридичною невизначеністю суб’єкта цього права та з колізією принципів самовизначення та територіальної цілісності держави. Ця колізія вирішена лише щодо колоніальних і залежних народів – вони мають право боротися за свободу та незалежність, вільно визначати свій політичний статус, без утручання ззовні, і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Формами здійснення цим народом права на самовизначення є:
державотворення;
вільне приєднання до іншої незалежної держави;
об’єднання з іншою незалежною державою;
установлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом.

Відривання, відокремлення, вихід частини території з державної цілості під час самовизначення називається *сецесією*. Термін “сецесія” найчастіше вживається до певної територіальної чи національної одиниці, що намагається здійснити програму відокремлення від однієї держави на користь іншої, часто з метою утворення власної. Сецесія як правовий принцип подекуди прийнята в міждержавних спілнотах, конференціях, союзах тощо.

У розумінні доктрини національного самовизначення народи і нації мають природне право на сецесію як вияв демократичних міжнаціональних стосунків. Таке право на вихід з багатонаціонального комплексу визнавала радянська теорія самовизначення, у наслідок чого право на сецесію із СРСР стало конституційною засадою,

зафіксованою у ст. 17 Конституції СРСР та ст. 14 Конституції УРСР. Ленін та ідеологи російського більшовизму вже перед революцією 1917 р. сформулювали у своїй програмі принцип самовизначення, “включно до відокремлення й утворення власної національної держави”, хоча рішення у цьому питанні вони залишали за “пролетаріатом”, себто фактично – за своєю партією.

Саме таке розуміння принципу самовизначення призвело до розпаду колоніальних імперій наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. і до утворення більш ніж сотні нових держав.

З розпадом колоніальної системи питання про реалізацію права на самовизначення не було вичерпано. Як відомо, не всі народи створили власні держави. Не торкаючись питання про доцільність продовження процесів самовизначення, слід зазначити, що насправді боротьба за самовизначення багатьма народами не закінчена.

Об’єктом цієї боротьби зазвичай є надбання суверенітету щодо частини території держави. Саме тут і виникають труднощі з відображенням у міжнародному праві процесів, що реально відбуваються у світі, – у питанні про самовизначення існуючі держави прагнуть використовувати міжнародне право, щоб зафіксувати *status quo*. Так, у Декларації принципів міжнародного права сказано, що кожна держава має утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове чи повне порушення національної єдності чи територіальної цілісності держави. Тому стає зрозумілою позиція іноземних держав на етапі розпаду СРСР: право виходу союзних республік зі складу Союзу визнавалося тільки за згодою самого СРСР. Такий підхід, звісно, суперечить природно-правовій основі права на самовизначення як права народу самостійно розпоряджатися своєю долею.

У випадку самовизначення з метою державотворення народу має належати територія, на якій він проживає й у межах якої виявляється його економічна, соціальна та культурна самобутність, що характеризує цей народ як суб’єкт самовизначення. Під час самовизначення не повинно виникати питання про відплатність придбання цієї території в держави, що здійснює на ній територіальне верховенство. Право на самовизначення не може обумовлюватися згодою інших суб’єктів федерації, а також наявністю в території, на якій відбувається самовизначення, зовнішніх кордонів з іншими державами.

У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. закріплюється, що зміст принципу рівноправності і самовизначення народів не повинен тлумачитися як те, що санкціонує або заохочує

будь-які дії, які призводили б до розчленовування або порушення (часткового або повного) територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, які мають уряди, що представляють весь народ, що належить до даної території.

Необхідна всебічна розробка проблеми взаємозв'язку принципів територіальної цілісності та недоторканності, самовизначення націй і народів. Важливо при цьому усвідомити, що принцип територіальної цілісності і недоторканності кордонів забезпечує цілісність як державної, так і національної території, в межах якої дана нація історично склалася і розвивалася як спільність населення, яку пов'яже воедино ряд факторів історичного, економічного, політичного характеру, спільність мови, культури, географічних особливостей, психологічного складу національної самосвідомості, соціального розвитку. Причому всі ці зв'язки склалися історично, є стійкими і усвідомленими.

Розглядаючи співвідношення самовизначення народу та територіальної цілісності держави, важливо бачити різницю між самовизначенням народу та сепаратизмом, а саме:

1. Самовизначення народу – прогресивне за політичним значенням явище, що забезпечує народам найкращі умови для подальшого успішного розвитку. Сепаратизм несе в собі негативний сенс, оскільки мета сепаратизму – порушити політичну, економічну, конституційну єдність, розчленувати єдину, унітарну державу.

2. Рух за самовизначення підтримується всім або майже всім народом, який самовизначається, більшістю громадян даного державного або національного утворення. Сепаратизм же не є масовим рухом, він висловлює специфічні інтереси вузької групи населення.

3. Самовизначення не порушує органічної історичної територіальної єдності. Природно, що суміжні території з давніх часів економічно, культурно, політично пов'язані, але ці зв'язки є відносьними різних суб'єктів, різних народів. При сепаратизмі відбувається розрив політичних, культурних зв'язків у межах однієї національної території.

4. Під час самовизначення відокремлення – не самоціль, а спосіб найбільш повного вираження національних інтересів, оптимальна можливість подальшого прогресивного розвитку. При сепаратизмі ж гіпертрофується роль відокремлення; воно стає основною метою, відбувається відокремлення заради відокремлення, відмежування, ізоляції.

5. При самовизначенні лідери руху, ставлячи перед собою мету національного, соціального, економічного розвитку свого народу, своєї

держави, враховують інтереси всіх народів, усього населення, вимоги соціального прогресу. Сепаратистські лідери ігнорують інтереси інших народів, діють всупереч їх національним і державним інтересам.

6. Процес самовизначення відбувається відповідно до міжнародно-правових принципів, актів, згідно з чинним законодавством.

Цесія (лат. *sessiō* – поступлення, передача) – це передача території однією державою іншій на підставі публічно-правового міжнародного договору. Приватноправовий договір цесії не спричиняє зміни публічного титулу державної території.

Цесія може бути повною та неповною, відплатною та безвідплатною.

Повна цесія означає повний і остаточний перехід території під суверенітет іншої держави.

Неповна цесія (оренда) не пов'язана з безповоротною втратою державою переданої території. Це один із найпоширеніших у чинному міжнародному праві способів тимчасової передачі території однією державою іншій на підставі міжнародного публічно-правового договору оренди.

Оренда державної території в будь-якому її вигляді є хоча і специфічною, але все ж таки зміною державної території, тому що держава-орендодавець на певний час утрачає частково свій суверенітет щодо такої території, а держава-орендар тимчасово його здобуває.

У міжнародному праві розрізняють два види оренди.

При першому виді оренди суверенітет щодо орендованої території тимчасово переходить від орендодавця до орендаря.

Раніше оренда з повним переходом суверенітету до орендаря була надзвичайно розповсюдженою. Як результат нерівноправних міжнародних договорів такий вид оренди служив засобом забезпечення довгострокової (до 99 років) присутності великих держав у різних регіонах світу¹⁶.

У сучасному світі звернення до цього виду оренди майже не практикується, хоча ініціативи укладення таких договорів зустрічаються¹⁷.

¹⁶Згідно з Пекінським договором від 6 березня (22 березня) 1898 р. Німеччина отримала від Китаю на 99 років “обидві сторони входу до бухти Цзяочжоу”. Крім цього, Китай вимушений був надати територію в оренду Росії за договором від 9 квітня (28 березня) 1898 р., Великій Британії – за договором від 9 червня (28 травня) 1898 р.

¹⁷У 1997 р. вийшов строк оренди Гон-Конгу (Сяньганя), щодо якого Велика Британія здійснювала повний суверенітет з 1898 р. Останньою територією, умови оренди якої передбачають повний перехід суверенітету до орендаря, є Гуантанамо відповідно до договору між Кубою й США. Пропозиції щодо оренди міста Севастополя неодноразово звучали з боку Росії.

Другий вид оренди пов'язаний із наданням орендованій території особливого правового статусу, при якому орендодавець втрачає лише деякі суверенні права щодо орендованої території.

Умови такої оренди в кожному випадку різні, а термін більш короткий, ніж при переході суверенітету. Цей вид оренди найчастіше зустрічається в сучасних міжнародно-правових відносинах¹⁸ [14, с. 34–74, 80–83].

Безвідплатна цесія здійснюється у формі дарування.

Відплатна цесія може мати форму купівлі-продажу території чи обміну територіями при додержанні принципу рівноцінності компенсації.

Купівля-продаж території. Міжнародне право спеціально не регулює правила здійснення купівлі-продажу державної території. Але, з огляду на те, що правовою формою здійснення угоди є публічно-правовий договір, він має бути укладений з дотриманням права міжнародних договорів. Усі інші умови здійснення купівлі-продажу зазвичай відносять на розсуд сторін. Мотиви купівлі-продажу державної території, як правило, не мають міжнародно-правового значення. Протягом тривалого часу купівля-продаж державної території вважалася звичайним явищем. У сучасній міжнародно-правовій практиці вона зустрічається вкрай рідко¹⁹ [15, с. 364].

Обмін територіями. Міжнародне право не встановлювало і не встановлює правових основ для обміну державними територіями та спеціально не регулює правила його здійснення. Але, зважаючи на те, що, як і в разі з купівлею-продажем державної території, правовою формою здійснення такого акта є публічно-правовий договір, він має бути укладений із дотриманням права міжнародних договорів. При обміні територіями неприпустиме порушення принципу рівності та самовизначення. Усі інші умови здійснення обміну державними територіями зазвичай відносять на розсуд сторін.

На практиці обмін територіями є одним із прийнятних способів вирішення прикордонних територіальних спорів. Іноді обмін

¹⁸Часткова втрата суверенних прав держав-орендодавців щодо наданої в оренду території передбачена згідно з договорами між США й Філіппінами від 14 березня 1947 р., між США та Великою Британією – від 6 березня 1951 р.

Часткова втрата суверенних прав України передбачена згідно з договорами з Російською Федерацією від 28 травня 1997 р.

¹⁹Іноді це були величезні простори. У 1803 р. Франція продала Сполученим Штатам Америки територію Луїзіани за 60 млн франків. Інший приклад: 18 (30) квітня 1867 р. Росія продала Сполученим Штатам Америки свої Північно-Американські колонії (Аляску) за 7,2 млн дол.

викликаний прагненням усунути роздробленість території та переслідує економічні цілі²⁰.

У практиці тоталітарних держав обмін територіями може мати ідеологічне підґрунтя²¹.

Обмін територіями зберігає значення й у сучасних міжнародних відносинах.

Ефективна окупація – спосіб придбання території, яка нікому не належить (*terra nullius*) або є спірною. Вона можлива в тих випадках, коли держава не має договірної чи судового підтвердження володіння частиною своєї території.

Окупація була надзвичайно поширена в епоху великих географічних відкриттів. При цьому населення таких територій, у тому числі народи, що мали державність, вважалися нецивілізованими, а їх права на територію в розрахунок не брали. Спочатку окупація проводилася за допомогою встановлення прапора держави, яка вважала себе першовідкривачем території, і заяви про її приєднання. Згодом на окупованих територіях держави почали створювати колоніальні адміністрації. У сучасному світі окупація втратила значення як підстава для придбання території, тому що на Землі не залишилося нічийних територій. Гіпотетично окупація можлива в разі, наприклад, виникнення у відкритому морі нових островів у результаті геологічних процесів.

У разі придбання спірних територій (на відміну від *terra nullius*) внаслідок ефективної окупації кожна зі сторін-претендентів на цю територію доводить, що вона здійснює свій суверенітет на цій території більш ефективно. Тому обґрунтування державою свого права на територію має бути пов'язане не стільки з публічним проголошенням наміру володіти цією територією, скільки з постійним, безупинним і досить тривалим виявом її влади на цій території²².

²⁰У 1890 р. Велика Британія уступила Німеччині острів Гельголанд в обмін на німецькі колонії в Африці.

²¹Обмін територіями між СРСР і Польщею в 1954 р. мав на меті досягнення етнічної гомогенності у прикордонних областях і супроводжувався переселенням етнічних поляків з України до Польщі, а етнічних українців – з Польщі до України.

²²В арбітражному висновку 1928 р. щодо спору між США та Нідерландами про острів Пальмас були взяті до уваги “акти мирного здійснення нідерландського суверенітету” з 1700 по 1906 роки (*Island of Palmas Case*, 2. R.I.A.A. 829 (1928)). Справа була вирішена на користь Нідерландів. Відносно суперечки між Данією і Норвегією про Східну Гренландію в 1933 р.: постійна палата міжнародного правосуддя взяла до уваги акти суверенної влади Данії з 1721 по 1931 роки (*Eastern Greenland Case*. P.C.I.J. Rep. Ser. A/B. – (1933). – № 53. – Р. 22 – 147). Справа була вирішена на користь Данії.

У сучасній міжнародно-правовій практиці спори, пов'язані з ефективною окупацією, досить рідкі²³.

Давність володіння – це тривалий і мирний публічно-правовий контроль над територією, що можна розцінювати як здійснення суверенітету *de facto* за відсутності зустрічних домагань із боку інших держав.

Якщо дії, що викликали давність володіння, протиправні, права на територію не виникають.

Давність володіння у практиці й теорії міжнародного права не є загальновизнаною підставою для зміни державної території [16, с. 249–250].

Поняття “давність володіння” дуже близьке до ефективної окупації. Але при давності володіння не може виникати спору щодо юридичної належності території, як це відбувається при обґрунтуванні ефективної окупації. Територія, на якій певна держава здійснює суверенітет та претендує на її придбання за давниною володіння, юридично належить іншій державі.

Претензії, пов'язані з давністю володіння, зазвичай ґрунтуються на тривалому та мирному публічно-правовому контролі над територією, що можна розцінювати як здійснення суверенітету *de facto* при відсутності зустрічних домагань із боку інших держав.

Сучасна практика майже не має справи з апеляцією до давності володіння, що не виключає можливості використання цієї підстави для вирішення територіального спору.

Акреція (англ. *accretio* – приріст, збільшення) – збільшення державної території за рахунок природного або штучного утворення в її межах сухопутної території, у результаті чого може здійснюватися перенесення кордону територіальних вод.

Природне збільшення території держави сухопутними ділянками може відбуватися в результаті утворення:

дельти в гирлах річок;

островів у межах територіальних вод.

Прикладами штучної акреції є:

збільшення берегової частини території Нідерландів та Сінгапуру в результаті спорудження дамб і штучних насипів. Нідерланди за рахунок будівництва системи гідротехнічних споруд і дамб відокремили від моря майже 40 % своєї сучасної площі. Осушені землі –

²³Учений Броунлі Я. пише, що “можна взяти під сумнів той факт, що доктрині давності, як такі, відводиться якась роль у міжнародному праві”.

польдери (родючі низинні ділянки) насичені морськими намулами, містять багато цінних поживних речовин, тому після рекультивації їх активно використовують у сільському господарстві;

відвойовування суходолу біля моря шляхом намівання території та створення так званих “смітєвих островів” з утилізованих промислових і побутових відходів (Японія). Такі ділянки суходолу використовують під промислове та цивільне будівництво, створення зон відпочинку.

Нарешті, міжнародному праву відомі деякі інші правомірні засоби придбання державної території, зокрема, на підставі рішення арбітражу або суду у разі мирного вирішення територіального спору.

Ад’юдикація (лат. *adjudicatio* – присудження) – у міжнародному праві суто юридична за своєю природою підстава територіальних змін (передачі частини території однієї держави іншій на підставі рішення міжнародного суду чи арбітражу²⁴). Передбачає взаємну згоду держав – сторін спору, згідно з якою вони звертаються до міжнародних судових чи арбітражних органів, чий рішення обов’язкові для сторін.

Ад’юдикація буде вважатися правомірною тільки у разі, якщо, по-перше, при зверненні в судовий орган держави, що сперечаються, мають у сукупності достатні правові підстави на володіння територією, що оспорується, і, по-друге, якщо обидві держави визнають над собою юрисдикцію даного суду.

Приклади ад’юдикації:

рішення Міжнародного суду ООН. Так, у спорі між Францією та Великобританією цей суд вирішив, що деякі маленькі острови у протоці Ла-Манш знаходяться під британським суверенітетом (1953);

рішення країн антигітлерівської коаліції, коли на підставі Потсдамської декларації 1945 р. була ліквідована колишня німецька територія – Східна Пруссія (її північна частина передана СРСР, пів-

²⁴Міжнародний арбітраж – це недержавний суд для вирішення спорів між державами, склад, порядок і норми прав яких визначаються за згодою сторін у суперечці, з метою знайдення компромісу. Міжнародний арбітраж є одним з найбільш поширених способів вирішення спорів між суб’єктами зовнішніх відносин, що обумовлюється, здебільшого, посиленням інтеграційних процесів між країнами всього світу.

У більшості випадків арбітраж складається з трьох арбітрів. Багатосторонні договори передбачають можливість призначення суперарбітра міжнародною посадовою особою, наприклад, Генеральним секретарем ООН.

Рішення арбітражу мають таку ж юридичну силу, як і державні судові рішення.

денна – Польщі). Відповідальність держави-агресора із сучасного міжнародного права включає, як зазначає Г. І. Тункін, такі заходи відносно агресора, “які можуть виражатися, зокрема, у відторгненні частини його території з метою запобігання агресії в майбутньому”;

передача арбітражем у 1968 р. спірного району Кашміру Індії і Пакистану.

Отже, нами були розглянуті поняття правових підстав зміни території та кордонів держави (самовизначення, цесія, ефективна окупація, давнина володіння, акреція, ад’юдикація), а також подано їх характеристику. Поряд з правовими в історії людства зустрічаються і до сьогодні протиправні зміни, про що йтиметься нижче.

2.3.2. Протиправні зміни території та кордонів держав

Ключові положення:

Протиправні зміни території та кордонів держав: анексія, військова окупація (окупація в стані війни, післявоєнна окупація), окупація в мирний час.

Не визнані правомірними такі способи зміни державної території, як анексія та військова окупація.

Будь-які територіальні зміни, що виникли на підставі або внаслідок анексії чи військової окупації, мають бути визнані юридично недійсними.

Анексія (лат. *annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання території однієї держави до території іншої.

Протягом майже всієї історії людства вона була основним видом придбання територій і вважалася правом переможця. У більшості випадків анексії були наслідком завоювань. Оскільки анексії не вважалися протиправними, то зазвичай вони одержували юридичне закріплення в мирних договорах й у внутрішньому законодавстві. Заборона анексій пов’язана з відмовою від воєн як засобу вирішення міжнародних спорів у Паризькому договорі 1928 р. і закріпленням у міжнародному праві, насамперед у Статуті ООН, гарантій цілісності державної території. Проте спроби анексій у сучасному світі не зникли, хоча й зустрічаються нечасто. Прикладом може бути спроба анексії території Кувейту в результаті агресії Іраку в 1990 р.

Міжнародно-правова заборона анексій викликала чимало питань про правомірність територіальних придбань після Паризького договору 1928 р. й особливо після прийняття Статуту ООН. Чинному міжнародному праву відомі випадки визнання й осуду окремих

ми державами своїх анексій, що, однак, не мало наслідком повернення анексованих територій²⁵.

В іншому випадку відмова як від визнання анексії, так і від повернення території може стати перешкодою для укладення мирного договору²⁶.

Приклади анексій:

1783 р. – Російська імперія анексувала Кримське ханство.

1820–1821 рр. – анексія Судану Єгиптом;

1833 р. – Великобританія анексувала Фолклендські острови;

1848 р. – Франція анексувала Алжир;

1861 р. – Іспанія анексувала Домініканську Республіку;

1900 р. – США анексували Гавайські острови;

1908 р. – Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину (боснійська криза);

1910 р. – Японія анексувала Корею;

1914 р. – Великобританія анексувала Єгипет;

1914 р. – Великобританія анексувала Кіпр, що до цього належав Туреччині;

1918 р. – Румунія анексувала Бессарабію, що до того входила до складу Росії;

1920 р. – Туреччина окупувала та анексувала Західну Вірменію і частину Східної Вірменії (Карська область);

1938 р. – Німеччина анексувала Австрію, яка до цього була незалежною державою (аншлюс);

1980 р. – Ізраїль анексував Східний Єрусалим, а в 1981 р. – сірійські Голанські висоти;

1990 р. – Ірак окупував і анексував Кувейт.

Військова окупація (від лат. *occupatio* – захоплення) – це тимчасове захоплення збройними силами однієї держави території іншої без набуття суверенітету над нею²⁷.

²⁵Така ситуація була щодо Пакту Молотова – Рібентроппа 1939 р.

²⁶Через територіальний спір між Росією та Японією щодо Курильських островів мирний договір між цими країнами за підсумками Другої світової війни не укладено до цього часу. У радянській літературі термін “анексія” не застосовувався щодо СРСР. Так, наприклад, говорилося про анексію Румунією Бессарабії в 1918 або Німеччиною Судетської області в 1938 році. У той же час стосовно територій, включених до складу СРСР у період з 1939 по 1941 рр. (Західна Україна, Західна Білорусь, Латвія, Литва, Естонія), завжди вживалися терміни “возз’єднання” чи “приєднання” для територій, які раніше входили до складу Російської імперії.

²⁷Режим військової окупації регулюється IV Гаазькою конвенцією 1907 року, Женевською конвенцією 1949 року “Про захист цивільного населення”, Гаазькою конвенцією 1954 року “Про захист культурних цінностей у разі озброєного конфлікту”).

Деякі території Китаю були окуповані Японською імперією у 1942 році.

Сьогодні серед авторитетних джерел немає консенсусу у визначенні переліку критеріїв, за якими можна було б однозначно визначити відповідність конкретного випадку поняття окупації. Різні джерела називають такі ознаки окупації:

тимчасовість місії, непостійний статус (при цьому у джерелах рамки тимчасовості, чіткі критерії її відмінності від постійності у визначеннях не задаються);

обов'язкова наявність держави-жертви (країни, народу, адміністрації окупованої території) як сторони у відносинах;

обов'язкове перебування у стані війни (де-юре або де-факто), або насильницький характер вторгнення збройних сил сторони, яка окупує;

прийняття на себе функцій управління, встановлення своєї адміністрації на окупованій території, констатація факту контролю збройних сил над окупованою територією і/або населенням;

відповідність нормам міжнародного права, що визначають обов'язкову наступну міжнародно-правову відповідальність для її ініціатора;

міжнародне визнання наявності окупаційного статусу території світовим співтовариством.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що окупація у всіх випадках проводиться за допомогою військової сили і має декілька видів:

окупація в стані війни (воєнна, ворожа);

післявоєнна окупація (на виконання умов мирних угод).

Окупація у стані війни. Режим і правові норми воєнної окупації визначені спеціальними міжнародними угодами, прийнятими на IV Гаазькій конференції 1907 року, а також Женевськими конвенціями 1949 року і протоколами до них від 1977 року. Згідно з цими міжнародними документами воєнна окупація є тимчасовим зайняттям збройними силами однієї держави території іншої держави з прийняттям на себе найважливіших функцій управління. Така територія вважається окупованою, якщо фактична влада на неї перейшла в руки ворожої армії. Сторона-окупант зобов'язана поважати права людини, виключати депортації й масові екзекуції населення. Окупаційна армія має право вилучати гроші, казну та інші держактиви, але приватна власність, а також майно громад, релігійних, художніх, освітніх, наукових і благодійних установ повинна бути недоторканою. Збройний опір при всьо-

му цьому не є визначальним статус-фактором. Женевські конвенції 1949 року (ст. 2) свідчать: “Конвенція буде застосовуватися також у всіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сто-рони, навіть якщо ця окупація не зустрінє жодного збройного опору”²⁸.

Післявоєнна окупація. Режим і правові норми післявоєнної окупації встановлюються, як правило, спеціальними міжнародними угодами зацікавлених держав конкретно для цієї країни або території з метою виконання умов мирного договору – наприклад, у разі накладення контрибуції (додаток 2)²⁹.

Крім того, післявоєнна окупація може відбуватися з метою загрози або репресалій (ембарго, бойкот – (додаток 2), щоб примусити іншу державу до необхідних дій.

Окупація в мирний час. Окупація може бути не пов’язана з військовою та застосована в умовах мирного часу.

Режим і правові норми неворожої (англ. non-belligerent – невоюючий) окупації в умовах мирного часу, як і у випадку з післявоєнною, встановлюються особливими міждержавними угодами.

Проте досі не існує загальноприйнятого погляду на те, чи достатньо для зарахування в цю категорію двосторонніх договорів між владою держави-окупанта і окупованою державою або обов’язковою умовою є верифікація та визнання подібних угод або прямий мандат від міжнародного співтовариства, його наднаціональних структур (Ліги Націй, ООН)³⁰.

До неворожих окупацій, зазвичай, відносять і численні миротворчі місії військ ООН, Організації Північно-Атлантичного договору (НАТО), Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ)³¹ та

²⁸ Прикладом окупації у стані війни (яка багато в чому і викликала необхідність удосконалення міжнародних конвенцій) можна вважати німецько-фашистську окупацію території СРСР і решти Європи в 1939–1945 роках.

²⁹ Прикладом подібних окупацій є прийнята на Ялтинській і Потсдамській конференціях великих держав системи післявоєнних окупаційних зон у Німеччині та Австрії в 1945–1949 роках.

³⁰ Яскравим випадком вияву такої подвійності є ставлення до введення радянських військ до Прибалтики в 1939–1940 роках – чи є дана подія окупацією? З одного боку, це відбувалося з відповідних санкцій і на основі рішень легітимних вищих законодавчих органів прибалтійських країн, що мали підтримку великої частини їх громадян. З іншого – ряд спостерігачів вказує на ймовірність не цілком добровільної згоди республік Прибалтики, оскільки переговори велися радянською стороною з позиції сили та існували попередні закулісні угоди про розподіл Східної Європи. У результаті міжнародне співтовариство так і не виробило однозначного ставлення до цього акта.

³¹ Організація договору про колективну безпеку – ОДКБ – військово-політична міжнародна організація, до якої, згідно з Ташкентським договором, входять Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан.

інших організацій, якщо на такі місії існує мандат ООН, тобто відповідні офіційні рішення її Генеральної Асамблеї та/або Ради Безпеки.

Важливими є і питання про допустимі ступені втручання (або невтручання) окупаційних сил у процес діяльності політичної влади на території³².

Отже, було розглянуто поняття та зміст протиправних змін території та кордонів держав, до яких належать анексія та військова окупація.

2.4. Методологічні³³ аспекти дослідження кордонів і прикордонь

Вивченню державних кордонів і прикордонь [7, с. 156–174; 17, с. 44–49;] в історії людства завжди приділялося чимало уваги.

Щоб виправдати територіальні домагання й вимоги зміни кордонів, уряд й політичні діячі потребували їх обґрунтування. Крім того, перегляд кордонів завжди спричиняв потребу в прикладних дослідженнях для їх делімітації, демаркації та редемаркації. Тому нижче йтиметься, головним чином, про географічну й політологічну частину лімології.

Отже, у різні часи було запропоновано різні теоретичні рамки для вивчення процесів формування й еволюції міжнародних кордонів.

На сьогодні виділяють декілька послідовно виниклих теоретичних підходів, які можна умовно назвати традиційними, сучасними (або постмодерністськими) та альтернативними, розгляд яких є досить актуальним для формування світогляду тих, хто займається теорією і практикою безпеки кордонів.

Головною метою репрезентованого матеріалу є оцінка можливостей потенційного застосування теорії до вивчення проблематики сучасних кордонів і прикордонь.

³²Якщо під час післявоєнної окупації територій колишнього Третього рейху були утворені й ефективно діяли адміністративні органи країн-союзниць, то є, наприклад, і випадки, коли повнота влади залишалася при введенні попередніх режимів, а введенню військ передувало його належне оформлення за двосторонніми угодами – це окупація військами США території Ісландії в 1941–1945 рр. або окупація військами СРСР території Монголії з 1920 по 1990 роки з метою збереження легітимних режимів цих країн від можливої зовнішньої агресії (з боку Німеччини або Китаю, відповідно). Однозначна кваліфікація цих випадків також може бути предметом дискусій.

³³Методологія (від грец. методологія – вчення про способи; д.-грец. логос – думка, причина) – вчення про систему понять і відносин; система базових принципів, методів, методик, способів і засобів їх реалізації в організації і побудови науково-практичної діяльності людей.

2.4.1. Загальна характеристика підходів дослідження кордонів і прикордонь

Ключові положення:

Підходи дослідження кордонів і прикордонь.

Таблиця 2.3

Загальна характеристика підходів дослідження кордонів і прикордонь

Період	Домінуючі підходи	Сутність етапу	Основні концепції й досягнення	Провідні вчені	Практичне застосування
1	2	3	4	5	6
Традиційні підходи					
З кінця XIX ст.	Істори-ко-гео-графічний	Накопичення емпіричних даних, детальне картографування економічних і соціальних структур у прикордонних регіонах, дослідження конкретних ситуацій	Поява уявлень про еволюцію кордонів і прикордонних територій у просторі й часі; пояснення властивостей і конфігурації кордонів через співвідношення сил між державами; розробка й переоцінка теорії природних кордонів	Ж. Ансель (Франція), Дж. Мінгі, П. Салінс, І. Боуман, Р. Хартшорн (США), Є. Бансе (Німеччина)	Розмежування, делімітація й демаркація після-воєнних кордонів у Європі; розмежування між колоніальними державами в Азії й Африці
	Класифікаційний (типологія кордонів)	Розробка типології і класифікації кордонів; встановлення зв'язків між бар'єрною й контактною функціями	Концепції бодеркордонів й фронтирів; розробка теорій, що пояснюють їх еволюцію й морфологію	Лорд Керзон, Т. Холдрих, К. Фоусетт (Великобританія), С. Боггс (США), М. Фуше (Франція)	Розробка геополітичних стратегій, поділ світу на сфери впливу провідних держав, повсюдне застосування європейської

1	2	3	4	5	6
					концепції політичного кордону як жорстко фіксованої на місцевості лінії
З 1950 р.	Функціональний	Дослідження транскордонних потоків (людей, товарів, інформації); взаємовпливу кордонів і елементів природного й соціального ландшафту	Моделі транскордонних взаємодій на різних просторових рівнях і типологія транскордонних потоків; вивчення кордонів як багатомірного й динамічного соціального явища; розробка концепції прикордонного ландшафту й стадій еволюції прикордонних територій	Дж. Прескотт (Австралія), Дж. Хауз, Дж. Блейк (Великобританія), Дж. Мінгі, О. Мартинес (США)	Переговори з прикордонних питань, практика транскордонного співробітництва й регулювання соціальних процесів на прикордонних територіях, демаркація й делімітація нових державних кордонів
З 1970 р.	Географо-політологічний	Вивчення ролі кордонів у міжнародних конфліктах	Взаємозв'язок між особливостями кордонів і їх роллю в ініціюванні, еволюції й розв'язанні конфліктів; кордони як данина	Дж. Герц, П. Діль, Т. Гарр, Г. Старр, Б. Мост, Є. Кирби, М. Уорд (США), М. Фурше (Франція), В. А. Колосов (Росія)	Урегулювання й вирішення прикордонних конфліктів, відновлення й підтримка світу

1	2	3	4	5	6
Сучасні (постмодерністські) підходи					
З кінця 1980 р.	Світо-системно-ідентичнісний	Вивчення кордонів на взаємопов'язаних територіальних рівнях залежно від еволюції територіальних ідентичностей та їх місця в ієрархії положення кордонів	Модель взаємозв'язків між кордонами й ієрархією територіальних ідентичностей	А. Паасі (Фінляндія), Ф. Барт (Норвегія), Д. Ньюмен (Ізраїль), Дж. О'Локлін (США), Б. Андерсон, П. Тейлор, Дж. Уотерберрі, Дж. Екклсон (Великобританія), Т. Лунден (Швеція)	Використання проблеми кордонів і прикордонних конфліктів у національному і державному будівництві
	Геополітичні	Вплив процесів глобалізації та інтеграції на державні кордони	Розробка уявлень про процеси "детериторіалізації" та ретериторіалізації" і еволюції сукупності функцій державних і адміністративних кордонів (перерозподіл функцій між кордонами різних рівнів)		
		Кордони із перспективи воєнної, політичної та іншої безпеки	Роль кордонів в охороні країн і регіонів; різниця у традиційних		

Продовження табл. 2.3

1	2	3	4	5	6
			і постмодерністських уявлень про цю роль; вивчення впливу геополітичної культури на функції кордонів у сфері безпеки		
	Кордони як соціальні уявлення	Вивчення кордонів як соціального конструкта, відбиття минулого й дійсного стану суспільних	Розробка підходу до вивчення кордонів як важливого елемента етнічної, національної й інших видів територіальних ідентичностей		Розробка принципів прикордонної політики та прикордонного співробітництва, створення єврорегіонів й інших транскордонних регіонів
Альтернативні підходи					
3 другої половини XX ст.	Світ без кордонів	Дослідження впливу процесів глобалізації на функціонування політичних кордонів	Через вплив процесів інтернаціоналізації й лібералізації економіки, нові технології, розвиток комунікацій і добробуту населення функції кордонів еволюціонують від бар'єрних до контактних	Ф. Хайек, Д. Харві (Великобританія), М. Фрідман, В. Бунге (США), В. Ойкен, Л. Ерхард (Німеччина), М. Алле (Франція)	Спроби вирішення широкого спектра проблем, пов'язаних із процесами глобалізації, на основі прикордонного співробітництва
З 1990 р.	ПСП-підхід (політика –	Вивчення взаємозв'язку між політикою	Аналіз взаємодії політик, регулювання	Х. ван Хотум, О. Крамш	Регулювання прикордонного

1	2	3	4	5	6
	сприйняття – практика)	щодо прозорості кордонів, її сприйняття людьми й практикою різних видів діяльності, пов'язаної із кордонами	функцій кордонів, її сприйняття, ідентичності людей і діяльності на територіальних рівнях; вплив даних факторів на управління транскордонними регіонами	(Нідерланди), Дж. Скотт (Німеччина)	співробітництва й керування транскордонними регіонами, регулювання міжнародних міграцій тощо; регіональна політика
	Екополітичний	Дослідження співвідношення політичних і природних кордонів	Аналіз функцій політичних і природних кордонів як єдиної системи, розробка шляхів управління транскордонними соціоеконічними системами	О. Янг, А. Уестінг, Г. Уайт (США), Н. Кліот (Ізраїль), С. Довбай (Канада), Дж. Блейк (Великобританія), Н. Ф. Глазовський, С. П. Горщиків, Л. М. Коритний (Росія)	Вирішення глобальних і регіональних екологічних проблем; управління міжнародними річковими басейнами

2.4.2. Традиційні підходи дослідження кордонів і прикордонь

Ключові положення:

Традиційні підходи дослідження кордонів і прикордонь: історико-географічний, класифікаційний, функціональний, географіко-політологічний.

Традиційні підходи пояснювали феномен державних кордонів політичними факторами, трактуючи їх як дзеркало військової, економічної й іншої могутності сусідніх країн. При цьому державна сутність і політика держав, так само як й ієрархічні відносини між ними на глобальному та макрорегіональному рівнях, рідко брали-

ся до уваги. Самі держави виступали як незмінна данина, як “природні” регіони, що діють як єдине ціле. Такий погляд на простір типовий для традиційних підходів, у яких він розглядається як незалежний об’єкт, що чинить через систему причинно-наслідкових зв’язків вплив на соціальні явища. Практично ніколи державні і внутрішні (політичні, адміністративні, культурні тощо) кордони не розглядалися як єдина система.

В основі **історико-географічного підходу** лежать принципи історизму (вивчення історії формування кордону для адекватної оцінки його стійкості), кореляції (взаємозв’язку) між функціями кордону і державним устроєм, політичним режимом і зовнішньою політикою держави, залежності функцій і режиму кордону від потужності сусідніх держав, принцип недосяжності збігу з політичними кордонами з природними, нарешті, принцип обов’язкового картування (нанесення на карту) та аналізу етнічного складу, ментальних (свідомих), культурних особливостей населення, природних ресурсів та господарської спеціалізації прикордонних територій.

Класифікаційний підхід передбачає не тільки побудову типології кордонів за різними ознаками, як це випливає з назви, але і докладний розгляд функцій кордонів, а також виділення факторів, що впливають на співвідношення двох основних функцій: бар’єрної і контактної. Серед таких факторів необхідно назвати, перш за все, величину і компактність території країни, середню віддаленість від кордону, природні особливості прикордонної зони, забезпеченість природними ресурсами. До побічних факторів належать рівень економічного розвитку, галузева структура держави, її взаємодоповнюваність, етноконфесійний склад населення, його соціально-психологічні особливості.

Функціональний підхід розвивався, в основному, після Другої світової війни. Одним з найвідоміших дослідників кордонів у рамках даного підходу є австралійський географ Дж. Прескотт, який вважав, що необхідно вивчати не тільки вплив географічного ландшафту на кордон, а й, навпаки, проаналізувати вплив кордону на елементи ландшафту.

Значну частину свого життя англійський політико-географ Дж. Хауз присвятив вивченню американсько-мексиканського кордону. На основі багаторічних досліджень ним була розроблена методична схема вивчення прикордонних взаємодій, а також класифікація транскордонних потоків.

У фокусі **географо-політологічного підходу** вивчається вплив кордонів на стан міжнародних відносин. У даному контексті дореч-

но назвати імена американських політологів Дж. Герца і П. Діля, які на основі бази даних, що включала інформацію про 870 політичних конфліктів, ініціювали зміну державних кордонів з 1815 по 1990 рр., збудували регресивну модель, яка пояснює частоту і локалізацію територіальних суперечок. Їх співвітчизники Г. Старр і Б. Мост виявили таку закономірність: чим більше сусідів налічує держава, тим частіше вона бере участь у війнах.

Безумовно, висновки, отримані дослідниками в рамках традиційних підходів, були досить важливими і своєчасними. Однак вони не враховували зв'язок між територією і населенням, між сутністю держави і характером кордонів. При цьому державні і внутрішні політичні та адміністративні кордони та культурні рубежі не розглядалися як єдине ціле, як система. Тому в 80-х роках ХХ ст. стала очевидною необхідність вироблення нових теорій вивчення феномена кордонів, якими, зокрема, займався видатний російський вчений-географ В. А. Колосов.

У цілому нові підходи стали природною реакцією на методологічні тупики останніх десятиліть ХХ століття. Безумовно, однозначних відповідей на питання вони не дали, та й не в цьому було їх завдання. Основний результат полягає в значному розширенні дослідного поля, залученні великого кола аспектів, що залишалися поза полем зору традиційної географічної лімології. На рубежі століть лімологія стала, по-справжньому, міждисциплінарною, синтетичною наукою, що використовує методологічні прийоми суміжних дисциплін.

2.4.3. Сучасні (постмодерністські) підходи дослідження кордонів і прикордонь

Ключові положення:

Сучасні (постмодерністські) підходи дослідження кордонів і прикордонь: світосистемноідентичнісний, геополітичні кордони як соціальні уявлення.

Географічне вивчення кордонів потребувало свіжих теоретичних підходів. Стало зрозумілим, що кордони вже не можна вивчати тільки на рівні країни. З одного боку, усе більш помітну роль у світі відіграють наднаціональні організації, а з іншого, у відповідь на інтернаціоналізацію господарства й уніфікацію культури пробуджується регіональна самосвідомість. Тому ситуація в прикордонній зоні не може бути пояснена лише особливостями кордону між двома країнами.

Поступово накопичувалися передумови нової, постмодерністської парадигми аналізу, що розвивається з 1990 року. Постмодер-

ністські течії в лімології можна умовно розділити на окремі підходи. Найчастіше елементи різних підходів використовуються одночасно, і справа тільки в акцентах. Проте, можна говорити, принаймні, про три групи постмодерністських підходів, які зазначені нижче.

Дослідження кордонів крізь призму концепцій світових систем і ідентичностей. Найбільш помітним досягненням у вивченні кордонів, мабуть, став синтез теорії світових систем (world-system theory) і “післябартівської”³⁴ теорії територіальних ідентичностей.

Сутність цього синтезу полягає, *по-перше*, у вивченні місця конкретного кордону у всій системі світових кордонів на різних просторових рівнях – від глобального до локального. При цьому послідовники І. Валлерстайна, П. Тейлора й інших теоретиків росту глобальної взаємозалежності фокусують увагу на об’єктивних економічних факторах: поширенні міжнародного поділу праці, удосконаленні засобів комунікацій. Вони інтерпретують результати цього процесу як формування глобальних мереж, у яких головними є відносини панування й підпорядкування, зміцнюються структури “центр – периферія”.

Прихильники інтеграційних теорій, навпаки, підкреслюють провідну роль у цьому процесі суб’єктивних факторів – політичної волі й політичних інститутів.

Інтернаціоналізація господарського життя й стрімке зростання транскордонних потоків людей, інформації, товарів, капіталів, енергії, забруднювачів, розширення компетенцій міжнародних організацій і ріст впливу транскордонних суб’єктів у різних сферах діяльності (етнічні й соціальні рухи, неурядові організації і т. ін.) змінює функції державних кордонів, які стають більш “прозорими”. Втрата державними кордонами частини бар’єрних функцій розглядається як вияв загальної кризи Вестфальської системи національних держав³⁵.

³⁴Ф. Барт – засновник концепції етнічних кордонів.

³⁵Вестфальську систему національних держав впроваджено на основі Вестфальської мирної угоди (укладена 24.10.1648 на двох конгресах, що відбувались у двох містах історичної області Вестфалії – Мюнстері й Оснабрюці) після закінчення Тридцятирічної війни (1618–1648) з метою затвердити встановлене внаслідок війни співвідношення сил, закріпити кордони національних держав. Зі встановленням Вестфальської системи відносини між країнами Заходу вперше отримали систематизацію, адже довестфальський період визначався роз’єднаністю учасників, безсистемністю міжнародних взаємодій, головним виявом яких виступали короточасні збройні конфлікти чи тривалі війни. Після встановлення Вестфальської системи стають провідними два базових поняття – “суверенітет” і “колективна безпека”, що стали підґрунтям цієї міжнародної системи. З певними модифікаціями ця система проіснувала до 1939 р. (до початку Другої світової війни).

Держава делегує (передає) свої функції між регіональними і міжнародними організаціями. Інтеграційні угруповання створюються відповідно не тільки до спільних економічних інтересів сусідніх країн, але й їх приналежності до культурних або цивілізаційних регіонів.

По-друге, відправним пунктом досліджень сучасних кордонів стало вивчення походження й еволюції територіальних ідентичностей. Значення кордону в житті людей не можна зрозуміти без аналізу його ролі в суспільній свідомості, самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю). Великий імпульс цьому підходу в лімології додали роботи фінського географа А. Паасі, присвячені кордону між СРСР і Фінляндією. Він виходив з гіпотези про те, що націоналізм – одна з головних форм територіальної ідеології й основа державного будівництва. Націоналізм завжди передбачає боротьбу за територію або захист прав на неї.

Цей підхід опирався на досягнення суміжних суспільних наук, особливо на роботи видатного норвезького антрополога Ф. Барта й британського політолога Б. Андерсона, так звану “післябартівську” культурну антропологію й етнологію. Паасі показав, як суспільні уявлення про “корінне населення” і його культуру, безпеку держави й зовнішні загрози, історичні міфи й стереотипи впливали на відношення людей і політичної еліти до конкретного кордону.

Звичайно, прийнято виділяти три погляди на співвідношення держави й нації, від яких залежить і погляд на еволюцію кордонів, і всі вони зв’язують діяльність держави із самоідентифікацією з нею її мешканців.

Відповідно до *примордіалістської позиції*³⁶ держава розглядається як засіб і місце реалізації права етнічної групи на самовизначення. Примордіалістський погляд на етнос і державу служить, по суті, основою концепції нації-держави (національно однорідної держави). Відповідно до цієї точки зору, морфологія й функції державних кордонів залежать від лояльності³⁷ громадян до своєї держави,

³⁶“Примордіалізм” – термін, який походить від англійського слова *primordial* – споконвічний. Прихильники примордіалізму відстоюють ідею про те, що етнос і нація існували з давніх давен. Суть цієї теорії викладена у працях англійського етнолога Ентоні Сміта, американця Гуннара Нільссона, радянських учених Юлія Бромля та Льва Гумільова. Прихильниками її є більшість українських вчених, наприклад, історик Ярослав Дашкевич. Вони розглядають етнос як своєрідний історико-біологічний феномен, що ґрунтується на неусвідомленій, “природній” прив’язаності людей до свого народу, а виникнення нації пов’язують із певним етапом у розвитку етносу.

³⁷Лояльність – позитивне відношення та емоційна прив’язка, які є визначальними факторами при прийнятті будь-яких рішень щодо об’єкта лояльності; також вірність чинному законодавству, постановам органів влади.

а вона – від етнічної або політичної ідентичності населення по обидва боки кордону, тому що багато країн світу – багатонаціональні, і багато народів не мають своєї державності.

Згідно зі *структуралістською теорією*, основи якої закладені Є. Гідденсом, неодмінною умовою стійкості процесів соціальних взаємодій є структурна організація. Суспільство створюється в результаті просторово-часової структуризації певних взаємодій індивідів і держави. Держава – це вмістище влади. В умовах глобалізації вона прагне розширити свій вплив, щоб взяти під контроль зовнішні фактори, що впливають на неї. Ці дії вимагають легітимізації³⁸ з боку громадян і зміцнення політичної ідентичності останніх. Однак міць глобальних факторів далеко перевершує можливості навіть найбільших держав, змушених підкоряти свою діяльність нормам міжнародного права, відмовляючись від частини свого суверенітету.

Прихильники *неоліберальних концепцій співвідношення нації й держави* також підкреслюють вузькість меж понять і територій кожного з них у порівнянні з розмахом сучасних економічних та інших проблем. Отже, жодна держава не може, спираючись тільки на свої сили, забезпечити задовільний рівень добробуту своїм громадянам. Більше того, щоб справлятися з викликами ззовні (обвалами на світових ринках, екологічними катастрофами і т. ін.), уряди багатьох країн змушені застосовувати недемократичні методи керування. Усе це знижує легітимність держави в очах громадян, прискорює ерозію політичної ідентичності, особливо в прикордонних районах.

Отже, проблема ідентичності безперервно пов'язана з аналізом функцій держави, що являє собою політико-територіальну одиницю з чіткими й визнаними міжнародним співтовариством кордонами, у межах яких населення має певну політичну ідентичність. Вона сформована, як правило, самою державою й націоналістично налаштованими політичними елітами. Одним з головних елементів етнічної й політичної ідентичності є певні географічні кордони. Із цього випливає проста політична формула: якщо немає стабільної політичної ідентичності, немає й стійких кордонів, стабільної території, немає стабільної держави або іншої політичної одиниці в цілому. Отже, кордони спочатку створюються в соціальних уявленнях, а потім вже делімітуються на карті.

³⁸Легітимізація (від лат. *legitimus* – закон, законний, правомірний, належний, пристойний, правильний, дійсний) – 1) процес визнання соціальними суб'єктами значущості суспільно-політичної реальності як в цілому, так і в її окремих виявах та складових; 2) способи пояснення і виправдання соціальних та політичних відносин, їх когнітивна та нормативна інтерпретація.

Світосистемна теорія заснована на класичній географічній схемі “центр–напівпериферія–периферія”. Згідно з лімологією це означає, по-перше, дослідження кордонів на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному й локальному, і, по-друге, відносність понять “центр” і “периферія”. Наприклад, земля Бранденбург – частина світового “центру”, але одночасно – “периферія” Німеччини.

Пізніше ці три рівні були доповнені ще двома – макрорегіональним і регіональним. Прикладом макрорегіональної ідентичності може служити самоідентифікація, що зберігається, з “радянськими людьми” мільйонів людей на пострадянському просторі. Однак найбільш помітна макрорегіональна ідентичність у Європі. Країни ЄС намагаються прискорити формування загальної ідентичності, хоча поки вона ще слабка, а її зміст змінюється від країни до країни.

Інтеграційні процеси в Європі й в інших частинах світу, можливо, призведуть до посилення макрорегіональної ідентичності й, відповідно, ослаблення бар’єрних функцій внутрішніх кордонів і посилення – зовнішніх. Але державна ідентичність зазнає ерозії не тільки й не стільки “зверху” (з рівня макрорегіонів), скільки “знизу”, зсередини. Концепція національної держави, яка була розроблена в специфічних умовах Західної Європи XIX століття й мала на увазі створення однорідної нації, поєднуваною спільністю мови й культури, економічними зв’язками, правовою системою й діючою в рамках чітких і безпечних кордонів, не може бути застосована до багатонаціональних країн, яких у світі більшість. Часто державна ідентичність аж ніяк не збігається з етнічними (регіональними) ідентичностями. У багатьох країнах (особливо в Азії й Африці) державна ідентичність зовсім слабка. Як правило, держава, у якій слабка політична ідентичність, не може забезпечити ефективний захист своїх сухопутних і морських кордонів або навіть повністю контролювати свою територію.

У багатонаціональних державах безліч спроб зміцнення державної ідентичності були зупинені новими тенденціями в економічному й культурному розвитку, як, наприклад, у колишніх Югославії, Чехословаччині, Радянському Союзі, де етнічні і регіональні ідентичності стали значно сильніше політичної. Державна ідентичність може драматично слабшати навіть у високорозвинених й цілком благополучних країнах, наприклад, у Канаді, Бельгії, Іспанії.

Досягненням світосистемного підходу в лімології стало більш глибоке розуміння значення локального рівня. Багатьма дослі-

дженнями доведено, що місцеві територіальні спільності – зовсім не пасивні суб'єкти впливу центральної влади. Навпаки, вони активно впливають і на реальний режим, характер і сприйняття кордонів у сусідніх країнах, і на формування ідентичності. На основі специфічних інтересів і культури в місцевих територіальних співтовариствах складається особлива ідентичність, іноді – транскордонна, особливо якщо жителі прилеглих до кордонів районів близькі за мовою й культурою. Так, американський історик П. Салінс показав, як жителі долини Черданія в Каталонії, розділеної франко-іспанським кордоном, протягом довгого часу винахідливо маніпулювали громадянством у своїх інтересах, не вважаючи себе ні французами, ні іспанцями. Під час Першої світової війни чоловіки призовного віку стали “іспанцями”, щоб уникнути мобілізації.

Концепцію “інтернаціоналістської” культури, яка формується серед населення прикордонних районів, що знаходить позитивне в прикордонних контактах, на основі багаторічного вивчення кордону між США й Мексикою, розробив американський географ О. Мартинес. Ця культура характеризується підвищеною мобільністю й сприйнятливістю до інновацій. Її носії чітко усвідомлюють свої особливі інтереси й здатні безконфліктно існувати в декількох “культурних світах” – національно-державної й своєї етнічної культури, іноземних культур і специфічної культури прикордонного регіону.

Геополітичні підходи

Школа досліджень впливу глобалізації й інтеграції на політичні кордони. Постмодерністські концепції дозволили подолати прірву у вивченні зовнішньої й внутрішньої політики муніципальних і міждержавних кордонів. Насправді і державний кордон, і кордон муніципалітету покликані окреслити простір, контрольований членами певної соціальної або соціально-територіальної спільності, обмеживши права на цю територію тих, хто до цієї групи не належить.

Перефразовуючи вислів Б. Андерсона, можна сказати, що будь-який політико-адміністративний кордон націлений усередину, щоб об'єднати соціальну групу, і зовні, щоб відокремити її та її територію від сусідів. Суть геополітичних процесів, що відбуваються сьогодні, – у перерозподілі функцій між кордонами різного рівня й типу під впливом процесів глобалізації й інтеграції, який в англomовній літературі називається “де-територіалізацією” і “ре-територіалізацією”.

У нових умовах, внаслідок зростаючої “змішаності” різних етнічних й інших груп, ідентичність людей глибоко модифікується.

Усе більше людей мають складні ідентичності, асоціюючи себе із двома або декількома етнокультурними групами. Підсилюються культурно-мовні, релігійні, соціально-професійні ідентичності, які не завжди чітко пов'язані з конкретною територією. Це призводить до відносного ослаблення державної ідентичності, тому що люди прагнуть ототожнювати себе з конкретним місцем проживання – населеним пунктом, муніципалітетом, районом, щоб відгородитися від “чужих” (мігрантів, бідних, людей іншої віри й т. ін.) твердими адміністративними бар'єрами.

У цьому ж напрямку діє зростаючий індивідуалізм, що викликає відчуження людей від великих адміністративних одиниць, небажання брати участь у вирішенні “чужих” проблем. Представники середнього класу на Заході, як і “нові росіяни”, прагнуть жити в ізольованих, соціально однорідних і суворо контрольованих ними громадах (*gated communities*). Стати ж членом престижної спільноти, відгородженої кордоном невеликої комуні у передмісті, нерідко важче, чим придбати громадянство західноєвропейської країни або США.

Малорозрізнявані на місцевості й не охоронювані прикордонниками або митниками кордони між сусідніми муніципалітетами являють собою бар'єри, подолати які складніше, ніж багато державних кордонів. Класичний приклад – єврейські та палестинські поселення або міські квартали в Ізраїлі, мешканці яких зустрічаються тільки на ринку або на інших украй обмежених “нейтральних” просторах і майже ніколи не перетинають меж своїх зон проживання.

Відчуття зовнішньої небезпеки народжує в повсякденній свідомості прагнення звести до мінімуму або взагалі припинити контакти з небажаним або небезпечним сусідом: якщо його не можна позбутися, підкорити, контролювати або куди-небудь переселити, потрібно від нього відгородитися. Такої стратегії дотримувалися й деякі держави, а тому споруджували “великі стіни” – китайську, англійську (що відокремлювала Англію від Шотландії), берлінську, і вже в наші дні – близькосхідну, за допомогою якої ізраїльський уряд прагне відгородити ізраїльтян від палестинців. Проведене у Ставропольському краї в 2000 р. опитування показало, що населення прикордонних із Чечнею районів вбачає вирішення чеченської проблеми приблизно так само: відгородите “нас” від “них”. Погано те, що прикордонні стіни тільки збільшують конфлікти. Ізоляція народжує незнання, незнання – страх і недовіру, а таке сприйняття сусіда – найсильніша перешкода для примирення й дійсного вирішення проблеми.

Отже, політичні, адміністративні та культурні кордони становлять єдину, цілісну й ієрархічно організовану соціальну систему.

Елементи цієї системи досить стійкі, незважаючи на часте перекроювання кордонів. Французький філософ О. Маркар назвав політичні кордони “шрами історії”. Дійсно, кордони, що існували в давнині, звичайно добре виражені в культурному й політичному ландшафті, а іноді навіть візуально цілком помітні на місцевості. Невелика ріка Збруч багато років служила кордоном між Російською й Австро-Угорською імперіями. У радянські часи, після приєднання західних областей України до СРСР, вона стала адміністративною межею, що відокремлювала Тернопільську область від Хмельницької. Але це не тільки адміністративний кордон, але й культурний рубіж між районами України – Поділлям і Галичиною, прекрасно видний (наприклад, на електоральних картах³⁹). Досить перетнути Збруч, і різницю в культурному ландшафті видно неозброєним оком: на галицькій стороні впадають в око численні каплиці, розп’яття на перехрестях, храми, що належать уніатській (греко-католицькій) і католицькій церквам. Багато сіл схожі своїми двоповерховими будинками, що примикають один до одного, скоріше на невеликі центральноєвропейські “містечка”. Ці будинки, у яких до війни, як правило, проживало переважно польське і єврейське населення, відмінно відрізняються від традиційних українських хат, побудованих на схід від Збруча, оточених палісадниками й городами.

Природно, що культурні кордони, у межах яких поширена певна ідентичність, далеко не завжди збігаються з формальними (де-юре) кордонами. Культурні кордони, або кордони де-факто, виконують насамперед зовнішні функції – контакту між культурами, тоді як кордони де-юре – головним чином внутрішні функції, забезпечуючи суверенітет і територіальну цілісність держави, соціальну й етнокультурну інтеграцію її населення. Колишні державні кордони стають адміністративними або культурними рубежами, і навпаки. Нові політичні кордони на всіх ієрархічних рівнях майже ніколи не виникають на “чистому місці” і вкрай рідко “січуть” старі. Найчастіше культурні кордони перетворюються в кордони де-юре. У свою чергу, “розжалувані” формальні кордони за певних обставин

³⁹Географічні карти, на яких приведені дані щодо територіального статистичного чи прогнозованого розподілу політичної прихильності електорату. Електорат – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

можуть повернути свій офіційний статус повністю або частково, знову стати кордонами держави або провінції.

Деякі державні кордони збігаються з контрастними етнічними, культурними й лінгвістичними рубежами та виділяються сильними бар'єрними функціями й конфліктністю, тобто є фронтальними. Постмодерністські геополітичні підходи показують неспроможність їх інтерпретації як розламів між найбільшими геокультурними спільнотами – цивілізаціями. Таким чином, обґрунтовано зазнають сумніву спроби абсолютизації й увічнення культурних і політичних рубежів.

Дослідження кордонів з погляду безпеки. Самоідентифікація людей з певною територією наділяє її різні частини високим символічним значенням. Вони стають частиною національної або етнічної ідентичності. Оскільки кордони мають властивість чітко розділяти сусідні регіони та покликані бути бар'єрами, що відгороджують мешканців даної території від “чужинців”, масові уявлення про них відрізняються контрастністю (“або – або”). Особливо це характерно для тоталітарних режимів. У сталінський час практично увесь закордонний світ зображувався як суцільна “територія темряви”, звідки виходила загроза війни, диверсії, поневолення імперіалістичними країнами. Звідси й сакралізація⁴⁰ кордонів, що відокремлювала соціалістичну батьківщину від ворожого оточення – (священні рубежі Батьківщини).

Відповідно, уявлення про кордони нерозривно пов'язані з поняттям національної безпеки й використанням для її забезпечення державного апарату насильства. Кордон – це місце дислокації прикордонної, митної й інших служб, підвищеної концентрації військових частин, особливо на прогнозовано загрозливих напрямках. Безпека – багатоаспектне поняття: розрізняють безпеку військову, економічну, екологічну тощо. У загальному вигляді безпека розуміється як надійність системи життєзабезпечення й відсутність загроз для життя людей і їхньої діяльності. З погляду лімології важливо, хто саме забезпечує безпеку й що є її об'єктом: макрорегіон, держава або її частина.

Сприйняття безпеки конкретного кордону залежить від її символічної ролі, історичних традицій, образу, сучасного дискурсу. Так, у Фінляндії, незважаючи на минулі конфлікти, існують глибоко різні соціальні уявлення про безпеку кордонів із Швецією та

⁴⁰Сакралізація (від лат. sacer – священний) – одержання політикою священного, пов'язаного з релігійним культом, статусу.

Росією. Остання уявляється джерелом незаконних мігрантів, злочинності, забруднення навколишнього середовища тощо.

Традиційне розуміння ролі державного кордону в забезпеченні безпеки засноване, *по-перше*, на запобіганні військовій загрозі. Отже, прикордонні райони стають мілітаризованою зоною особливого режиму, у якій головний пріоритет – боездатність з'єднань, готових відбити напад потенційного супротивника.

По-друге, при традиційному підході до забезпечення національної безпеки в прикордонній зоні одне з головних завдань – забезпечення ефективності контролю за будь-якими транскордонними потоками. Кордон відіграє роль “передової”, на якій потрібно зупинити проникнення вглиб країни небажаних осіб, товарів, інформації тощо. Контролювати транскордонні потоки тим легше, чим менше мешканців у прикордонній зоні, чим нижче там господарська активність. Тому, часто-густо такі зони перетворюються на території економічного застою.

По-третє, одна з особливостей традиційного підходу до безпеки кордону полягає у спробі державних органів передбачити будь-які можливі ускладнення ситуації й підготуватися до вживання відповідних заходів.

По-четверте, цей підхід заснований на забезпеченні безпеки держави, і це завдання вирішується тільки державою. Вбачається, що інтереси безпеки прикордонних регіонів повністю тотожні загальнодержавним, тобто геоекономіка підкоряється геополітиці.

У постмодерністських дослідженнях функції кордонів бачаться інакше. Підкреслюється, що в інтенсивні зовнішньоекономічні зв'язки звичайно залучається вся державна територія, а прикордонні райони перетворюються в локомотиви економічного росту, центри інновацій. Формуються транскордонні просторові системи – міські агломерації⁴¹, кооперовані виробництва і т. ін. Демографічні

⁴¹Міська агломерація (від лат. *agglomeratio* – приєднання) – форма розселення, територіальне скупчення населених пунктів (переважно міст), які об'єктивно об'єднані в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) інтенсивними функціональними, у тому числі економічними, трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами. Міські агломерації на території України сформовані біля великих міст і в промислових регіонах України, серед яких зараз виділяють 19 найбільших: Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Дніпропетровська, Одеська, Криворізька, Львівська, Горлівсько-Єнакіївська, Центральньо-Луганська (Алчевсько-Стаханівська), Краматорська, Південно-Луганська (Краматорська), Херсонська, Кременчуцька, Лисичанська, Шахтарська, Нікопольська. У 19 найбільших міських агломераціях України проживає біля 17 млн. осіб (36 % населення країни).

й соціальні процеси приводять до ускладнення етнічного складу й ідентичності мешканців прикордоння, у тому числі за рахунок росту числа змішаних шлюбів. Зростає взаємна довіра, зникають вікові стереотипи. У цих умовах вважаються бажаними спрощення або скасування прикордонного контролю, а там, де він зберігається – застосування дистанційних засобів охорони.

Змінюється й розуміння загроз національній і регіональній безпеці. Воно ґрунтується, *по-перше*, на тому, що нових загроз не можна запобігти військовою силою. Навіть найпотужніші армії не можуть протистояти нелегальній міграції, міжнародному тероризму, незаконному обороту наркотиків і зброї, ризику епідемій і пандемій, забрудненню навколишнього середовища й глобальним екологічним нещастям тощо.

По-друге, зростає переконання, що спроби утримати контроль над транскордонними потоками, які багаторазово збільшилися, колишніми методами, підсилюючи їх бар'єрні функції, не тільки малоефективні, але й шкідливі для економіки й суспільства. Навпаки, результативне тільки тісне співробітництво з сусідніми державами, а для цього потрібні взаємна довіра, демілітаризація прикордонної зони й відкриті кордони.

По-третє, згідно з постмодерністським підходом для забезпечення безпеки кордонів слід розбудовувати транскордонне співробітництво на рівні регіональних і місцевих влад суміжних країн. При цьому центральна влада не повинна більш ігнорувати специфічні інтереси прикордонних районів і перешкоджати їх прямому співробітництву. Отже, поняття безпеки здобуває досить істотний регіональний вимір.

По-четверте, розробляється положення про загальносистемний підхід до захисту територіальної цілісності держав. Мається на увазі, що безпеку країни треба забезпечувати на всій території, а не тільки на її рубежах. Боротьба з нелегальною міграцією або незаконним оборотом наркотиків не може бути зведена до загороджувальних заходів на кордоні. Як показує світовий досвід, на кордоні може бути перехоплено в найкращому варіанті 5–10 % увезених наркотиків. І майже весь потік проходить через офіційні пункти пропуску. Тому разом із сусідами потрібно боротися з джерелами цього потоку – міжнародними злочинними синдикатами⁴², а для цього необхідна відкритість – прозорість інформації про транскор-

⁴² Злочинний синдикат – побудована за чітким ієрархічним принципом велика злочинна організація.

донні потоки, можливість їх міжнародного аудиту й контролю за допомогою сучасних технологій.

Отже, прикордонний простір охоплює тепер не тільки зону, що прилягає до кордону, але й внутрішні райони. Розвиток міжнародної торгівлі, засобів транспорту й зв'язку породжує появу кордонів далеко в глибині державної території, наприклад, навколо міжнародних аеропортів, спеціальних митних і вільних економічних зон. Державний кордон – це нині не тільки лінія, що окреслює межі державної території й територіальних вод. Сучасні кордони усе більше стають “диференційованими”: вони не однаковою мірою проникні для різних потоків, видів і суб'єктів діяльності. Держава встановлює для них різні кордони, що часто розташовані на різних рубежах. У результаті різні соціальні групи й види діяльності одержали “свої” кордони й прикордонні зони. Цілу систему являють собою кордони у Світовому океані, що включають межі територіальних вод і економічних зон. У результаті збільшення функцій система кордонів еволюціонує від єдиних рубіжних ліній – до безлічі, від ліній – до зон, від фізичних кордонів – до культурних, від непроникних бар'єрів – до просторів взаємодії.

По-н'яте, безпеку кордонів тепер забезпечує не тільки одна держава. Вона змушена брати до уваги й місцеві, і міжнародні інститути й організації.

По-шосте, сутність нового погляду на безпеку кордонів полягає не в спробі передбачити всі припустимі ситуації (це неможливо), а в готовності на них гнучко реагувати.

Зрозуміло, на практиці складно додержуватися концепцій постмодерністів. Цьому перешкоджають інерція традиційних уявлень, особливості геополітичної культури, імперативи (фундаментальні моральні принципи) національного й державного будівництва щодо зміцнення ролі кордонів, характер прикордонного простору й інші фактори.

Кордони як соціальні уявлення

Як зазначалося вище, функції кордонів, а нерідко й лінія їх проходження визначаються дискурсом і формуванням уявлень, що склали в останні роки предмет самостійного напрямку в лімології. Дискурс щодо кордонів має декілька шарів, які ніколи не співпадають. Відповідно до теорії критичної геополітики, розробленої Дж. Тоалом й іншими авторами, розрізняють “високу” і “низьку” геополітику.

“Висока” – це сфера діяльності політичних персон і експертів, що розробляють концепції, покликані обґрунтувати й виправдати дії країни на міжнародній арені.

“Висока” геополітика поділяється на теоретичну та практичну і займається насамперед дослідженням загальноструктурних питань (світовий порядок, структура міжнародних відносин тощо). Її дискурс стосується місця країни у світі, усієї системи світових кордонів і особливо кордонів фронтальних.

“Низька” геополітика – це набір геополітичних уявлень, символів і образів, що містяться в повідомленнях ЗМІ, рекламі, кіно, карикатурах тощо. На “низькій” геополітиці ґрунтується геополітичне бачення світу – необхідний елемент етнічної та політичної ідентичності, інструмент державного будівництва.

Під геополітичним баченням світу розуміється набір уявлень про співвідношення між різними елементами політичного простору, національної безпеки й загроз їй, перевагах і недоліках певної зовнішньополітичної стратегії. Геополітичне бачення світу включає також уявлення про територію етнічної групи або політичної нації, її кордони, кращі моделі державного устрою, історичної місії й сили, що перешкоджають її здійсненню. Геополітичне бачення світу – продукт національної історії й культури, результат синтезу поглядів, сформованих різними верствами політичної еліти, академічними експертами, творчою інтелігенцією й суспільною думкою в цілому. Для легітимізації дій державного управління важливо, наскільки “висока” геополітика відповідає “низькій”.

Геополітичний дискурс формується як політичними діячами й ЗМІ, так і системою освіти, масовою культурою. Функції та значення кордонів у житті держави й суспільства – предмет і результат дискусій і компромісів. Роль кордонів по-різному інтерпретується соціальними групами. Соціальні уявлення про кордони багато в чому міфологізовані та є найважливішим елементом етнічної й політичної (національної) ідентичності. Так, лідерам країн Центральної та Східної Європи важливо представити свої рубежі в глобальному масштабі як “кордони між Заходом і Сходом”, у макрорегіональному – як “кордони Європи”, а у регіональному – як “споконвічні” кордони їх народу або, навпаки, результат мудрих, хоча й хворобливих вчинків заради міжнародної стабільності.

Аналіз геополітичного дискурсу допомагає визначити кордони так званих неформальних регіонів в уявленні політичних лідерів і в суспільній думці (наприклад, Північної або Центральної Європи, мусульманського світу тощо).

2.4.4. Альтернативні підходи дослідження кордонів і прикордонь

Ключові положення:

Альтернативні підходи дослідження кордонів і прикордонь: світ без кордонів, ПСП-підхід, екополітичний підхід.

З альтернативних підходів важливо виділити три: Світ без кордонів, ПСП-підхід та екополітичний підхід.

Світ без кордонів

Як окремий аналітичний підхід важливо розглянути схему дослідження кордонів через призму концепції *світ без кордонів*.

Серед теоретиків лімології існує уява, яка притаманна пердусім прихильникам неоліберальних поглядів⁴³, що завдяки впливу процесів інтернаціоналізації й лібералізації економіки, новим технологіям, розвитку комунікацій і добробуту населення функції кордонів еволюціонують від бар'єрних (відчужувальних) до контактних (інтеграційних). Така еволюція визначається й усвідомленням людьми небезпек загострення глобальної екологічної, енергетичної й інших проблем, розвитком міжнародного співробітництва, у тому числі мирним вирішенням територіальних спорів на основі норм міжнародного права. Багато прикордонних протиріч вдається подолати завдяки поділу економічних і ідеологічних функцій кордонів. Так, неоліберальні теоретики схильні вважати, що ексцеси (сутичка, загострення) націоналізму й спроби абсолютизувати право націй на самовизначення залишаються в минулому внаслідок демократизації політичного життя "ушир" (у "нових" країнах) і "углиб". Завдає оптимізму швидкий ріст прикордонного співробітництва, причому його розвиток повсюдно проходить досить схожі етапи.

Однак більшість авторів не згодні з теорією "відмирання" кордонів. Її супротивники підкреслюють, що кордони залишаються істотним бар'єром навіть у тих регіонах світу, у яких процеси інтеграції зайшли найдалі. Так, незважаючи на високу залежність канадської економіки від американської, товарообіг "середньої"

⁴³Неолібералізм (від давньогрец. neos – новий, та лат. liberalis – вільний) – варіант ідеології лібералізму, запропонований для протиставлення домінуючим на початку ХХ ст. колективістським (панування інтересів колективу над інтересами окремої особистості) та егалітарним (створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ усім його членам) тенденціям в ліберальній ідеології. Неолібералізм заснований на принципах: 1) наголос на важливості ринку як механізму ефективного розміщення ресурсів та забезпечення особистої свободи; 2) необхідність розбудови правової держави; 3) мінімізація втручання держави в особисте життя; 4) існування приватної власності на засоби виробництва.

канадської провінції з іншими регіонами країни, розрахований на прибуток однієї особи, у 12 разів, а обмін послугами – у 40 разів більше, ніж у сусідніх регіонах США. Зважені в такий же спосіб показники міграційного обміну між канадськими провінціями в 100 разів вище, чим у сусідніх штатах. Подібна картина спостерігається й у Європейському Союзі (ЄС).

Дискурс про відмирання кордонів ставиться тільки до “інтеграційних”, відкритих, мирних і давно визнаних державних рубежів, які пролягають в основному в Європі та Північній Америці й становлять не більш 5 % від загальної протяжності сухопутних державних кордонів у світі. Про високий існуючий конфліктний потенціал кордонів Азії й Африки говорять такі факти. Близько 42 % усієї довжини сухопутних кордонів в Африці проведені по паралелях, меридіанах і рівновіддалених лініях – без будь-якого врахування соціальних реалій. А 37 % довжини кордонів було нав’язано африканцям британською й французькою колоніальною владою.

Націоналістичні рухи залишаються потужною силою в багатьох регіонах світу. Принцип необмеженого права націй на самовизначення перебуває в протиріччі з іншим основним принципом міжнародного права – неприпустимістю порушення територіальної цілісності й непорушності кордонів суверенних держав. Це і є головні фактори, які змушують сумніватися в дієвості неоліберального сценарію еволюції системи світових кордонів. Тому важливо визначити райони найбільш високого ризику дестабілізації, у тому числі загострення територіальних і прикордонних конфліктів.

ПСП-підхід (політика – сприйняття – практика)

ПСП-підхід, тобто аналіз через “потрійну” призму політики, сприйняття й практики з’явився нещодавно і є спробою поєднання теоретичних досягнень останніх років із традиційними підходами, що не втратили актуальності, зокрема, функціональним. Відповідно до ПСП-підходу, кордон – не тільки міжнародно-правовий інститут, що забезпечує недоторканність і цілісність державної території, суверенітет населення, але й продукт діяльності мешканців прикордонних районів, результат тривалого історичного й геополітичного розвитку, важливий символічний маркер етнічної й політичної ідентичності.

Суть підходу полягає в сумісному аналізі на різних просторових рівнях *практики прикордонної діяльності*, пов’язаної із транскордонними потоками, що протікають під впливом фактора

кордону. Важливе значення надається наявності неформальних мереж взаємодіючих підприємств, місцевих органів влади тощо. Розмах, форма й мета цієї діяльності залежать від розуміння національної безпеки й ролі даного кордону в її забезпеченні. Прикордонна діяльність визначається режимом кордону, але й сама на нього впливає.

Також на різних рівнях розглядається *прикордонна політика*, під якою в широкому сенсі розуміється державна й міжнародна інституціональна й правова інфраструктура, що забезпечує транскордонні потоки й визначальне співвідношення між бар'єрними й контактними функціями кордону, інакше кажучи, ступінь його прозорості (транспарентності). Ця інфраструктура відображає пріоритетні цілі держави, прикордонних регіонів і місцевої влади, включає стимули й обмеження прикордонної діяльності, регулює процеси внутрішньої та зовнішньої (транскордонної) територіальної інтеграції.

Досліджується *сприйняття кордону*, тобто характер, еволюція й канали впливу на соціальні уявлення про кордон, прикордонні райони, відносини сусідніх держав і районів, прикордонне співробітництво, включаючи відповідний дискурс на рівнях “високої” і “низької” геополітики.

Прикордонна діяльність, сприйняття кордону й прикордонна інституціонально-правова інфраструктура взаємозалежні. Питання про “первинність” або верховенство будь-якого із цих трьох елементів аналізу – це питання про “курку і яйце”.

До ПСП-підходу близька теорія поведінки людей у прикордонній зоні, що також пов’язана як з функціональною теорією Дж. Хауза, так і з постмодерністськими підходами. Згідно із цією теорією, близькість кордону сковує волю поведінки громадян, змінюючи мотиви й утруднюючи умови переміщення. У результаті змінюється життєва сфера людини загалом. В іншому разі вона має форму концентричних кіл, що відображають падіння інтенсивності контактів людини в міру віддалення від місця її проживання й залежно від статі, віку, освіти, соціальної приналежності, транспортних, політико-правових і інших факторів. Під впливом бар'єрних функцій кордону ця форма сильно деформується, причому вплив державного рубежу особливо помітно залежить від рівня освіти. Так, “інтелектуали” (учителі, журналісти, чиновники й ін.) більш тісно пов’язані зі своєю державою, ніж менш освічені люди.

Отже, близькість кордону трансформує як внутрішні, так і зовнішні фактори, що визначають життєву сферу й поведінку людини. До *зовнішніх факторів* належать соціально-економічні умови (рівень економічного розвитку, стан ринків товарів, послуг, праці й капіталів, забезпеченість транспортом і комунікаціями, особливості національної системи освіти, охоплення засобів масової інформації тощо), державно-правові обмеження.

До *внутрішніх факторів* можна віднести просторові переваги, “ментальну карту”, що існує у свідомості людини, систему цінностей і можливостей, яка характеризує як кожну особистість, так і соціальні групи в цілому. Найважливіше місце належить етнічній й політичній (державній) ідентичності людей, тобто ототожненню себе й своїх інтересів з інтересами осіб своєї національності, громадян своєї держави, мешканців свого регіону або місцевості.

Екополітичний підхід

Як відомо, природні процеси не знають меж. Досить часто єдині гірські масиви, річкові басейни, ареали проживання тварин, пам’ятники природи, внутрішні моря й інші природні ареали, а також родовища корисних копалин розділені політичними й адміністративними кордонами. У той же час єдині в природному відношенні ареали становлять шляхи поширення речовин, що забруднюють повітряне й водне середовище. Усвідомлення гостроти регіональних і глобальних екологічних проблем – сильний стимул міжнародного, у тому числі прикордонного співробітництва. У лімології сформувалася потужна міждисциплінарна галузь, що вивчає транскордонні еколого-політичні проблеми, що й розвивається головним чином політологами, фахівцями з міжнародного права й географами.

Укажемо лише на один напрямок – басейновий підхід, що дозволяє пов’язати у ціле природно- і суспільно-географічні дослідження. Зокрема, це сприяє вирішенню багатьох міжнародних конфліктів, дозволяє розробити нові принципи управління якістю навколишнього середовища. Річкові басейни мають високий ступінь єдності природно-антропогенних процесів, але й становлять основу розвитку систем розселення й транспорту, фундамент історичної спільності населення. У той же час проблеми використання їх водних, енергетичних і біологічних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, судноплавство й транзит – “класичні” причини міжнародних і прикордонних конфліктів.

Отже, нами було розглянуто підходи щодо дослідження кордонів і прикордонь.

Висновок

Підсумовуючи навчальний матеріал розділу, доречно зупинитися на таких основних моментах.

Кордони країн світу носять яскраво виражений історичний характер. Особливо глибокі зміни в державних територіях і кордонах відбулися в ХХ столітті.

Перелік способів надбання чи втрати державами своїх територій історично не був постійним.

Визнаючи право війни, держави одночасно визнавали право застосовувати з цією метою силу. Анексія як територіальне надбання переможця у війні була найважливішим стимулом для агресії. Колоніальні захоплення були юридично виправданими завдяки закріпленню в міжнародному праві відкриття “цивілізованими народами” нових земель як *terra nullius*.

Але на сьогодні держава може придбати чи втратити частину території лише відповідно до чинного міжнародного права. І ці процеси завжди пов’язані з повним або частковим надбанням чи втратою суверенітету щодо цієї території.

Отже, сучасний перелік правових основ зміни державної території базується на забороні використання з цією метою сили чи загрози силою. Це означає, що територіальні зміни не повинні піддавати загрози чи порушувати міжнародний мир і безпеку.

Винятками є національно-визвольні війни, ведення яких міжнародним правом поки не заборонено, й у результаті яких можуть відбуватися територіальні зміни.

Кордони в сучасному світі відрізняються більшою прозорістю, чим піввіку тому. Руйнування митних і валютних кордонів країн пояснюється як об’єктивними політичними процесами (у т. ч. глобалізацією), так і економічною доцільністю. Альтернативою бодеркордонів у цьому випадку є фіксація умовної лінії, що позначає межі національного суверенітету. Центральною категорією аналізу феномену кордонів поступово стає поняття транскордонного регіону, яке розуміється як єдиний економічний простір.

З огляду на це особливу значущість у прикордоннологічних та інших дослідженнях займає об’єкт “прикордоння” як невід’ємний чинник сучасних соціокультурних процесів, а саме:

прикордоння – це особливий соціальний простір, де відбувається перетин культур. Значущість прикордоння в сучасному світі визначається соціокультурними трансформаціями, процесами ре-

гіоналізації, зміною характеру державних кордонів і змінами світогляду людей, життєдіяльність яких здійснюється в цьому просторі;

прикордоння є багатобічним і різноманітним соціокультурним феноменом, тому надати його точну і розгорнену дефініцію складно. Визначити прикордоння можна лише загальним чином. Його концептуалізація може бути здійснена тільки з урахуванням різнобічних підстав;

прикордоння відрізняється від звичайних соціокультурних утворень іншим відношенням до “чужого”. “Чужий” набуває конкретного і деталізованого образу. Субкультурність прикордоння знаходить своє вираження у формуванні різних етнографічних, субетнічних і субкультурних груп;

прикордоння як соціокультурний феномен має власну соціодинаміку, яка реалізується в зовнішньому і внутрішньому вимірі. Зміни прикордоння пов’язані із загальною соціокультурною динамікою людства і характером міжкультурних взаємодій усередині регіону прикордоння;

можливі три моделі формування особи прикордонного суспільства: маргінальна, інтеграційна та андрогінізаційна. Оптимальною моделлю є остання. Вона є соціумом, де в одному суб’єкті поєднуються елементи різних культур, що істотно підсилює його соціальну активність;

специфіка соціальної ідентичності в регіоні прикордоння виявляється в тому, що вона формується у взаємодії із соціокультурними спільностями, що межують, і в зіставленні з центром. З урахуванням різноманітності відносин прикордонного регіону з центром може бути сформована ідентичність декількох типів, кожен з яких по-різному розкриває соціально-антропологічний потенціал прикордоння;

прикордоння – це не тільки лінія роз’єднання різних держав, але і полігон пошуку діалогу, компромісу, толерантності; чинник інтеграції різних соціокультурних утворень.

Ефективним напрямом вирішення традиційних проблем соціально-економічного розвитку, налагодження співпраці з партнерами по інший бік кордону, залучення інвестицій та налагодження міжлюдських контактів між різними етнічними групами населення може слугувати побудова різних моделей євро регіонів, які є вже апробованими часом на території європейського континенту. Транскордонне співробітництво в європейських країнах стало потужним інструментом та чинником регіонального розвитку. Уря-

ди та регіональна влада держав-учасниць єврорегіонів зробили великі кроки назустріч один одному, що й забезпечило створення “Європи регіонів”. Атмосфера довіри та ефективна транскордонна співпраця багато в чому стала запорукою стабільного розвитку європейської економіки та реальної ліквідації поділу Європи на “багаті” та “бідні” регіони.

Щодо методологічних аспектів дослідження кордонів і прикордонь, незважаючи на багаті історичні традиції, традиційні підходи виявилися не спроможними пояснити, чому в одних випадках навіть невелика зміна державної території іноді призводить до територіальних конфліктів, а в інших – нові кордони сприймаються як остаточні й не зазнають сумнівів. “Традиційна” політична географія не змогла відповісти і на такі питання: чому прикордонні зони, які здавалися тривалий час мирними, раптом у лічені дні перетворюються у вогнища кровопролитних конфліктів? або чому уряди й суспільна думка так болісно чутливі до всіх питань, що стосуються державних кордонів? Природною реакцією на зазначені аналітичні й методологічні тупики була поява сучасних та альтернативних концепцій досліджень кордонів і прикордонь, які були розглянуті в розділі. Постмодерністи, звичайно, не змогли запропонувати вичерпного вирішення всіх протиріч лімології. Проте їх роботи стимулювали науковий пошук, сприяли появі нових поглядів на традиційні проблеми й стали підґрунтям для досліджень у майбутньому.

Отже, у розділі узагальнені знання про державний кордон і прикордоння з різних поглядів, що дає можливість наблизити сприйняття феноменальності кордонів і прикордонь до реального буття.

Третій розділ книги присвячений конкретизації перших двох стосовно території та кордонів сучасної України.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть особливості понять: “державний кордон”, “прикордоння” і “транскордонний регіон”. Як до цих понять співвідносяться поняття “border”, “frontier”, “borderland”, “cross-border”?
2. Як ви розумієте сутність поняття “державний кордон” у нормативно-правовому сенсі?
3. У чому полягають особливості поняття “державний кордон” у міждисциплінарному дискурсі?
4. Які особливості поняття “державного кордону” у широкому та вузькому сенсі?
5. Назвіть цілі встановлення кордонів держав та їх функції.

6. Розкрийте зміст та наведіть приклади актуальних цілей встановлення державних кордонів для конкретних країн.

7. Розкрийте особливості співвідношення контактної, бар'єрної і фільтруючої функцій кордонів держав. Наведіть приклади.

8. Поясніть різновиди бар'єрів, що можуть бути на державних кордонах.

9. Що означає поняття “транспарентність кордону”?

10. За якими ознаками та як саме можна провести типологію кордонів?

11. Поясніть різницю між реліктовим, накладеним, субсеквентним та антецедентним кордонами.

12. Розкрийте специфіку геометричних, астрономічних і орографічних кордонів? Наведіть приклади.

13. У чому полягає соціокультурний феномен прикордоння?

14. Розкрийте основні складові баундарі-набору Б. Паркера. Наведіть приклади.

15. Що розуміють під соціодинамікою прикордоння?

16. Розкрийте сутність соціодинаміки прикордоння з точки зору зовнішніх соціокультурних процесів. Дайте коментар чотирьом етапам зміни ролі і якісних характеристик прикордоння в ході людської історії.

17. Розкрийте сутність внутрішньої соціодинаміки прикордоння як андрогінізації.

18. Наведіть приклади п'яти типів ідентичності прикордонного регіону.

19. За якими ознаками та як саме можна провести типологію прикордонь?

20. Наведіть визначення Єврорегіону. Дайте власну оцінку ефективності Єврорегіонів як однієї з форм транскордонного співробітництва.

21. Які ви можете назвати законні способи зміни державної території та кордонів? Наведіть приклади.

22. Які ви знаєте протиправні зміни державної території та кордонів? Наведіть приклади.

23. Розкрийте сутність понять: “самовизначення”, “цесія”, “давнина володіння”, “ефективна окупація”, “акреція”, “анексія”.

24. У чому полягають відмінності між військовою та мирною окупаціями?

25. Назвіть методологічні підходи щодо дослідження кордонів і прикордонь.

26. Розкрийте сутність історико-географічного підходу дослідження кордонів і прикордонь.

27. Розкрийте сутність класифікаційного підходу дослідження кордонів і прикордонь.

28. Розкрийте сутність функціонального підходу дослідження кордонів і прикордонь.

29. Розкрийте сутність політологічних підходів дослідження кордонів і прикордонь.

30. Розкрийте сутність постмодерністських підходів дослідження кордонів і прикордонь.

31. Розкрийте сутність альтернативних підходів дослідження кордонів і прикордонь.

Практичні завдання

1. Користуючись підходами та методами дослідження кордонів і прикордонь, проаналізуйте:

функції та типологію різних ділянок периметру однієї з країн, що межує з Україною;

просторові зміни цієї держави у різні історичні періоди.

2. На основі проведеного аналізу (п. 1) визначте:

особливості функцій та типології різних ділянок периметру досліджуваної держави. Обґрунтуйте рекомендації щодо доцільного співвідношення “border-frontier”-функцій для цих ділянок за окремими сферами діяльності суспільства;

законність або протиправність просторових змін досліджуваної держави у різні історичні періоди.

Список використаної літератури

1. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Район и Страна / В. П. Семенов-Тянь-Шанский – М. : Госиздат, 1928. – 311 с.

2. Бреская О. Введение в пограничную теорию / О. Бреская ; под общ. ред. В. Дунаева // Перекрестки. – 2007. – № 1–2. – С. 156–174.

3. Про транскордонне співробітництво [Електронний ресурс] : Закон України від 24.06.2004. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-15>.

4. Пиц М. І. Використання Європейського досвіду транскордонного співробітництва у зовнішній політиці України [Електронний ресурс] / Михайло Пиц // Галицький економічний вісник. – 2009. – № 2. –

С. 3–7. – (Світова економіка й міжнародні економічні відносини). – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gev/2009_2/WORLD/GEB_2009_No2-M_Pyts-Using_the_experience_of_European_cross_border_cooperation_3.pdf

5. Журба І. Є. Кордони, їх функції та види бар'єрів у транскордонному співробітництві [Електронний ресурс] / І. Є. Журба // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія економічна. – 2008. – № 802. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Ekon/802/08jiekor.pdf>

6. Семенов Ю. Фашистська “теорія” геополітики на американському ґрунті / Ю. Семнов // Правда. – 1947. – 12 червня.

7. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2011. – С. 29–48.

8. http://wn.com/association_for_borderlands_studies

9. Кочан В. М. Феномен пограниччя в соціокультурному змінненні : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Кочан Василь Михайлович. – Симферополь, 2008. – 178 с.

10. Студенніков І. Феномен євро регіонів у контексті методології історико-регіональних досліджень / І. Студенніков / Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 22–23. – С. 187–201.

11. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку / І. Студенніков ; за ред. С. Максименка // Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України – К. : Логос, 2000. – С. 138–167.

12. О проекте рекомендаций “Об условиях осуществления государствами-членами Организации Договора о коллективной безопасности согласованного контроля за обеспечением стабильности положения и режима безопасности границ [Электронный ресурс] : постановление членов Совета Межпарламентской Ассамблеи государств СНГ – членов Организации Договора о коллективной безопасности от 3 декабря 2004 г. № 7. – С.-Петербург, 2004. – Режим доступа : <http://www.busel.org/texts/cat3ae/id5rwnuuz.htm>

13. Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока 1895–1905 гг. – СПб. : Типография. А. М. Менделевича, 1906.

14. Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о статусе и условиях пребывания Черноморского флота Российской Федерации от 28.05.1997; Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Украины о взаиморасчетах,

связанных с разделом Черноморского флота и пребыванием Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины от 28.05.1997 // Бюллетень международных договоров. – 1999. – № 10.

15. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 т. / Ф. Мартенс – 5-е изд., доп. и исправ. – СПб. : Типография А. Бенке, 1905.

16. Броунли Я. Международное право : [в 2 кн.]. – Кн. 1 / Я. Броунли. – М. : Прогресс, 1977.

17. Колосов В. Теоретическая лимнология: новые подходы / В. Колосов // Международные процессы. – 2003. – № 3.

Список рекомендованої літератури

1. Нормативно-правові акти

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970. Прийнята 25-ю сесією ООН 24.10.1970. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/deklmegd.htm>

Земельний кодекс України від 25.10.2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page>.

Коментар до Конституції України // Інститут законодавства Верховної Ради України. – 2-е вид. – К., 1998.

Конституція України (від 28.06.1996 з доповненнями від 2005 р.) [Електронний ресурс] – К., 1996. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/konst/const1.htm>

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. Прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. Прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966. – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042#Find

Нова Конституція України: Огляд і коментарі. – К. : Наукова думка, 1996.

Про державний кордон України [Електронний ресурс]: Закон України від 18.12.91. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда от 26.06.1945 (Сан-Франциско) [Електронний ресурс]. –

Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=995_010

2. Основна література

Бабкіна О. В. Теорія держави і права у схемах і визначеннях : навч. посіб. / О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2004. – 144 с.

Богатуров А. Д. Очерки теории и методологии политическо-го анализа международных отношений [Электронный ресурс] / А. Д. Богатуров. – М. : НОФМО, 2002. – 390 с. – Режим доступа : [cid:op.mhtml.1199152741250.7af6275d21583055@10.241.26.250](http://cid.op.mhtml.1199152741250.7af6275d21583055@10.241.26.250)

Бурлаков В. А. Геополитика : хрестоматия / В. А. Бурлаков. – Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2008.

Буткевич В. Г. Міжнародне право: Основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич. – К. : Либідь, 2004. – 816 с.

Волинка К. Г. Теорія держави і права [Електронний ресурс] : навч. посіб. / К. Г. Волкина. – К. : МАУП, 2003. – 240 с. – Режим доступу : <http://studrada.com.ua/node/5082>

Дмитриева С. И. Лимология : учебное пособие. / С. И. Дмитриева. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2008. – 112 с.

Зайцев А. К. Социальный конфликт [Электронный ресурс] / А. К. Зайцев. – изд. 2-е. – М. : Academia, 2001. – 464 с. – Режим доступа : <http://www.padabum.com/data/Социальная%20психология/Зайцев%20А.К.%20-%20Социальный%20конфликт.pdf>

Карякина Т. Н. Социальная этнография и демография : учеб.-метод. пособие / Т. Н. Карякина. – Волгоград : ВолГУ, 2005. – 80 с.

Кельман М. С. Загальна теорія держави і права [Електронний ресурс] : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с. – Режим доступу : http://liblaw.at.ua/load/teorija_derzhavi_ta_prava/skachat_pidruchnik_z_teoriji_derzhavi_ta_prava_kelman_mkrashin_2006/7-1-0-8

Макошев А. П. Методические рекомендации к курсу “политическая география и геополитика: Факты, таблицы и рисунки” / А. П. Макошев. – Горно-Алтайск, 2007. – 61 с.

Міжнародне право [Електронний ресурс] : навч. посібник / за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 – Режим доступу : http://the-law.at.ua/load/juridichna_literatura/mizhnarodne_pravo/mizhnarodne_pravo_z_red_m_v_buromenskogo/26-1-0-104

Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / отв. ред. А. А. Кокошин, А. Д. Богатуров. – М. : КомКнига, 2005. – 432 с.

Олійник Б. Я. Відповіді на всі питання нової програми: географія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Я. Б. Олійник – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 455 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15840720/geografiya/geografiya_oliynik_yab.

Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

Социально-экономическая география Украины / под ред. О. Шабля. – Львів : Світ, 1998. – 640 с.

Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2001. – 929 с.

Штанько М. А. Политическая регионалистика : учеб. Пособ. / М. А. Штанько. – Томск : Изд-во ТПУ, 2006. – 137 с.

3. Додаткова література

Артеменко С. В. Научные основы изучения трансграничных региональных структур / С. В. Артеменко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – С. 42–52.

Гвоздецька Б. Г. Кордон в уявленнях мешканців пограниччя карпатського регіону / Б. Г. Гвоздецька // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 12 (223). – Т. 2. – С. 153–160.

Геополитика глобализирующегося мира. Материалы международной научной конференции / под общ. ред. А. А. Слинько ; отв. ред. С. И. Дмитриева. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2007. – 77 с.

Геополитическая теория и проблемы глобализации. Сборник статей / под общ. ред. А. А. Слинько ; отв. ред. С. И. Дмитриева – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2007. – 44 с.

Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв – СПб. : Кристалл, 2001. – 449 с.

Етнополітична карта світу: ХХІ століття [Електронний ресурс] : методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. – Режим доступу : <http://svit21.ho.com.ua>

Заламанс Д. Символические и территориальные границы в странах Балтийского региона [Электронный ресурс] / Д. Заламанс // Кочующие границы: сб. статей по материалам международного семинара (Нарва, 12–16 ноября 1998 р.). – СПб. : ЦНСИ, 1999. – Труды. – Вып. 7. – 172 с. – Режим доступа : http://www.indepsocres.spb.ru/zalam_r.htm

Замятина Н. Ю. Зона освоения (фронтир) и её образ в американской и русской культурах [Электронный ресурс] / Н. Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75–89. – Режим доступа : <http://amstd.spb.ru/Library/Zamyatina.pdf>

Замятина Н. Ю. Представления об устройстве пространства как контекст формирования образов субъектов РФ (по материалам официальных сайтов субъектов РФ) [Электронный ресурс] / Н. Ю. Замятина // Вестник Евразии. – 2006. – № 2. Режим доступа : http://www.geogr.msu.ru/cafedra/segzs/personal/NZ_article1.php

Замятина Н. Ю. Структура представлений о пространстве в разных странах: постановка проблемы [Электронный ресурс] / Н. Ю. Замятина. – Режим доступа : / <http://spkurdyumov.narod.ru/NikZamiyatin.htm>

Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центрo-периферійні підходи / Т. Зарицький ; пер. з польської А. Павлишин / Україна Модерна. – 2011. – № 18.

Кирюхин А. Российско-украинская граница (типология и социальная ситуация Белгородско-Харьковского участка) / А. Кирюхин // Бизнес-Информ. – 2001. – № 11–12 – с. 26–28.

Кирюхин А. Российско-украинское пограничье: теоретические подходы к эволюции трансграничных систем / А. Кирюхин : часопис соціально-економічної географії // Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10(1). – С. 178–182.

Колосов В. А. Геополитика и политическая география : учебник для вузов / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 479 с.

Колосов В. Как изучать “новое пограничье” России? / В. Колосов // Международные процессы. – 2012. – Том 10. – № 1(28).

Кононов И. Социология и проблемы пространственной организации общества // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 57–78.

Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX–XX вв. [Электронный ресурс] / В. М. Кочан // Вісник СевДТУ. Вип. 86 : Філософія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 70–73. – Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2008_2009/86-SevNTU/86-14.pdf

Макошев А. П. Политическая география и геополітика : учеб.-метод. пособие / А. П. Макошев. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2006. – 103 с.

Митин И. Новое пограничье / И. Митин // Русский Журнал. – 2005.

Мікула Н. Євро регіони: досвід та перспективи/ Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2003. – 222 с.

Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 395 с.

Політологічні та політичні студії. Україна, Білорусь, Польща та Литва: від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці : збірник наукових праць. Тематичний випуск. – 2010. – Том 4. – 496 с.

Сайт рідкісних карт Олександра Акоюна (територіальні претензії, території з невизначеним статусом, проекти “Великих” держав і т. ін.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.karty.narod.ru>

Страны мира : справочник. – М. : Республика, 1997. – 479 с.

Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития / под ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова : материалы Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 4–8 мая 2010 г.). – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2010. – 476 с.

Филатов А. Идея “пограничья” как политика идентичности / А. Филатов // Публичная сфера. – 2008. – № 10. – С. 39–47.

Филиппова О. А. “Граница” и “Пограничье” в контексте политик идентичности / О. А. Филиппова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. Вип. 16. – Харків : Видав. центр Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 394–401.

Хобта С. В. Образ жителя приграничья: методика исследования и результаты / С. В. Хобта // Вісн. Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 87–92. – Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.

Страны и народы : энциклопедия : [в 20 томах]. – М. : Изд-во Мысль, 1978–1985. – 6672 с.

РОЗДІЛ 3

ТЕРИТОРІЯ ТА КОРДОН УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ
Особливості географічного положення України
Основні етапи формування державної території України
Географічні образи України
Територіальний устрій України

*** * ***

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

*** * ***

ПРИКОРДОННЯ УКРАЇНИ
Соціокультурна динаміка України
як “великого” прикордоння
Особливості українських прикордонь
Особливості функціонування єврорегіонів в Україні

3.1. Державна територія України

Формування України як молодої держави супроводжується процесами трансформації і становлення, потребує різнопланових її досліджень. Саме політико-географічний напрямок дає змогу просторово локалізувати зовнішні переваги і загрози, виявити регіональні пропорції і диспропорції організації політичної сфери держави, визначити вектор розвитку політичних процесів.

Ще на початку ХХ ст. С. Рудницький, що визначив місце політичної географії в системі географічних наук і заклав основи національної політичної географії, відмітив, що “функціонування держави завжди залежало від її місця в системі світових територіально-політичних відношень та регіонального розподілу внутрішньополітичних сил”, цим самим зумовлюючи актуальність просторового аналізу політичних процесів.

Кордон держави – це, насамперед, рубіж захисту її національних, кооперативних, корпоративних або союзних інтересів (економічних, політичних, воєнних, соціальних, екологічних тощо). З іншого боку – це обличчя держави, яке вона намагається демонструвати сусіду. Для молодої Української держави, в якій активно йдуть процеси формування національної ідентичності, відчуття “тіла нації” відбувається насамперед через “дотики” із зовнішнім світом, що найбільш реально виявляється саме на кордоні. Водночас кордон – це символ національного суверенітету та незалежності держави з пріоритетністю реальності кордону з прив’язкою його до місцевості та орієнтації на заходи, які б забезпечували його непорушність.

З огляду на це актуальними є питання вивчення географічного положення, образу України та її територіального устрою.

3.1.1. Особливості географічного положення України

Ключові положення:

Географічне положення України.

Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. проголосила незалежність України і утворення самостійної держави України, територія якої є неподільною і недоторканною. На референдумі 1 грудня 1991 р. народ України висловився за незалежність своєї Батьківщини, підтвердивши рішення найвищого органу країни.

З географічним положенням, розмірами і складом території пов’язана різноманітність природних, природно-ресурсних, етнічних, соціальних, економіко-географічних, політико-географічних

особливостей України – суверенної держави, члена Організації Об'єднаних Націй, однієї з найбільших країн Європи.

Територія України розташована у помірному поясі Північної півкулі. Її площа – **603,7** тис. км², за розмірами території вона є однією з найбільших держав Європи (займає більш як 5,7 % її території) і перевищує Францію (544 тис. км²), Іспанію (505 тис. км²), Швецію (450 тис. км²), Польщу (312,7 тис. км²).

За кількістю населення (45 млн 634 тис. осіб на 01.01.2012) Україна поступається Німеччині, Італії, Великобританії, Франції. У містах проживає 68,7 % населення, 31,3 % – у сільській місцевості. За національним складом з них: українці – 77,82 %, росіяни – 17,28 %, білоруси – 0,57 %, молдавани – 0,54 %, болгари – 0,42 %, угорці – 0,32 %, румуни – 0,31 %, поляки – 0,30 %, інші – 2,44 %.

Положення території України в системі географічних координат фіксується координатами її крайніх точок, протяжністю території із заходу на схід та з півночі на південь (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Положення території України в системі
географічних координат**

Назва точок	Місцезнаходження	Координати півн. шир./ східн. довг.
Крайня північна точка	Знаходиться на державному кордоні з Російською Федерацією біля с. Грем'яч Новгород-Сіверського району Чернігівської області	52° 22' / 33° 11'
Крайня південна точка (на суші)	Мис Сарич у Криму	44° 23' / 33° 44'
Крайня західна точка	Знаходиться біля м. Чоп Закарпатської області	48° 05' / 22° 08'
Крайня східна точка	Фіксується на околиці с. Червона Зірка Міловського району Луганської області	49° 15' / 40° 05'
Географічний центр України	Розташований на північній околиці села Мар'янівка (Шполянський район) між райцентром Шпола і селом Матусів Черкаської області [1; 2]	49°01'39" / 31°28'58"

Протяжність території між крайніми точками з півночі на південь становить **893** км, а із заходу на схід – **1 316** км.

Українська держава межує із сімома країнами. Порядок проходження державного кордону з ними докладно описано у підрозділі 3.2.

Україна знаходиться в центральній частині Східної Європи на перетинанні транспортних шляхів з Європою в Азію та зі Скандинавських країн у країни Середземноморського регіону. Має широкий, більш як 2 590-кілометровий вихід до країн Центральної та Західної Європи.

Територією України проходять Транс'європейський нафтопровід, газопровід, лінії високовольтних електропередач, електрифіковані залізниці, що сполучають нашу країну із сусідніми державами.

Різноманітність природних умов і ресурсів, умови господарської діяльності. Розташуванням України у помірному поясі Північної півкулі обумовлені головні риси її фізико-географічних умов. Вона знаходиться в межах грандіозних тектонічних структур: давньої докембрійської *Східноєвропейської платформи* та *Альпійсько-Гімалайського складчастого поясу*. Ці різновікові геологічні структури у свою чергу поділяються на структури менших розмірів, з чим пов'язана різноманітність геологічної будови території України та її багатство на корисні копалини. Тут представлені всі геологічні породи, якими збудована земна кора: від найдавніших, архейських, до четвертинних (антропогенних), сучасних. Давня платформа перекрита товщами порід палеозойського, мезозойського та кайнозойського віку, що горизонтально залягають, тому в сучасному рельєфі вона виражена великою Східноєвропейською рівниною. Ділянки Альпійсько-гімалайського складчастого поясу в межах України представлені Карпатськими та Кримськими горами. На південь від Кримських гір знаходиться глибока Чорноморська западина. Належність більшої частини території України до Східноєвропейської докембрійської платформи зумовлює рівнинність її поверхні: 70 % її площі займають низовини, 25 % – височини; лише 5 % площі займають гори.

Через Україну проходить *вісь високого тиску Євразійського материка*, її територія перебуває під впливом повітряних мас західного циклонального переносу, що переважає протягом року, а також повітряних мас, що пов'язані з впливом Азорської та Азіатської областей високого тиску. Крім циклонів з Атлантики, на територію України приходять циклони із Середземномор'я, повітряні маси, що формуються над Арктикою, Середньою і Малою Азією.

Україна має необхідні передумови для розвитку морських сполучень. З географічним положенням України пов'язана її роль морської держави з морськими портами Середземноморського басейну, виходом через Босфор, Дарданелли, Суецький канал, Гібралтар до Світового океану. Це дає можливість Україні розвивати морегосподарський комплекс, використовувати океанічні ресурси, мати доступ до них відповідно до норм міжнародного права. Водними артеріями Дніпра і Дунаю Україна пов'язана з багатьма європейськими країнами. Басейн Дніпра каналами з'єднується із Західною Двіною через Березинську водну систему, з Німаном через Дніпро-Німанський канал, з Віолою – Дніпровсько-Бузьким каналом. Цим забезпечуються економічні зв'язки з Білоруссю, країнами Балтії, Польщею.

З рівнинністю території України пов'язана характерна для Східноєвропейської рівнини *зональність ландшафтів*: тут формувались мішанолісові, широколистянолісові, лісостепові та степові ландшафти помірного поясу. І лише на Південному березі Криму поширені субтропічні ландшафти середземноморського типу.

В Українських Карпатах і Кримських горах виявляється властива для всіх гірських систем *висотна поясність ландшафтів*. Набір і характер ландшафтних поясів неоднаковий для кожного з цих гірських країв у зв'язку з абсолютною висотою та їх різним географічним розташуванням: Карпати знаходяться на заході у помірному поясі, а Кримські гори – на півдні на межі помірного і субтропічного поясів. У Карпатах знаходиться найвища вершина України – гора Говерла (2 061 м), найвища точка Кримських гір – гора Роман-Кіш (1 545 м).

Природні ландшафти України значно змінено в процесі тривалого господарського використання і пов'язаного з цим на них впливу: землеробського гідротехнічного, меліоративного, містобудівного, лісгосподарського та ін. Наприклад, за таким показником, як відношення площі орних земель до всієї площі сільськогосподарських угідь (0,8) Україна перевищує Німеччину, Англію, Італію, США. Це є негативним фактором, що підсилюється також малою лісистістю і заповідністю їх території та значним впливом промислового виробництва на природне середовище.

В умовах незалежності України значно змінилося і її *геополітичне положення*, що впливає на розвиток економічних, політичних, оборонних та інших процесів. Особливості геополітичного положення України полягають у тому, що вона як європейська країна

на заході межує з країнами Центральної і Західної Європи, з якими є значні можливості для розширення всебічних зв'язків, а на півночі та сході – з Росією, з якою існують історичні, економічні й культурні зв'язки. Близькість країни до Казахстану, країн Закавказзя, Середньої Азії та Близького Сходу сприяє економічному співробітництву. Положення України між Чорноморським та Балтійським басейнами забезпечує зв'язки з країнами цих регіонів.

Україна посідала перше місце у світі за видобутком залізної та марганцевої руд, збором цукрових буряків і соняшнику, четверте – за обсягами видобутку вугілля, виробництва сталі, збором картоплі, п'яте – за виробництвом сірчаної кислоти, шосте – мінеральних добрив. Крім того, за абсолютними розмірами виробництва деяких видів продукції Україна входила до десятки найбільших виробників. Це стосується випуску телевізорів, шовкових тканин, виробництва електроенергії, цементу, зерна, м'яса, олії та деякої іншої продукції. Отже, є всі передумови для того, щоб Україна зайняла належне місце у світовій економічній співдружності.

Нині, коли утверджуються добросусідські відносини між державами, Україна може мати великі економічні вигоди від особливостей свого географічного положення. Вона розміщена так, що її складно обминути під час прокладання нових європейських комунікацій або ж експлуатації вже діючих. За рахунок плати за транзит щороку можна одержувати значні прибутки. Велику користь держава може мати і від використання українських портів на Чорному та Азовському морях та на Дунаї.

Отже, зрозуміло, що Україна має вигідне географічне положення, яке сприяє розвитку всебічних зв'язків з європейськими, азійськими та африканськими країнами. У різні часи це викликало бажання інших держав заволодіти територією України, що можна відстежити з історичних фактів, поданих нижче.

3.1.2. Основні етапи формування державної території України

Ключові положення:

Етапи формування державної території України.

Становлення Української держави було тривалим процесом.

Історики вважають, що найдавнішим народом на півдні України були киммерійці – кочівники, які заселяли степове Причорномор'я. У VII ст. до н. е. вони були витіснені скіфами. Пізніше, після розпа-

ду Скіфської держави, в Українському Причорномор'ї поселилися сармати – іраномовні кочові племена. Про їх перебування тут свідчить поширений тепер сарматський топонім “дн” (вода): Дніпро, Дністер, Дунай, Дон.

Протягом VII ст. до н. е. – III ст. н. е. територію України заселяли племена кіммерійців, скіфів і сарматів, які й створили перші державні утворення на території України.

У III–VI ст. територію України населяли представники племінного союзу антів.

На територію України у VI–VIII ст. прийшли племена східних слов'ян – поляни, сіверяни, древляни, тиверці, уличі, дуліби, білі хорвати. Вони утворили свою державу – Київську Русь, яка проіснувала до XII століття.

У XIII–XVI ст. українські землі перебували під владою монголо-татар, Литви, Польщі, Угорщини та Османської імперії.

Запорізька Січ виникла у XVI столітті як центр боротьби українського народу за самовизначення.

1654 року Гетьманщина приєдналося до Московії, а 1667 – Україну було поділено на дві частини. Лівобережна (з Києвом) відійшла до Московії, Правобережна – до Польщі.

Наприкінці XVIII століття Західноукраїнські землі увійшли до складу Австро-Угорщини.

7 листопада в Києві проголошено утворення Української Народної Республіки (УНР), а 13 листопада 1918 року у Львові – Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

У 1922 році частина території України увійшла до складу СРСР, а в 1939 році до неї приєдналися й західні землі України.

1940 рік – приєднання до України північної Буковини й Південної Бессарабії.

1945 рік – до України приєдналось Закарпаття.

1954 рік – Верховна Рада СРСР передала УРСР Кримську область.

24 серпня 1991 року – Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України й затвердила самостійну незалежну суверенну державу – Україну.

Отже, державна територія України сформувалась внаслідок довготривалих історичних процесів, які переважно й характеризують імідж України загалом та її географічний образ зокрема.

3.1.3. Географічні образи України

Ключові положення:

Географічний образ України, ключові геополітичні та геокультурні образи України.

Що таке Україна? Розуміння України пов'язано насамперед з її образами, з яких утворюється узагальнений імідж держави. Серед інших особливо важливе місце посідає географічний образ, тому що саме він вирішує завдання широкого концептуального контексту, у якому досліджуються ключові образи будь-якої країни. Компоненти географічного образу країни активно взаємодіють одна з одною, створюючи періодично свого роду моментальні “фотографічні знімки” географічного образного простору країни [3, с.136–142; 4; 5].

Загальні положення про географічні образи викладені у першому розділі.

Виходячи з аналізу цих аспектів, можна охарактеризувати найбільш важливі риси української держави за допомогою ключових геополітичних та геокультурних образів. Вони створені на перетині образів Східної Європи, Візантії, Європи загалом, а також образів Росії, Туреччини, Польщі та навіть Швеції.

Результати взаємодії цих образів протягом тривалих історичних періодів висвітлюють узагальнені образи простору України, тобто утворюють метаобрази, які найбільш яскраво представляють Україну.

Геополітичні образи України. Історична динаміка геополітичних образів України пов'язана, по-перше, зі змінами державних і бездержавних періодів, оскільки на теренах країни поставали, розгортались, занепадали та зникали різні державні утворення; по-друге, зі стійкою еволюцією взаємодії між цивілізаційними вогнищами “Південь–Захід–Схід”; по-третє, із хвилями розширення-звуження України як геополітичної реальності на Півдні та Сході. Тому образногеополітична система країни характеризується високою динамікою – нестійкістю, коливальністю.

Відповідно можна виділити три групи геополітичних образів України:

1) *автохтонні держави, що постали на території України.* Найголовніші з них (ключові) – Скіфія, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Гетьманщина, Запорозжжя, УНР, УРСР, Україна.

2) *держави, що відіграли вагомую роль в історичній долі України:* Візантія, Болгарське царство, Литва, Польща, Молдова, Тран-

сільвання, Кримське ханство, Османська імперія, Швеція, Московія, Російська імперія, Австро-Угорщина, Німеччина, СРСР.

3) *знакові образи, що характеризують місце України у світовому геопросторі*: європейська Україна, євразійська Україна, Україна – Центрально-Східноєвропейська країна, Україна – фронтір/лімітроф⁴⁴, Україна – країна – міст.

Перші дві групи є очевидними і добре розроблені і в геополітиці, і в політичній історії України. Остання група представляє самостійні, не укорінені в інші геополітичні території, образи, відображаючи об'єктивні, сутнісні характеристики країни. Тому слід зосередитись на них.

Європейська Україна. Образ України як частини західної цивілізації обґрунтовується такими аргументами:

географічним положенням біля можливого центру Європи⁴⁵, який розташовано неподалік міста Рахова Закарпатської обл.;

причетністю до християнського світу;

наявністю низки вагомих історичних культурних впливів – магдебурзького права у містах, впливів Відродження та реформації, стилістичної близькості мистецтва (особливо бароко);

історичними економічними зв'язками з Європою, зокрема у пізньому Середньовіччі, коли Україна була її житницею.

Європейськість України, на думку В. Булгакова, визначається її історичним минулим, географічним положенням, належністю до європейських культурних традицій, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи. Навіть у XIX – на поч. XX ст. вона зберігає опосередкований зв'язок із західною цивілізацією – через Відень та Петербург. Разом з тим, в історії України відігравали роль опосередковуючі ланки сприйняття західної культури – Польща, Австро-Угорщина і значно менше, Російська імперія.

⁴⁴Лімітроф – район з етнічно змішаним населенням, що має складну політичну і культурну ідентичність та знаходиться в зоні міжімперського (міжцивілізаційного) прикордоння.

⁴⁵Географічний центр Європи – гіпотетична точка, відмічає географічний центр Європи. Розташування центру залежить від визначення кордонів Європи і визначається обраною методикою підрахунку, а також тим, чи включаються віддалені острови в список крайніх точок Європи чи ні. На звання географічного центру Європи претендує кілька місць: Село Пурнушкяй за 25 км на північ від Вільнюса, Литва; відмітка в селі Крагуле близько Кремніці, Центральна Словаччина; відмітка біля села Ділове неподалік від Рахова, Україна; Суховоля, на північ від Белостока, північно-східна Польща; відмітка за 50 км на північний захід від Полоцька в Білорусі; декілька інших, менш віправданих.

Образ європейської України утворює низка геокультурних образів з її середньовічної історії, зокрема:

- велика роль варягів у давньоруській державності;
- династичні шлюби Ярослава Мудрого та Ярославичів із представниками західних домів;

- розвиток феодального ладу у часи Галицько-Волинського князівства, та, особливо, Литовсько-Руської держави;

- коронація Данила у 1254 р.;
- західні впливи у мистецтві Галицько-Волинського князівства;
- освітні паломництва українців у західні середньовічні університети;

- тривале перебування українських земель у межах литовської та польської держав;

- магдебурзьке право в українських містах, що поширилося із середини XIV ст. у Галичині і з кінця XV – початку XVI ст. на теренах Литовського князівства;

- поширення в XVI ст. ідей Відродження та реформації;
- поширення у XVIII ст. європейського Просвітництва;
- поширення серед української освіченої інтелігенції та поміщиків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ідей романтизму;
- поширення наприкінці XIX – у XX ст. орієнтованого на Захід націоналізму як ідеології національного руху та наукової теорії.

Євразійська Україна. Образ України як частини євразійського цивілізаційного простору, центром якого нині вважається Росія, визначається:

- географічним положенням – на межі Східноєвропейської рівнини, що була ареною формування євразійської Московії-Росії;

- спільністю східнослов'янського походження українців, білорусів і росіян;

- орієнтальним характером православної релігії;
- історичною спільністю походження з Росією – від Київської Русі;
- перебуванням України у межах Російської імперії та СРСР;

- близькістю та спільними набутками культур українців, росіян та білорусів;

- спільністю новітніх економічних зв'язків.

Деякі сучасні геополітики говорять про Україну як рубіжну державу, що має інтеграційну територію, оскільки в її межах зішлися і пов'язані території трьох геополітичних, гео економічних та геокультурних просторів: європейського, євразійського та середземноморсько-чорноморського. Однак це вже не можна вважати

різновидом євразійства, адже з другої половини ХХ ст. Росія у масовій свідомості дедалі більше стала ототожнюватись переважно зі Сходом. При цьому євразійство, євразійська ідентичність (неоевразійство), не в останню чергу завдяки працям Л. Гумільова та О. Дугіна, дедалі більше розглядається як різновид антизахідного шляху розвитку. Причому в незалежній Україні воно набуває геополітичних рис як відновлення політичного союзу, традиційних зв'язків та “економічних інтересів” між Росією та Україною, протиставлення “східнослов'янської цивілізації” західній, а Євразії – “євроатлантичній цивілізації”. Серед ідеологів такого євразійства в Україні Д. Табачник та Д. Видрін.

Україна – Центральнo-Східноєвропейська країна. До Центральнo-Східної Європи відносять країни, що знаходяться між Німеччиною та Росією і між Балтикою і Балканськими державами. Нині це – Польща, Україна, Білорусь, країни Балтії, Угорщина, Чехія, Словаччина, Румунія, Молдова. Як окремий регіон-образ їх об'єднують такі риси:

спільне географічне положення країн між Західною Європою, Середземноморсько-Балканським і власне Євразійським світами;

історична одночасність формування перших національних держав (VII–IX ст.) і майже непомітна роль у цьому процесі Франкської імперії;

другорядне положення в Європі – як культурної периферії та джерела дешевих трудових ресурсів (поширення на частині країн у нові часи кріпацтва, теперішня дешевизна робочої сили);

спільність політичного минулого, зокрема об'єднання колись під владою династії Ягеллонів, утвердження на більшості регіону Речі Посполитої, втрата державності у нові часи, її відродження у першій пол. ХХ ст., одночасна залежність від або приналежність до СРСР;

спільність сучасних проблем перехідної економіки як країн посткомуністичного простору.

Отже, Центральна Європа – регіональна спільність низки держав, об'єднаних історичною долею та спільними проблемами економічного, політичного та культурного плану. Зокрема через те, що всі центральнo-східноєвропейці втрачали власну державність, серед них поширена установка щодо уникнення впливів жодної з великих держав світу.

Україна – фронтир/лімітроф. З наведеного у підпункті “Європейська Україна” переліку зрозуміло, що в історії України буди соціальні явища та культурні форми, типологічно подібні до західних.

Але якщо більш уважно їх вивчити, то вони або мали незавершений відносно європейських форм характер (феодалне право та соціальний устрій, представницька влада, феодалні відносини, реформаційні рухи), або ж були просякнуті елементами орієнталізму (значна роль релігії у науці, світогляді та суспільних процесах, перейняття окремих атрибутивних орієнтальних ознак у побуті), або мали надзвичайно своєрідний характер (громадське право, бароко, деякі види мистецтва). Інакше кажучи, однозначно віднести Україну до західної цивілізації неможливо. Утім, той же перелік змушує заперечити й однозначну ідентифікацію її з євразійською цивілізацією, “серцем” якої є Росія.

У зв’язку з цим розвивається інший геополітичний образ України як рубіжної країни, як фронтиру західної цивілізації або лімітрофу між цивілізаціями. Тут слід розрізняти поняття фронтира та лімітрофа, що у науковій літературі не завжди проводиться.

Нагадаємо ще раз, що фронтир (розділ 2) – це зона засвоєння, точніше територія, соціальні та економічні умови якої визначаються процесами її засвоєння.

У той же час лімітроф – це:

- а) прикордонна заселена область між імперіями, цивілізаціями;
- б) прикордонна область, котра повинна була утримувати прикордонні війська;
- в) держави, що виступають як “санітарний кордон” між ворожими блоками, державами.

Тобто, лімітроф – це вже країна між двома рівноцінними цивілізаціями. Вирішальним в образі України як лімітрофа є образ Великого кордону – між двома групами цивілізацій людства: Західними та не-Західними.

Отже, Україна – це бар’єрне, прикордонне утворення на межі Європи та не-Європи. Його елементи – межування зі степом як Диким Полем (фронтир), а також з ісламським та євразійським світом (лімітроф). Подібне розмежування простежується і в наш час. Так, нині Європа вважає східні кордони України лінією розлому між Європою та Росією, а Росія вважає західні кордони України лінією розлому між своєю сферою впливу та НАТО і ЄС. Захід залучає Україну до своїх структур значною мірою з метою запобігти нашому військово-політичному зближенню з Росією.

Україна – країна-міст. Позитивний, конструктивно-синтетичний образ лімітрофу – країна-міст. У його основі – розгляд України як країни-посередника, моста між Росією, Європою, Близьким і Се-

реднім Сходом. Це узгоджується з поширеною точкою зору, що історичне призначення України – бути єдиною ланкою між Заходом та Сходом, між католицизмом і православ'ям, між християнством і буддизмом та ісламом. Через територію України пролягав шлях “із варяг у греки”, завдяки якому сформувалася держава Київська Русь, а також проходив “Великий шовковий шлях”, що з'єднував у давнину міста Західної Європи з Центральною Азією, Монголією та Китаєм.

Тому геополітичне положення України спричинювало збереження транзитних функцій протягом української історії в контексті розвитку торговельних шляхів, а в наш час транспортних коридорів схід-захід і південь-північ.

До пріоритетів геополітичної стратегії України як країни-мосту деякі науковці відносять політику активного нейтралітету, що передбачає розвиток стратегічного партнерства як із США та ЄС, так і з Росією, а також здійснення сильної регіональної політики та активну участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів. Про міжсистемне геополітичне положення України пише і С. Андрущенко – Україна є межевою, рубіжною країною як для європейського світу, так і для Росії, будучи сферою інтересів їх обох. А це природно закладає необхідність реалізації стратегії двовекторності – стратегічного партнерства з ЄС та Росією водночас. Геополітичну пасивність України буде подолано, якщо вона стане відігравати роль геополітичного центру – держави, яка через своє географічне положення, маючи потенціал контролю доступу до важливих регіонів, виконує комунікаційні функції між двома цивілізаційними системами. Засобом активізації такого положення є активна стратегія рівнонаближеності, що передбачає активну співпрацю у власних національних інтересах на всіх потенційно можливих рівнях.

Геокультурні образи України. Особливе значення має образ культурного синтезу на теренах України.

Геокультурні образи країни – це основа, найважливіша частина її географічного образного простору. Вони тісно пов'язані й інтенсивно взаємодіють із геополітичними образами країни, а іноді навіть переплітаються з ними: той самий образ, залежно від інтерпретації може трактуватися і як геокультурний, і як геополітичний. Геокультурні образи країни створюють певні орієнтири, вектори образного розвитку, з їхньою допомогою можливо також конструювання специфічних геокультурних і/або геополітичних стратегій.

Які геокультурні образи України можна вважати найбільш важливими? Тут слід урахувати, що її територія – це ключовий ареал, сцена для багатьох історико-культурних образів Східної Європи. Із Заходу на Схід через Україну йшли культурні впливи та технології, у той час як зі Сходу на Захід – ресурси, зокрема в наш час – стратегічні. У різні часи в культурному житті України переважав то вплив Заходу, то Сходу, але ніколи країна не закривалася перед впливами протилежної сторони. Більше того, якщо відбувалося тривале переважання одного впливу (як у польську та російську доби української історії), то це відігравало деструктивну для українців роль.

Сукупність ключових, найбільш інтенсивних геокультурних образів України шляхом їх концептуального ущільнення, повинна сформувати образне ядро країни. Склад цього ядра періодично може мінятися, але так чи інакше воно диктує певні контури, рельєф образного простору країни в цілому. Тут необхідно відзначити геокультурні образні цикли, які виникають і розбудовуються при періодичних концептуальних змінах образного ядра, що приводять до поступових змін образного рельєфу країни. Пік кожного подібного циклу – у формуванні оптимального на даний період геокультурного образного рельєфу країни.

До Москви для виправлення священних книг у XVII–XVIII ст. запрошувались українські вчені, для праці – випускники духовних освітніх закладів, письменники, педагоги, співаки, представники прикладних професій. І сьогодні Україна поєднує в собі риси двох культур – за релігійною та культурною традицією (особливо за деякими етнографічними рисами та естетичним світосприйняттям) належить до Сходу, а за політичною та соціальною структурою – до європейського світу.

На формування геокультурних образів України найбільший вплив мали: православ'я, посередництво між Річчю Посполитою й Московською державою, барочна культура, українська вченість, запорізьке козацтво, Дике Поле, кочові культури Північного Причорномор'я, переплетення кочових і землеробських культур, первинний ареал розселення індоєвропейців, природний “коридор” між Азією і Європою, головна ланка геокультурної осі Балтика–Чорне море. Взаємодія й переплетення цих образів створює єдину панораму, яка репрезентує узагальнений геокультурний образ України.

Отже, розкрито характеристику ключових географічних образів України: геополітичних та геокультурних загалом. Слід зазначити, що геополітичний метаобраз України має складну і багатовимірну

структуру. У ньому поєднуються два протилежні образи – європейської та євразійської України. Окрему роль відіграє образ України як Центрально-Східноєвропейської держави, контекст якого займає проміжну позицію між попередніми образами. Суміжним образом Європейської України є образ країни як фронтиру західної цивілізації. На противагу до них розглядають негативний образ України як країни-лімітрофу. Найбільш позитивним і синтезуючим видається образ України як моста між цивілізаціями, зони та провідника міжцивілізаційного синтезу.

3.1.4. Територіальний устрій України

Ключові положення:

Адміністративно-територіальний устрій України; особливий статус Автономної Республіки Крим.

Загальні поняття про територіальний устрій держав світу розглядалися у першому розділі.

Стосовно територіального устрою України варто зазначити таке.

Основні засади та система територіального й адміністративно-територіального устрою України визначаються Конституцією України (розділ IX тощо).

Стаття 2 Конституції України проголошує, що суверенітет України поширюється на всю її територію, Україна є унітарною державою, а її територія в межах існуючого кордону цілісною й недоторканою.

Об'єктами, прирівнюваними до державної території, є морські й повітряні судна, космічні кораблі й станції, що мають прапор чи розпізнавальні знаки цієї держави, а також підводні телеграфні кабелі, трубопроводи та інші об'єкти, що належать цій державі, але розміщуються за її межами.

Територіальний устрій України відповідно до ст. 132 Конституції України ґрунтується на таких засадах: цілісності та єдності державної території; поєднанні централізації та децентралізації у здійсненні державної влади; збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Єдність і цілісність державної території означають, що складові її частини, якими в Україні є адміністративно-територіальні одиниці, перебувають у нерозривному взаємному зв'язку, визначаються внутрішньою єдністю.

Поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади виявляється в тому, що за центральними органами держави зберігається право охорони та забезпечення загальнодержавних інтересів, а решта функцій передається на місця, насамперед органам місцевого самоврядування.

Збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій означає диференційований підхід до вирішення питань оптимального економічного і культурного розвитку, демографічної політики та забезпечення територіальної єдності складових України, цілісності єдиної державної території.

Статтею 133 Конституції України проголошується, що систему адміністративно-територіального устрою України становлять Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

Адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим: вищий рівень територіальних одиниць становлять Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь, які мають спеціальний статус;

середній рівень – райони і міста обласного підпорядкування;

нижчий рівень – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища й села.

Частина компактно заселеної території України, яка склалася внаслідок господарської та іншої суспільної діяльності й має сталий склад населення та власну назву, зареєстровану в установленому законом порядку, становить населений пункт.

Невеликі поселення, що мають тимчасове значення та нестійкий склад населення чи є об'єктами службового призначення в системі певної галузі господарства (будівлі залізничних служб, будинки лісників, шляхових майстрів, одиночні двори тощо), не є самостійними населеними пунктами й зараховуються до тих населених пунктів, з якими вони пов'язані територіально.

За значенням у системі адміністративно-територіального устрою України її міста поділяються на міста загальнодержавного значення (Київ, Севастополь), міста обласного, республіканського (в Автономній Республіці Крим) значення, міста районного значення.

У великих містах як адміністративно-територіальні одиниці визначаються також відповідні частини цих міст – райони.

Нині до складу України входять Автономна Республіка Крим і 24 області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська, два міста загальнодержавного значення – Київ і Севастополь. За даними Держкомстату станом на 1 січня 2005 року в Україні налічується 456 міст, 886 селищ міського типу та 28 585 сіл. Найбільше міст у Донецькій (52), Львівській (43) та Луганській (37) областях, найменше – у Миколаївській і Херсонській (по 9). Більше ніж по 1 800 сіл нараховується у Львівській і Полтавській областях, найменше – у Чернівецькій (398).

За станом на 1 січня 2005 року в Україні проживало 47,28 млн осіб (міське населення – трохи більше 32 млн, сільське – 15,27 млн).

Адміністративно-територіальний устрій України не є незмінним. Одні сільські населені пункти об'єднуються під юрисдикцію єдиних для них територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування, інші, навпаки, виходять з-під такої юрисдикції, роз'єднуються. Окремі населені пункти (села, селища), які розташовані близько від міст, намагаються увійти під юрисдикцію їхніх територіальних громад, а органи самоврядування великих міст (з населенням понад 1 млн осіб) порушують питання про перетворення їх на міста загальнодержавного значення.

Конституція України визначає, що утворення та ліквідація районів, установлення та зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування й перейменування населених пунктів і районів належить до повноважень Верховної Ради України (п. 29 ст. 85), а територіальний устрій України визначається виключно законами України (п. 13 ст. 92). Проте закон про територіальний устрій України поки що розробляється.

Питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом (стаття 73 Конституції України).

Певні повноваження щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою мають органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Деякі питання, пов'язані зі статусом адміністративно-територіальних одиниць в Україні, регулюються Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. та іншими в частині, що не суперечить Конституції України.

При Президентіві України функціонує (як консультативно-дорадчий орган) Комісія з питань адміністративно-територіального устрою. Положення про цю Комісію затверджене Указом Президента України від 30 жовтня 2000 р. Основні завдання Комісії полягають в узагальненні та аналізі пропозицій щодо внесення змін до системи адміністративно-територіального устрою України; підготовці пропозицій щодо приведення відповідно до Конституції України мережі селищ і селищ міського типу, а також системи рад у населених пунктах; вивченні можливостей укрупнення сільських територіальних громад та внесення відповідних пропозицій; організації вивчення досвіду формування системи адміністративно-територіального устрою та розв'язання проблем у цій сфері в інших державах; підготовці та експертизі проектів нормативно-правових актів з питань адміністративно-територіального устрою.

Особливий статус в Україні має Автономна Республіка Крим. Зміст автономії такого адміністративно-територіального утворення визначається ст. 134–139 Конституції України.

Стаття 134 визначає Автономну Республіку Крим як невіддільну складову України, тим самим підтверджуючи й закріплюючи цілісність і недоторканність території України в межах існуючих кордонів. Такий конституційний припис повністю знімає питання про можливість приєднання Криму до будь-якої іноземної держави чи набуття ним статусу суверенної держави. Із цієї статті випливає також, що опитування населення автономії та проведення місцевого референдуму щодо цих положень є антиконституційним і не може мати правових наслідків.

За конституційною природою Автономна Республіка Крим є формою так званої територіальної (адміністративно-територіальної) автономії, суть якої полягає передусім у праві її населення (громадян відповідної держави, які постійно проживають у межах цієї автономії) і тих органів, які воно обирає, самостійно вирішувати питання, що належать до відання автономії.

Зі змісту ст. 135, 136 Конституції України випливають основні державні ознаки Автономної Республіки Крим:

- вона має власну Конституцію;

- у ній діє (як регіональна) система державних органів на чолі з Верховною Радою та Радою Міністрів;

- її державні органи в межах своїх повноважень приймають правові акти, які становлять регіональну систему правових актів Автономної Республіки Крим.

Представницьким органом Автономної Республіки Крим є її Верховна Рада. Вона в межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим. Верховна Рада Автономної Республіки Крим складається зі 100 депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, його перший заступник і заступник, голови постійних комісій Верховної Ради Автономної Республіки Крим здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Діяльність Верховної Ради Автономної Республіки Крим здійснюються сесійно і складаються з її пленарних засідань та засідань її органів.

Для координації діяльності органів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сприяння депутатам у виконанні ними своїх обов'язків, підготовки сесій, реалізації інших повноважень організаційного характеру, що передаються їй Верховною Радою Автономної Республіки Крим, утворюється Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим. До неї за посадою входять голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, його перший заступник і заступник та голови постійних комісій. Очолює Президію Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Президія скликає сесії, формує порядок денний і вносить його на затвердження сесії, координує роботу органів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, забезпечує реєстрацію та офіційне оприлюднення нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада Міністрів. Голова Ради Міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з неї Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням з Президентом України.

Правовою основою статусу й повноважень Автономної Республіки Крим, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим є Конституція України, закони України, Конституція Автономної Республіки Крим.

Конституція Автономної Республіки Крим, прийнята на другій сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим 21 жовтня 1998 р. і затверджена Законом України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" від 23 грудня 1998 р., базується на нормах Конституції України.

Базовими для діяльності Автономної Республіки Крим є також закони України “Про Автономну Республіку Крим” від 17 березня 1995 р. та “Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим” від 10 лютого 1998 р.

Стаття 137 Конституції України встановлює питання, з яких Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання, а ст. 138 – питання, які належать до відання Автономної Республіки Крим.

Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань сільського господарства і лісів; меліорації і кар’єрів; громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва; містобудування і житлового господарства; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників; транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів; мисливства; санітарної і лікарської служби.

Як зазначалося, з мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Характерним прикладом застосування цієї конституційної норми стали Закон Автономної Республіки Крим “Про обчислення часу” та відповідна постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 15 жовтня 1997 р. Зупинивши дію зазначених актів, Президент України звернувся з конституційним поданням до Конституційного Суду України. Розглянувши це подання і зазначивши, що перелік питань, які в межах своїх повноважень відповідно до Конституції України вирішує Автономна Республіка Крим, не містить повноважень щодо встановлення нею правових засад обчислення часу і зарахування до її виключної компетенції питань обчислення часу, визначення часового поясу, порядку переходу на літній час, і що питання регулювання обчислення часу в Україні Верховною Радою України зараховані до компетенції Кабінету Міністрів України, Конституційний Суд України вирішив визнати Закон Автономної Республіки Крим “Про обчислення часу” і відповідну постанову Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 15 жовтня 1997 р. такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Крім того, Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) вживання терміна “закон” як форми нормативно-правового акта Верховної Ради

Автономної Республіки Крим стосовно оспорюваних актів, а також усіх інших нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, ухвалених після прийняття Конституції України.

До відання Автономної Республіки Крим належать призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим; організація та проведення місцевих референдумів; управління майном, що належить Автономній Республіці Крим; розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм; визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон їх санітарної охорони; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки; забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів; ініціювання запровадження надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Частина перша ст. 1 Конституції Автономної Республіки Крим відтворює ст. 134 Конституції України про те, що “Автономна Республіка Крим є невід’ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання”.

Особливість статусу Автономної Республіки Крим полягає в тому, що лише їй одній із 27 територіальних одиниць України вищого рівня присвячений окремий розділ Конституції України.

Особливість статусу Автономної Республіки Крим у складі України підтверджується й тим, що лише в ній діє Представництво Президента України, статус якого визначається Законом України “Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим” від 2 березня 2000 р.

Згідно з цим Законом Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим є державним органом, утвореним відпо-

відно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень, покладених на Президента України. Це Представництво утворюється Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Очолює Представництво Постійний Представник Президента України в Автономній Республіці Крим. Представництво є юридичною особою. Постійний Представник призначається на посаду та звільняється з неї Президентом України. Він не може бути народним депутатом України, суміщати службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої в позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку, а на час перебування на цій посаді він зупиняє своє членство в політичних партіях.

Отже, у поданому матеріалі було розкрито територіальний устрій України, охарактеризовано особливості її адміністративно-територіальні одиниці та спеціальний статус Автономної Республіки Крим.

3.2. Державний кордон України

Ключові положення:

Характеристика державного кордону України; спірні ділянки державного кордону України.

Державний кордон України – лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, визначає межі державної території, – суші, вод, надр, повітряного простору. Україна безпосередньо межує із сімома країнами світу: на північному заході і заході – з Польщею; на заході – із Словаччиною та Угорщиною; на південному заході – з Румунією і Молдовою; на сході і північному сході – з Росією; на півночі – з Білоруссю.

За протяжністю державного кордону Україна серед інших країн Європи посідає одне з перших місць: його загальна протяжність становить **6 992,982 км**.

Протяжність ділянки державного кордону з суміжними країнами складає:

з Республікою Польща – **542,39 км** (у т. ч. річкова – 187,3 км).

Словацькою Республікою – **97,852 км** (у т. ч. річкова – 2,3 км).

Угорською Республікою – **136,7 км** (у т. ч. річкова – 85,1 км).

Республікою Молдова – **1 222 км** (у т. ч. річкова – 267 км, Придністров'я – 52 км).

Румунією – **613,8 км** (у т. ч. річкова – 292,2 км, морська – 33 км).

Російською Федерацією – **2 295,04** км (у т. ч. сухопутна – 1974,04 км, морська – 321 км).

Республікою Білорусь – **1 084,2** км (у т. ч. річкова – 325,9 км).

Сухопутна ділянка державного кордону України становить **5 637,982** км; морська ділянка – **1 355** км.

Площа виключної (морської) економічної зони України становить **72 658** км².

Західний кордон проходить по долині р. Західний Буг у зоні мішаних лісів до Волинської височини, а потім у зоні широколистяних лісів через Волинську височину і Розточчя до м. Яворова Львівської області. Далі кордон перетинає Передкарпаття, Українські Карпати у верхів'ї р. Сан і на захід від р. Уж виходить на Закарпатську низовину, іде по долині р. Тиса, знову перетинає Українські Карпати у верхів'ї р. Черемош і пролягає через Буковину.

На південному заході Україна межує з Молдовою у лісостеповій зоні по долині Дністра та поблизу його лівого берега по схилу Подільської височини до впадіння Пруту в Дунай. Державний кордон з Румунією проходить по Дунаю та його Кілійському гирлу (найбільший рукав дельти Дунаю) до узбережжя Чорного моря.

На північному сході та сході Україна межує з Росією (Брянська, Курська, Білгородська, Воронежська, Ростовська області). Східна межа проходить від узбережжя Таганрозької затоки Азовського моря на північний схід до Донецького кряжа і р. Сіверський Донець; далі вона перетинає південно-західні відроги Середньоруської височини. Від Азовського узбережжя до м. Вовчанська Харківської області східний кордон України перетинає степову зону, а від Вовчанська до широти селища Лужки Сумської області – лісостепову.

На півночі Україна межує з Білоруссю. Північний кордон проходить Поліською низовиною в зоні мішаних лісів.

По морю Україна межує з Румунією і Росією. Українсько-румунський кордон на заході продовжується з лінії на суходолі в Чорне море на віддаль 33 км від берега, далі, (доки не поверне на північ, огинаючи на півдні о. Зміїний) він є межею українських територіальних вод і румунської економічної зони. Повернувши на північ, наш морський кордон є межею між державною територією (доцільніше сказати акваторією) та винятковою економічною зоною України; він огинає контури українського узбережжя аж до Керченської протоки, дотримуючись віддалі в 12 морських миль (22 224 м) від берега. У східній частині Чорного моря південніше Керченської протоки він зустрічається з межею російської економічної зони в

Чорному морі. Українсько-російський кордон починається з точки, де зустрічаються економічні зони і територіальні води України і Росії, далі йде в напрямку на північ (до південних рубежів Керченської протоки), де є межею територіальних вод України і Росії (22,5 км). Далі кордон продовжується в Керченській протоці (49 км) і Азовському морі (249,5 км), він розмежовує внутрішні води обох держав до точки кордону на узбережжі.

Загальна протяжність морського кордону України становить **1 355 км**, з них по Чорному морю – **1 056,5 км**, по Азовському морю – **249,5 км**, по Керченській протоці – **49 км**.

Спірні ділянки державного кордону України. Острів Коса Тузла і Керченська протока. Острів Коса Тузла – це західна частина розмитої у 1925 році Таманської коси Краснодарського краю. Росія прагне переглянути існуючу лінію кордону та включити острів до своїх вод. Цей острів був російським, але 7 січня 1941 року переданий до Кримської АРСР РРФСР. 1954 року на честь 300-річчя українсько-російського возз'єднання (Переяславська Рада) Указом Президії Верховної Ради СРСР Кримська область разом з островом Коса Тузла була передана від РРФСР до УРСР. Після 1991 року острів став складовою частиною незалежної України, на що не було негативної відповіді світової спільноти і в т. ч. Росії. Він лежить посередині Керченської протоки.

Основні торгові шляхи з Чорного в Азовське море йдуть повністю через глибшу частину протоки (між островом і Кримом, тобто через українські води). Натомість між Тузлою і Таманню (через російську частину протоки) судна пройти не можуть, бо неминуче наткнуться на мілководдя, яке до 1925 року було Таманською косою, де є всього 2 мілководні, до 3 метрів глибиною, канали.

Отже, вартість проходу російських суден удвічі дорожча. Нерест риб проходить в основному в українських водах, від чого безсумнівно виграють десятки рибних підприємств Криму.

Крім того, конфліктність ситуації обумовлена і прогнозованими запасами корисних копалин (нафти й газу) в протоці. Тому в основу конфлікту закладені економічні інтереси. Росія прагне всіма силами відвоювати цей клаптик землі, спираючись на відсутність чітко проведеної лінії кордону між тодішніми УРСР та РРФСР. Крім того, вона пропонує спільно використовувати весь Азово-Керченський басейн, щоб лінія українсько-російського кордону проходила тільки дном, а море використовувалося спільно обома державами.

Азовське море є внутрішнім, воно омиває береги України і Росії. Суть суперечки полягає в тому, що вдале географічне розташування України відносно моря (майже все Північне Приазов'я є українським берегом, а Керченська протока знаходиться посередині Південного Приазов'я) дозволяє Україні оголосити дві третини моря виключно українськими внутрішніми водами, без права сторонньої держави на будь-яку економічну діяльність. Росія ж отримує третину моря, багатого на рибні ресурси, нафту й газ. Постраждають від цього передусім російські рибні господарства. Натомість виграє Україна. Росія пропонує спільно з Україною використовувати акваторію моря.

Острів Зміїний (проблему вже вирішено). З часів набуття Україною незалежності острів Зміїний, українські територіальні води та виключна (морська) економічна зона України (яка, до речі, теж через наявність острова Зміїного перетинала територіальні води Румунії) були предметом україно-румунського спору. Румунія спершу не визнавала Зміїного як українського острова, але невдовзі його підлеглість не дискутувалася. Румунія хотіла назвати його скелею без права на територіальні води та виключну економічну зону, хоча географічно це острів. У такому разі “українське” море не перекривало б “румунське”.

Проблема загострювалася через те, що контроль над о. Зміїним, а також прилеглою акваторією економічно дуже вигідний. Вдале геополітичне положення дозволяє встановити контроль над дельтою Дунаю, торговими шляхами Західного Причорномор'я. На шельфі, на відносно невеликій глибині відкрито значні запаси вуглеводнів, на 16 гектарах території острова можна розмістити інфраструктуру для робітників: житло, ринок, аптеки та ін., не буде великої необхідності добиратись до далеко розташованої “великої землі”.

Крім того, сам острів являє собою історично-культурну пам'ятку, адже на ньому похований один з найвідоміших грецьких героїв (Ахілл), на честь якого був зведений храм. У прибережній акваторії виявлено велику кількість предметів старовини: посуд, затонулі судна, зброя тощо. На острові є чудові умови для дайвінгу. Також тут можна розмістити рекреаційні комплекси, що обумовлено необхідністю і віддаленістю території, наявністю чистого степу та моря. На острові можна розвивати прибутковий туризм, але за умов, що він не буде руйнувати унікальну екосистему.

Наразі суперечку навколо Зміїного вирішено. Острів залишився українським, таким чином не були змінені межі територіальних вод у цьому районі, але значну частину української економічної зони поблизу острова було передано Румунії.

Таким чином, нами було розкрито загальну характеристику державного кордону України та акцентовано увагу на спірні ділянки на сучасному етапі. Кордон держави є віссю, навколо якої “розгортається” особлива форма взаємодії народів, що межують. Прикордоння України відрізняється великою кількістю особливостей етнічно-культурного, історичного, політичного та іншого характеру, які розглянемо нижче.

3.3. Прикордоння України

Актуальність соціально-філософського дослідження прикордоння України обумовлена практикою особливого положення її території, яка стала місцем перетину різних культур, предметом теоретичних дискусій і політичної полеміки, необхідністю ефективної організації транскордонної співпраці із суміжними країнами, які відрізняються соціально-культурними та політичними орієнтирами.

Прогнозування розвитку процесів у прикордонні обумовлює необхідність досліджувати його як простір, де стикаються інтереси суміжних країн, де прогресує транскордонна співпраця або розгортаються протистояння.

На граничність як особливу ознаку української культури політичного і соціального розвитку українського суспільства звертали увагу вчені П. Куліш, С. Рудницький, М. Грушевський, В. Липинський.

Не зважаючи на те, що проблематика функціонування прикордонних просторів має яскраво виражену міждисциплінарність, у вітчизняній науці дослідження проблем прикордоння носить дещо розрізнений характер. В основному воно фокусується на окремих аспектах розвитку прикордонь. У кожного дискурсу є власний образ прикордоння як предмета вивчення, що відповідає завданням даної галузі науки.

Проблеми формування кордонів України і розвитку прикордонних територій розглядаються в роботах О. Долгова, В. Боечко, О. Ганджі, Б. Захарчука, Я. Дашкевича, О. Ковальнової, О. Малиновської, В. Сергійчука.

Дослідженнями етнічних процесів в українському прикордонні займалися О. Болдецька, І. Кононов, К. Шестакова, А. Круглашов,

Т. Рудницька, І. Буркут, В. Джаман, І. Костащук, М. Макара, О. Дуліченко, І. Мигович.

Різним проблемам інтеграційних процесів у прикордонних регіонах (єврорегіонах) присвячені роботи Т. Мазур, Л. Шевчук, І. Ілько, Ш. Пурича, В. Струтинського, Д. Ткача, Н. Мікули.

Слід згадати і роботи японського вченого Г. Куромія, присвячені історії Донбасу [7], соціокультурну специфіку якого він пояснює його знаходженням на прикордонні Росії і України, традиційно землеробських територій і Дикого поля.

Проблемам прикордоння приділяється увага і в регіоналістиці, у рамках якої прикордоння розглядається як один з регіоноутворювальних чинників. Серед регіональних досліджень слід виділити роботи В. Дергачева, М. Багрова, М. Дністрянського, І. Кононова, А. Мальгіна, Ю. Римаренко, Д. Ткача, М. Чурілова.

Комплексні соціально-філософські дослідження з проблематики прикордоння провів В. Кочан.

В останні декілька років робляться спроби подолати роз'єднаність у дослідженнях прикордоння і реалізувати міждисциплінарний підхід. Так, наприклад, 2004 р. у Харкові відбувся міжнародний симпозіум “Пограниччя: історичний і культурно-антропологічний аспекти”.

Значним для розвитку досліджень прикордоння були результати реалізації у період з листопада 2006 по вересень 2007 року проекту “Соціальні трансформації в Пограниччі (Білорусь, Україна, Молдова)”. У реалізації цього проекту Центру перспективних наукових досліджень і освіти в галузі соціальних і гуманітарних наук при Європейському гуманітарному університеті (Мінськ, Білорусь) активну участь взяли українські вчені, чії роботи були присвячені різним аспектам прикордоння. Це роботи О. В. Грицай, О. А. Даниленко, О. В. Крисенко, І. І. Мухіна, В. В. Нікітіної, О. А. Пригаріна, Л. В. Хлесткової, М. В. Чугуєнко, Є. П. Юрійчук.

3.3.1. Соціокультурна динаміка України як “великого” прикордоння

Ключові положення:

Соціокультурна динаміка прикордоння України.

Проблема соціокультурної динаміки прикордоння має безпосереднє відношення до аналізу розвитку української культури. Соціокультурна динаміка українських земель є складним нелінійним

і циклічним процесом. Періоди розквіту культури й цивілізації в Україні (трипільська епоха, зарубинецька культура, Київська Русь XVI–XVII століть) перемежовувалися періодами відносного занепаду. Тому початкові цінності української самосвідомості, її приналежність до більш великих культурно-цивілізаційних витоків є предметом запеклих дискусій та політичної полеміки. Нескінченне перетягання канату в обговоренні проблеми культурної приналежності України свідчить про те, що жодна з позицій культурного вибору не може бути визнана абсолютно обґрунтованою.

Існують безліч способів і критеріїв ідентифікації меж європейської культури. Одна точка зору, що її кордони збігаються з територією поширення в містах магдебурзького права. Застосування такого критерію багато в чому обґрунтоване. Такий спосіб демаркації європейської культури однозначно відносить значну частину України до Європи, але викреслює з її меж Слобожанщину, стародавні міста Криму (про південно-східну Україну від Луганська до Одеси в даному контексті говорити некоректно, оскільки міська культура там з'являється тільки після скасування магдебурзького права).

Інший спосіб ідентифікації культурних кордонів Європи – межі поширення католицького утворення. Проте, використовуючи даний критерій, Україна знову ділиться на європейську й неєвропейську частини. Потрібно також звернути увагу, що використання даних критеріїв однозначно включає в кордони європейської культури Білорусь, культурна приналежність не менш дискусійна, ніж України.

Про граничність України як її сутнісну рису багато писав видатний український географ С. Л. Рудницький. Своєрідність геоположення рідної землі вчений бачив у її “окраїнності”. Він вбачав феномен “окраїнності” у тому, що Україна лежить на рубежі Європи й Азії, на рубежі європейської смуги складчастих гір і східно-європейського плато, на геоморфологічному і кліматичному кордоні. “...Отут стикаються, – писав учений, – із собою раси, культурні кола, народи. Україна – це не тільки гранична країна, це також країна границь” [8]. З давніх часів українські землі були кордоном для цивілізованого античного світу від нецивілізованих “народів природи”, що проживають на півночі Європи. Україна була межею елліністичного світу, а з початком Середньовіччя стала межею, що відокремила середземноморський і передньоазійський світ від півночі, а ще – окраїнною землею осілих хліборобських народів проти азійських кочівників. На думку С. Л. Рудницького, протягом довгих сторіч – з XV по XVIII – Україна стояла на кордоні трьох світів: за-

хідноєвропейського, орієнтально-мусульманського й кочового азійського. На думку В. Дергачова, “Україна – рубіжна країна, що відображено не тільки в її назві, але й у положенні на заході Великого Євразійського степу, на рубежах західноєвропейської, слов’янської та ісламської цивілізацій” [9].

В. Дергачов указує, що “територія України в сучасних кордонах склалася в результаті тривалого розвитку на рубежах Заходу й Сходу, де під впливом різних геополітичних просторів сформувалися три “плити”: Західної, Східної й Південної України із соціокультурними особливостями історичних областей. Історичний період перебування Західної України в західноєвропейському геополітичному просторі нараховує близько 700 років, Східної й Південної України в російському геополітичному просторі, відповідно, 300 і 200 років. Причорномор’я більше двох тисячоріч перебувало в середземноморському просторі”.

Граничність культури в історичному аспекті означає існування в сильно мінливому середовищі. Способи співіснування тієї або іншої культури з навколишнім соціокультурним середовищем формують різні адаптаційні стратегії інститутів культури й суспільства. Наприклад, історичне буття у ворожому оточенні, довга боротьба з ним.

Іншою стратегією адаптації до прикордонного буття є відкритість, здатність сприймати культурні впливи, існувати у взаєморозумінні й продуктивній взаємодії з культурами, що межують. У цьому випадку граничність стає позитивною характеристикою можливості розвитку даної культури. Такі характеристики властиві українській культурі, що дозволило їй неодноразово відроджуватися.

Більшість культур і суспільств несуть у собі елементи граничності, оскільки не можуть існувати в замкненому ізольованому просторі. Але ці елементи в загальній соціокультурній структурі можуть відіграти як периферійну, так і сутнісну роль. Приміром, французька культура містить у собі прикордонні елементи Фландрії, Провансу, Русильйона, Гасконі, Ельзасу. Інший варіант ролі граничності в конституюванні сутнісних характеристик культури являє собою Україна. Ще на зорі зародження цивілізації територію сучасної України розсікає кордон між землеробськими племенами трипільської культури й кочівниками-скотарями. Цей кордон супроводжує існування української культури до кінця XVIII ст., їй властиві істотні зміни: то землеробські культури відходили до Чорного моря, то ареал кочовищ наближався до київських пагорбів і Прикарпаття. Вплив цієї межі відчувається дотепер.

У період античності територія України стала прикордонням середземноморської культури, артефакти й культурний вплив якої фіксуються аж до київських пагорбів. Цікавий у даному контексті описаний Геродотом феномен Гелона – загадкового міста, заснованого грецькими колоністами, що мігрували в глиб скіфських степів. Жителі цього міста, згідно з Геродотом, говорили еллінською, поклонялися грецьким і тубільним богам. Яскравим прикладом прикордоння в цей період є пам'ятники зарубинецької культури, що поєднують у собі кельтські, античні й скіфські впливи. Її змінила Черняхівська культура, що була синтезом лісових народів (германці, прадавні слов'яни) і степових (сармати), при значному культурному впливі античності.

Прикладом граничності є й культура антив, які носили сарматські імена й одночасно були слов'янами. Як відомо, сам етнонім (самоназва, власне ім'я народу) “анти” означає з давньоіранської (мови сарматів і аланів) “ті, що живуть на окраїні”, тобто фактично “українці”.

Київська Русь також сформувалась на перехресті властивостей слов'янської, степової, візантійської й скандинавської культур. Київ багато в чому сформувався під впливом візантійської, хазарської й скандинавської культури. У період пізньої Київської Русі на території України формуються прикордонні субетнічні й субкультурні групи: бродники на Дніпрі, берладники на Дністрі й Пруті, болоховці на Поділлі [10]. У період панування над українськими землями Золотої Орди на кордонах колишніх князівств формувалися самокеровані співтовариства, які самостійно будували відносини з монгольськими владою (Бакота на Дністрі, Канів на Дніпрі, землі болохівських князів у Верхів'ях Південного Бугу)[11].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що українська культура є перетинанням полів різних культур: прадавньої землеробської трипільської й степової іранської, античної разом з візантійською і тюркською, прадавніх жителів Карпатського регіону (даки, коропи, гети) і лісової слов'янської, кельтської й німецької.

Звичайно, українська культура, як і інші культури, що охоплюють досить значний просторовий ареал, має свої прикордоння: субетнічні групи й відповідні субкультури в Карпатському регіоні, Поліссі, Причорномор'ї. Але про значущість граничності для української культури свідчить особлива роль козаків у нашій історії. Українське козацтво не є унікальним феноменом. Воно належить до певного типу соціокультурних спільнот, що створювались

на кордонах європейського християнського світу в XV–XVI ст., до якого, крім українських і російських козаків, належать граничари в Хорватії, гайдуки в Угорщині й Трансільванії [12, с. 149–160]. Але запорізьке козацтво має досить істотну специфіку, що зіграло важливу роль в історії України.

Порівнюючи ролі козацтва в російській і українській історії, слід зауважити, що для Росії козаки відігравали роль чисто прикордонних груп, що нерідко перебували в конфронтації із центральним урядом і розміщувались далеко від населення центральних районів Росії. Проте в Україні прикордонні спільноти козаків, навпаки, нерідко були державотворчим осередком. Відома й роль козачих вождів у розвитку української культури й освіти. Образ козака став ідеалом для різних шарів українського суспільства. М. Чугуенко до конструктивних впливів українського прикордоння на становлення ідентичності українців відносить формування таких рис, як індивідуалізм, волелюбність, стихійний демократизм, мобільність і пластичність українського національного характеру [13, с. 510–517].

Взаємодія українського суспільства з козаками прикордоння мала двосторонній характер: жителі українських земель мігрували в прикордонну зону, а у відповідь прикордоння трансливало свої цінності, ідеали й моделі поведінки на традиційні землі українців. Отже, безпосереднє прикордоння було не периферією, а інтегральною частиною української культури й суспільства. Козачі землі в чомусь являли собою зону фронтиру, але в чомусь були органічною частиною українських земель. Хоча козацтво спочатку ніяк не вписувалося в структуру Великого князівства Литовського, а пізніше й Речі Посполитої, воно не протиставляло себе іншій частині українського суспільства (на відміну, наприклад, від донських козаків). Це говорить про те, що прикордонні групи козаків в Україні сформувалися не як маргінальні консорції⁴⁶, а придбали статус соціально й культурно основних. Це можливо лише в суспільстві, де граничність є початковою цінністю, а прикордонник (у цьому випадку – козак) – модальною особистістю⁴⁷. Тому не випадково в гімні України стверджується, що “ми, браття, козацького роду”: прикордонна культура козаків набула статусу символічної значущості незалежної України, хоча тільки частина її має відношення до запорізьких козаків.

⁴⁶Консорція – об’єднання невеликої групи людей для досягнення єдиної мети, які мають єдину історичну долю (термін Л. Гумільова).

⁴⁷Модальна особистість – це тип, до якого належить більшість дорослих членів даного суспільства, формуючи так званий національний характер.

Таким чином, можна стверджувати, що особливістю українського соціокультурного феномена є граничність самої України. Але у цьому випадку прикордоння не є переходом від одного початку до іншого. Граничність є самою серцевиною української культури, її архетип і первинна цінність – основою її соціокультурної динаміки. Перетинання й накладення безлічі соціокультурних кордонів в українських землях створило унікальне об'єднання соціокультурних якостей, які, з одного боку, роблять українців чимсь схожими на навколишні народи, обумовлюючи можливості взаємодії й взаєморозуміння, а з іншого – створюють культурну унікальність і своєрідність України.

3.3.2. Особливості українських прикордонь

Ключові положення:

Українсько-польське, українсько-румунське, українсько-словацьке, українсько-російське прикордоння.

Дослідники вказують, що типологія більшості прикордонь України може бути представлена трьома групами:

реліктові (українсько-польське, українсько-румунське, українсько-молдовське);

етнічно-культурні (Закарпаття: українсько-словацьке, українсько-угорське);

змішані (українсько-російське, українсько-білоруське).

Особливості деяких з них розглянемо нижче.

Українсько-польське прикордоння. Українсько-польське прикордоння у географічному та суспільному аспектах на сьогодні має виразний стиковий характер. Етнічні контакти можна зрозуміти досить конкретно – контакт з іншою етнічною групою. У культурному значенні прикордоння має частково перехідний характер.

Етнічні групи цього терену історично сформувалися на засадах релігійної відмінності; релігія посідала чільне місце у народній думці як поляків, так і українців. Велика роль у пробудженні національної свідомості належить духовенству. Наслідки цього укорінені у культурі стереотипів: поляка-католика та українця греко-католика (православного). Отже, релігійний поділ накладений на етнічний. Віросповідання є ознакою для поділу на “своїх” та “чужих”. Фактично кордони між тим, що є етнічне, а що релігійне, стираються.

Прикордонні території польської держави, а саме – колишнє польське прикордоння на сході в польському літературознавстві та культурології має повноцінний науковий термін – Креси [14; 15].

Первісно під словом Креси розумілися оборонні поселення у прикордонні Речі Посполитої, що захищали від татарської навали, а згодом козацьких набігів. З часом цим словом позначали прикордонні землі південно-східних рубежів. Після розділів Польщі у 1772, 1793 та 1795 роках, внаслідок чого польська держава фактично перестала існувати, під поняттям Креси розуміли всі східні провінції.

Проте даний термін не є виключно географічною приналежністю, багатозначність Кресів обумовлена значеннями, що можуть домінувати залежно від часу та галузі застосування: історія, політологія, соціологія, культурологія, психологія чи літературознавство. Тобто, Креси – поняття багатозначне і набуває конкретного значення в загальному контексті та залежить від епохи.

Аналізуючи специфіку українсько-польського прикордоння, варто зазначити, що поняття “Україна” не включало в себе Поділля, Волинь, Покуття, Галичину (Червону Русь). Також часто виникають ускладнення з уживанням слів “українці”, “русини”, “руські”, проте, узагальнюючи, можна сказати, що всі вони позначають мешканців південно-східних кресів, слов’ян православного або греко-католицького віросповідання, що в повсякденному житті розмовляють на діалектах староруської мови та не ідентифікують себе з польською нацією нижнього Дніпра.

Часовий аспект дає змогу проаналізувати тривалість польськості на певних територіях та інтенсивність зв’язків із сусідніми культурами, тобто визначити своєрідний показник участі того чи іншого народу у формуванні суспільно-культурної системи прикордоння.

Доречно пригадати багатогранність і динамізм історико-культурного процесу Кресів. Аналізу мають піддаватись усі аспекти суспільного буття разом на одній території, зокрема мовний, культурний, соціальний тощо. Цінною ілюстрацією таких міркувань може бути ситуація Червоної Русі, пізніше Галіції (Галичини), Вільна, Гродна, Луцька. Ці території, завдяки згадуваному механізму психологічного привласнення та необмеженим економічним, адміністративним та культурним контактам, у свідомості поляків перестали бути Кресами і прикордонням, хоча поліетнічна ситуація залишалася незмінною.

Проте після підписання Ризького миру⁴⁸ згадувані землі повертають свій первинний статус, межуючи з Радянським Союзом.

⁴⁸ Ризький мир – договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 р. представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з другого, який формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919–1920 років, санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею і Радянською Росією та фактично анулював Варшавський договір 1920 р.

Натомість просторовий показник не може використовуватися при розгляді чи зіставленні певних культурологічних, психологічних та соціальних явищ Центру та Кресів. Можна згадати про самотність і специфіку прикордоння, яке дало Польщі митців та державних діячів світового масштабу: Міцкевич, Словацький, Шимановський, Костюшко, Пілсудський тощо.

За часів розділів саме на Кресах концентрувалася польськість, що була джерелом надії та натхнення для співвітчизників у Великій Польщі, Малій Польщі, у Мазовії, Сілезії та Помор'ї.

Завдяки активності кордонів у межах прикордонного простору протиставлення центр – периферія значно послаблюється. Таким чином, центр втрачає своє значення, Креси починають мати власне життя. Центр стає відносною умовністю порівняно з емансипованим⁴⁹, культуротворчим прикордонням. Якщо проаналізувати поняття “центр” у геополітичній структурі Речі Посполитої, можна зробити висновок про багатозначність та полярність його тлумачення. І вже у культурологічному значенні кожна з етнічних груп мала свій центр. До того ж з цією проблемою пов’язується питання про віросповідання та духовно-релігійні центри: для поляків-католиків це був Рим, для православних – його важко визначити через відсутність суворої ієрархії, але в будь-якому разі це не була апостольська столиця. З перспективи суспільно-адміністративного устрою, через мінливість кордонів та сфер впливу, центр також не був поняттям статичним.

Тобто, можна говорити про існування принаймні двох центрів, своєрідним центром також ставали самі Креси, що в контексті сучасних соціологічних та культурологічних досліджень можна визначити як поліцентризм. Центральні місця мали якісно різний характер, функції та значення, кожен з них відігравав власну специфічну роль.

Тому закономірним є посилення відцентрових тенденцій, що призводило до парадоксальних явищ.

По-перше, з метою збереження національної самотності та ідентичності простежується тенденція самоізоляції польської меншості на Кресах. Пояснюється це тим, що прикордоння є місцем, де суспільні групи знаходяться під постійною загрозою зникнення або припинення розвитку їхньої культури. На цих землях домінувала польська шляхта, життя якої зосереджувалося у власних оселях та дворах. Тому шляхетський двір на цих територіях ставав фортецею

⁴⁹Емансипація (лат. *emancipatio* – звільнення, скасування) – звільнення від будь-якої залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння у правах.

найдорожчих цінностей: патріотизму, польськості, традицій, незалежності, вогнищем освіти й духовності, що притягувало та консолідувало⁵⁰ осіб польської національності.

Б. Соколовська, аналізуючи досліджувану суспільну одиницю, вважає, що саме тут передавалася від покоління до покоління історична пам'ять. Двір був не тільки етнічно-економічною формацією, скільки романтичним еквівалентом шухляди, де зберігаються пам'ятки, альбоми спільного досвіду, тобто речі, які мали історичне значення, були свідками та носіями колективної пам'яті. Тому двір мав велике значення у формуванні традиції.

Підтвердженням цієї думки, а також тези про замкненість польської культурної системи у прикордонні, є твердження Є. Свенха: "Двір мав випромінювати світло науки та цнотливості, що давало йому права називатися духовним і моральним центром. Він був осередком, до якого звідусіль линули думками, до якого ворог не мав доступу. Тільки свій...". Отже, актуальним було протистояння свій-чужий. І тільки після втрати Польщею своєї державності були налагоджені стійкі контакти українського населення з представниками інших національностей.

По-друге, децентралізація сприяла зростанню інтенсивності міжнаціональних та культурних контактів. Аналізуючи замкненість польської культурної системи Кресів, не можна говорити про повну відсутність культурної інтерференції та мовного взаємопроникнення. Навпаки, Креси розглядаються як взаємодія прикордонних культур, що доповнюють одна одну, але центральні (корінні чи фундаментальні) цінності кожного народу, які власне визначають його національну ідентичність, залишаються незмінними.

Взаємовпливам сприяли постійні безпосередні контакти різного характеру, насамперед, трудові відносини між шляхтою та селянами. Сільськогосподарське виробництво визначало сутність слабо урбанізованих Кресів. Ізольованість була продуктом психолого-культурологічного та соціального характеру. Це можна пояснити так.

В умовах відсутності стабільного центру у середовищі, де переважало українське населення, а суспільна система була спільною для двох народів і мала відкритий характер, польська меншина на рівні підсвідомості намагалася зберегти ідентичність.

⁵⁰Консолідація (пізньюлат. consolidatio, від consolido – зміцнюю) – об'єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за спільну мету.

Крім того, мав вплив так званий синдром вищості – більш освіченої, організованої польської нації з глибокими традиціями державотворення та високим рівнем національної свідомості.

Переселенці з етнічної Польщі зробили значний внесок в освоєння та залюднення незаселених земель, тому були свято переконані у своїй високій цивілізаційній місії на слаборозвинених Кресах.

У дослідженні етнічного характеру Кресів робиться акцент на стосунках українців і поляків, що, зрозуміло, пояснюється роллю двох націй, які визначали образ південно-східного прикордоння. Однак необхідно також враховувати існування і культурну діяльність менших етнічних груп, що також були невід’ємною частиною кресової землі і відігравали відчутну роль у калейдоскопі історико-політичних подій.

Остаточний поділ Польщі призвів до цілковитої ліквідації суспільної системи єдиного державного організму Речі Посполитої та якісно нових засад функціонування культурної системи. Втрата державності оцінюється як втрата гідності, як історична несправедливість.

Три поділи Польщі супроводжувалися одночасною зміною кордонів і сфер впливу. Для суспільства Кресів, колективна свідомість яких і так не була обмежена офіційними демаркаційними лініями, це мало колосальне значення. До певної міри це відобразилось на посиленні культурних впливів та зменшенні сили протиставлення. Своєрідним центром мікросвіту стає панський двір, що ототожнюється з владою. Ця тенденція отримує багатовіковий родовід. На землях, що виконували функцію оборонного муру, об’єднувалися не стільки під егідою польського короля, скільки гетьмана, свого пана, начальника, тобто реальної сили – військової, судової, адміністративної.

Православні (які кількісно переважали), католики та уніати, українці та поляки все сильніше відчувають взаємозалежність і єдність у рамках територіальної спільноти. Причому важливим моментом є застосування окремих, спеціально опрацьованих для Кресів, правових актів (*Prawo kresowe*). Присутність представників інших віросповідань та національних груп сприяє прискоренню асиміляції. Поняття “свій-чужий” втрачає виразну опозиційність та глобальне значення і переноситься на регіональний рівень, де все більшого значення набувають категорії “світськості” та “тутешності”. Відбувається адаптація до атмосфери постійного зіткнення культур, що з часом переростає у міжкультурний діалог.

Після розпаду культурного центру, що особливо стосується поляків на Кресах, його функції переймає прикордоння в широкому розумінні, де характерним явищем є взаємне проникнення групової (колективної) свідомості різних середовищ і культур.

Багатокультурність Кресів вимагає врахування національного, релігійного та мовного аспектів. Тобто суспільний простір прикордоння має розглядатись як продукт взаємодії та взаємозалежностей усіх перелічених аспектів, що визначають регіональну і локальну ідентичність його мешканців.

Отже, маємо справу з феноменом, коли єдність виявляється у різномірності, тобто із симбіозом культур, що співіснують на одному просторі та функціонально взаємодоповнюються.

Відірвана від національно-культурно центру етнічна група стає приреченою до співіснування в іншому середовищі. Згодом з'являється явище генетичного білінгвізму, що поліпшує комунікативні потреби мешканців прикордоння та дозволяє осмислено сприймати елементи культури сусідів. У свою чергу, суспільна одиниця, тобто окремо взята особистість, керуючись власною автономією, може приймати чи не приймати культуру навколишнього середовища, проте не може уникнути її впливу.

Отже, можна зробити висновок про співіснування на Кресах кількох субкультур і виділити у рамках спільної кресової культури сегмент польський, український та інші. Суспільні одиниці об'єднуються на підставі спільних проблем, етнічних, релігійних та мовних ознак, створюючи відповідні норми, цінності, зразки, яких дотримуються, одночасно створюючи підкультуру певної спільноти.

Культура кресового суспільства для членів кожної суспільної групи являє собою своєрідний універсум, в якому знаходяться мешканці прикордоння. Цей універсум характеризується всебічністю і всеохопленням: він визначає цінності та норми, формує бачення себе і всього світу, чуттєвість та поведінку, оцінку минулого та бачення майбутнього, форми творення та способи використання похідних культур.

Кожен універсум є продуктом діяльності всіх його членів: і найвидатніших митців, і невідомих майже нікому людей. Саме такі психологічні та соціальні процеси були властиві середовищу Кресів протягом багатьох століть. Щоправда, за часів розділу Польщі змінювався соціальний склад суспільства, збільшувалася кількість дрібних підприємців, чиновників, у містах почала фор-

муватись польська інтелігенція, зростав рівень національної свідомості українців.

Проте всі перетворення, а також зовнішні впливи попередньо пропускалися через призму колективної кресової свідомості. Знаменною віхою та своєрідним рубіконом у житті Кресів був факт відновлення незалежності Польщі й постановя II Речі Посполитої 11 листопада 1918 року та подальші історичні події, пов'язані з конфліктом між молодого польською державою та більшовицькою Росією.

Звичайно, у політичній грі двох країн каменем спотикання стали Креси. Не зосереджуючись на подробицях, слід зазначити, що одночасно з проголошенням незалежності Польщі почався кінець Кресів та існуючого ладу в її східному прикордонні. Зростаюча “червона загроза”, нестабільна політична ситуація, конфронтація та ворожість між самими кресами, викликані зміною устрою, постійні воєнні дії призводили до міграції. Поляки з далеких кресів найчастіше поверталися на корінні землі, намагаючись врятуватись від загрози та бути ближче до знов відродженого.

Трагічною подією для мешканців Кресів був уже згадуваний Ризький мир (1921). Згідно з домовленостями Польща втрачала значну частину східних територій. Люди, що жили на цих землях протягом століть, трактували такий вчинок польського уряду та відродженої Польщі як зраду багатовіковій праці, героїчних вчинків, традицій та й самих кресівців. А втім, утрачені Креси не переставали існувати у свідомості та пам'яті людей.

Прикордонні частини Білорусі та України не стали для поляків Сходом, їх продовжували називати “Кресами”, а в їх патріотичній термінології вони набули образів “відібраних земель”. У колективній свідомості польські Креси завжди знаходились на Сході. Одночасно зі зміною політичних кордонів Речі Посполитої, з їх пересуванням на Захід зменшувались етнічні межі польськості. У середині 40-х років минулого століття у результаті Ялтинських домовленостей на місці прикордонних широких рубежів, де жили представники багатьох національностей та віросповідань, з'явилися чітко визначені широкі зорані контрольно-слідові смуги, прикордонні стовпи та вишки, що остаточно відділили території суміжних держав. Рубежі, які протягом століть були діалектичною єдністю, тепер поділені кордонами, залишивши у собі великі простори пам'яті.

Пам'ять про колишні польські території, модифікуючись, неодноразово повертатиметься в мистецьких творах, а передусім у польській літературі XX ст. За період існування польських

Кресів виробились певні риси, що були невід'ємною ознакою східного прикордоння і функціонували у свідомості польського суспільства: географічна відмінність, периферійність, недоступність, ізоляція, низький рівень населеності, слаборозвинені міста, загальний низький рівень розвитку та неповноцінність, залежність та підпорядкованість, багатокультурність, цивілізаційне запізнення, відмінності в поведінці, політична та соціальна нестабільність, правова відмінність і специфічний кресовий епос.

Узагальнюючи все викладене про Креси, можна констатувати, що синтетичне на першому етапі суспільство Кресів як конгломерат⁵¹ націй, об'єднання в єдину систему культур та релігій, спираючись на попередньо здобутий досвід, пристосувалося до обумовлених реаліями форм існування у прикордонні. Кресівці пристосували та опрацювали загальні механізми функціонування спільної суспільно-культурної системи. Вони створили власний центр, що визначав шкалу цінностей, світогляд, традиції, звичаї, спосіб мислення та норми поведінки, тобто колективну свідомість. Можна зробити висновок й про специфічність характеру цього суспільства, яке жило власним життям, розвивалося без етнічних суспільно-культурних центрів, керуючись власними правилами та закономірностями.

Кресова спільнота, що формувалася в умовах прикордоння, в культурологічному значенні була носієм цілої низки універсальних цінностей. Серед них дослідники виділяють декілька найголовніших:

1. Поліморфічність, тобто різноманітність єдиної слов'янської історичної спільноти. Складність простору прикордоння. Національна, релігійна, мовна та культурна різноманітність Кресів сприймалася представниками окремих суспільних груп як єдине ціле, завершене. Треба додати, що саме з поліморфічності простору прикордоння виникає й толерантність⁵² як невід'ємний елемент кресового життя.

2. Культурний федералізм, тобто органічна єдність культур, їх діалог та відкритість. Обґрунтуванням даного явища є ідея від-

⁵¹Конгломерат – комплекс з'єднаних окремих складових в одне ціле, за якого вони зберігають свої риси й властивості.

⁵²Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – у загальному значенні здатність приймати щось, не схвалюючи це. На індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах.

повідальності та толерантності одних щодо інших, своєрідного побратимства. Згадаймо, що ця риса підтримувалась на державному рівні за часів Польщі Ягеллонів⁵³, коли Річ Посполита стає багатонаціональною державою.

3. Сильний взаємозв'язок та залежність індивідуальної та національної ідентичності. Саме на Кресах, землях з послабленим зв'язком із центром, відбувалася кристалізація ідеї “польськості”. Постійне зіставлення себе з іншими етнічними групами в умовах невизначеності кордонів призводило до гартування індивідуальних рис характеру особистості. Усе це породило специфічну діалектику кресової спільноти та індивідуальності.

4. Полярність східного польського прикордоння: з одного боку як сфери маргінальної, а з іншого – як зони потенційного проникнення і загроз.

5. Цінність “малої вітчизни”. Такими вітчизнами, наприклад, були: Вільно, Мінськ, Інфлянти, Полісся, Волинь, Гуцульщина, Україна, Галіція. Були вони символічними знаками значно ширших культурних процесів. З одного боку, людина, особистість психологічно прив'язується не до держави, а до “органічної” та “близької серцю” вітчизни, з іншого – усвідомлення такої вітчизни сприяє поглибленню значення центральних загальнонаціональних цінностей.

6. Образним утіленням згаданих вище цінностей є: дім, родина, взаємини, а також природа та краєвиди, що були фоном історії, формою пам'яті культури. Багаті в польській літературі мотиви кресів, що виявляються в описах річок, озер, курганів, долин, пушч, ярів, степів, доріг, садів і парків, не були сліпим відображенням реальної дійсності, натомість виконували функцію художнього коду, в якому містилася інформація про історію прикордонних територій і “малої вітчизни”. Географічний простір та історичний час перетворюються в часопростір, і таким чином розкривається приховане глибоке значення рідної землі. Екскурс до “малої вітчизни” набуває ознак подорожі до витоків, де беруть початок як польські цінності та символи, так і польські комплекси та вади.

7. Концентрація особливого мистецтва. Креси являють собою місце пам'яті, історичний простір, а також перебувають у центрі літературної пам'яті та художнього простору, де виявляються різноманітні концепції вираження правди про людину, природу та світ.

⁵³Ягеллони (пол. Jagiellonowie) – династія польських королів (1386–1572) і Великих князів литовських (1377–1572) литовського походження (одна з ліній Гедиміновичів), першим представником якої був Ягелло, який після одруження з Ядвігою став польським королем під ім'ям Володислава II

8. Культуротворчий характер свідомості знищення польського життя у прикордонні. Творча думка митців Кресів розвивалася паралельно з постійним відчуттям загрози свого існування, що сприяло творчому визволенню та підвищенню естетичного рівня.

9. Європейські ознаки простору Кресів є невід'ємним елементом свідомості кресівців, що виявляється незалежно від прикордоння як місця зіткнення націй, культур і релігій.

Не виникає жодних сумнівів щодо специфічності субкультури Кресів, яка, крім зовнішніх, визначається також власними, внутрішніми чинниками. Креси в географічному, історико-політичному та соціальному сенсі мали риси, що відрізняють їх від інших територій і становлять джерело відмінностей у свідомості мешканців прикордоння (зокрема, маємо на увазі процес появи кресових міфів).

Проте Креси і події, що там відбувалися, мали більше значення для всієї Польщі, ніж решта територій. Креси – це форпост, від якого залежала доля цілої держави. Саме тут відбувались найзавзятіші сутички з ворогами, саме мілітаризовані Креси були тим буфером, що злагоджував східні впливи на Польщу та першим брав на себе обов'язки фортеці середземноморської цивілізації.

Крім того, це прикордоння характеризувалося низьким рівнем щільності населення, незначною кількістю міст та населених пунктів. Поляки, крім культурної, відчували також географічну ізолюваність. Фактичне запізнення цивілізаційного розвитку Поділля, Волині, Галичини та України призводило до стереотипного бачення цих земель як малоосвоєних, недорозвинених, неповноцінних. У свою чергу, результатом провінційного статусу було відчуття залежності та підпорядкованості. Хоча, як вже підкреслювалося, для даної території, через специфіку її географічно-політичної та етнічної ситуації, існували окремі юридично-правові акти, що регламентували та визначали буття прикордонних земель.

Кресова субкультура, а конкретніше – суспільно-культурна система поляків в Україні створила низку названих вище специфічних психологічно-культурних категорій, які стали основою світогляду та обґрунтуванням польського життя в українсько-польському прикордонні. Обговорюючи різні форми вияву колективної свідомості, слід пам'ятати, що деякі з них мають первинний характер, інші ж є похідними, проте між усіма міфами та архетипами існує залежність.

Польсько-українське прикордоння, тобто південно-східні Креси як частина Речі Посполитої, були тісно пов'язані з історією, культурою, традиціями та ментальністю народів і народностей, що

мешкали на цих теренах. Надзвичайна різноманітність представлених етносів та складність історико-політичних процесів визначали колорит та специфіку повсякденного буття.

Культурний, мовний та релігійний плюралізм⁵⁴ на тлі багатогранної природи сформував унікальний образ українських земель. Аналізуючи проблему механізмів функціонування прикордоння у так званій історичній пам'яті, художньому світі літературних творів, а також у свідомості сучасного покоління України та Польщі, треба чітко усвідомлювати, що світогляд Кресів є продуктом уявлення, особистого досвіду та переживань, стереотипів та архетипів, які на певній території трансформувалися в часі та еволюціонували у просторі, модифікуючись одночасно з колективною свідомістю людей, з яких власне й складалося прикордоння.

Отже, кресовість являє собою своєрідну систему світоглядів та світосприйняття, філософію існування, що під впливом геополітичних і соціальних чинників змінюється у часі й просторі.

С. Ульяш вважає, що Креси є феноменом та культурною категорією, які означають певний стан свідомості, тип вразливості та уявлення, інакше кажучи, світосприйняття.

Розглядаючи Креси як суспільно-культурну систему, слід пам'ятати про невід'ємні складові, тобто про відмінні законодавчі акти, що через політичну ситуацію регулювали громадське життя прикордоння, а також культури народів, які жили на цих землях. Незважаючи на домінуюче становище польського народу, що являв собою державотворчу націю, його культура також зазнавала істотних впливів інших сусідів. Цінності, традиції, норми поведінки, світосприйняття, – усе, що визначається як ціннісний універсум, – формувалося у багатокультурній системі.

Отже, можна зробити висновки про співіснування на Кресах кількох субкультур і виділити у рамках спільної кресової культури сегмент польський, український і т. ін. Як зазначалося вище, суспільні одиниці об'єднуються на підставі спільних проблем, етнічних, релігійних та мовних ознак, створюють відповідні норми, цінності, зразки, яких дотримуються, одночасно формуючи підкультуру певної спільноти.

Українсько-румунське прикордоння. Українсько-румунське прикордоння (Буковина) – це територія, до якої у географічному

⁵⁴Плюралізм – це “доктрина множинності”, згідно з якою може існувати не один правильний набір істинних знань про світ, а багато, а також характеристика системи суспільних відносин, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через основи буття чи істинного знання.

сенсі можна віднести Закарпатську, Івано-Франківську та Одеську області. Однак згідно з нетериторіальним тлумаченням прикордоння Буковина становить цілісний простір прикордоння та історико-етнографічного регіону.

Попри збереження традиційно доброзичливих стосунків у між-етнічному спілкуванні, наявна динаміка формування і негативних тенденцій у заявленій сфері. Адже у випадку Буковини спостерігається виразна міжетнічна відмінність на мовних засадах, оскільки переважна більшість румунів та молдаван вважає рідною мову саме свого етносу. Говорячи про етнічні контакти у прикордонні, слід пам'ятати, що розпорошеність етнічних меншин у його обох частинах є причиною створення на даному терені відмінного укладу етнічних стосунків. Джерелом цього розрізнення є поява більших і менших спільнот в оточенні домінуючого людства. Змальована ситуація спонукає звернути особливу увагу на локальні середовища, в яких опиняються етнічні спільноти.

Буковина захоплює та збуджує уяву своєю природою і краєвидами, проте етнокультурна картина цього регіону є не менш вражаючою та захоплюючою. Одним із важливих факторів магічності культури цих земель є багатонаціональність. Поліетнічність, що базується на толерантності, та взаємодія культур українців, румунів, німців, євреїв, поляків, угорців, росіян, вірменів, словаків, ромів (циганів) забезпечували гармонійне функціонування цього різнорідного прикордоння.

Неоднорідна культурна, релігійна й етнічна мозаїка у XIX ст. перетворилася на специфічну регіональну спільноту, яку називали “Швейцарією Сходу” або “Європою у мініатюрі”. Така етнічна поліфонія була запорукою збереження національної ідентичності, школою розуміння, поваги до цінностей сусідів, буття поруч зі Своїм-Іншим.

Отже, Буковина є не тільки регіоном співіснування культур, а й територією міжетнічної взаємодії мов, традицій і релігійних переконань.

Урахування змін у часі та просторі культурних явищ на Буковині та історико-політичного контексту розкриває механізми цього складного карпатського суспільного організму. При цьому доцільно виділити чотири історичні періоди розвитку Буковини:

1) 775–1919 рр. – Буковина як політико-адміністративна одиниця у рамках Австро-Угорської імперії;

2) 1919–1940 рр. – міжвоєнний період, Буковина у складі Румунської держави;

3) 1940–1991 рр. – Буковина поділена на північну та південну між Радянським Союзом та Румунією;

4) з 1991 р. – землі північної Буковини у складі незалежної України.

Кожний з цих періодів визначав приналежність регіону чи його частини до певної суспільної системи, що значно впливало на його “життя”. У свою чергу, культурна система як вторинна по відношенню до суспільної визначає та творить її. Кожна з цих систем має свої центри, мінливість яких визначає динамізм суспільно-культурного образу регіону, що розглядається.

У першому та другому з названих періодів історії Буковина функціонувала в рамках одного державного організму, з центром у Відні, а пізніше у Бухаресті. Слід зазначити, що у період панування австро-угорської монархії жоден з етносів, що заселяли ці землі, не був, як то кажуть, “титульною нацією”, тобто не мав можливостей посісти домінуюче положення у суспільстві. Можливо, саме у період Габсбурзького володарювання (Австрійська монархія 1276–1918 рр.) почали формуватися засади буковинського універсалізму.

Відсутність визначеного демаркаційного кордону між етнічними групами та міжнаціональна комунікація у рамках єдиної суспільної системи сприяли розвиткові явища багатомовності та неоднорідності культури регіону. Мозаїка чи сусідство культур були причиною виникнення специфічного типу цього прикордоння.

Стосунки між окремими етносами, релігійними та мовними групами Буковини вимагають окремого дослідження та методологічного підходу. Незважаючи на це, можна впевнено стверджувати, що протягом відносно короткого часу на цих землях виник специфічний тип регіональної спільноти, культури, філософії екзистенції (людського існування). Довготривалі явища й процеси взаємопроникнення та взаємодії різних культурних систем формували новий світогляд, сприйняття навколишнього світу, нову людину, яку можна назвати “*Homo Bukowinensis*”.

Зазначимо, що за часів Габсбургів цей регіон характеризувався динамічним розвитком промисловості та міської інфраструктури, також виникали курорти та рекреаційні зони. Безсумнівно, процес урбанізації приводив до змін суспільних і міжкультурних стосунків. В умовах культурного простору контакти між представниками різних національностей є реальною необхідністю, що визначає форму і ритм буття у прикордонні.

На фоні інших прикордонь ця територія вирізняється своєю регіональною субкультурою, позначеною надзвичайно барвним етнічним, мовним та релігійним розмаїттям.

Багатонаціональний регіон починає жити самостійним культурним життям, формується свідомість спільного існування та спосіб сприйняття чужого під кутом своїх поглядів.

Відносно ліберально-толерантна політика Австро-Угорщини, спрямована на формування злагодженої суспільно-політичної системи, сприяла утвердженню мультикультуралізму на прикордонних землях імперії, у тому числі й на Буковині. Проте економічна ситуація змушувала багатьох місцевих мешканців залишати ці землі у пошуках більших можливостей, що наприкінці XIX – початку XX ст. викликало хвилю еміграції до Сполучених Штатів Америки та Бразилії. Цікаво, що буковинські емігранти, поляки, німці тощо, усвідомлюючи приналежність до певної національної культурної системи, часто називають себе буковинцями. Це доводить слушність тверджень про сильний регіоналізм і наявність регіональної культури досліджуваної території. Перебуваючи майже 150 років у кордонах імперії Габсбургів, після Першої світової війни Буковина увійшла в нову фазу розвитку регіонально-прикордонної культури толерантності. Після підписання Сен-Жерменської мирної угоди 10 вересня 1919 року землі Пруту й Черемошу стають інтегральною частиною Великої Румунії.

Саме у цей час порушується культурний баланс буковинського прикордоння. Уже в перші місяці свого панування румуни запровадили тут низку реформ управлінського апарату, ліквідувавши крайовий уряд Буковини та реорганізувавши всі 11 державних секретаріатів у генеральні директорати, підпорядковані безпосередньо відповідним міністерствам у Бухаресті. Для координації дій уряду та крайової адміністрації була запроваджена посада міністра-делегата Буковини, який керував зовнішньою та внутрішньою політикою регіону. Таким чином було започатковано створення дуже розгалуженого репресивного апарату, завданням якого була повна трансформація життя буковинців на румунський лад.

Усе свідчило про запровадження суворої поліцейської системи, де під наглядом служби безпеки Румунії опинявся кожен, хто був підозрюваний в антирумунській діяльності.

Щодо українців у цьому регіоні, варто згадати, що процес консолідації новітньої української нації як вищої форми багатовіково-

го розвитку українського етносу особливо інтенсивно відбувався впродовж другої половини XIX – початку XX ст. І. Чеховський зазначає: “На рубежі цих століть пробуджені натхненними словами національного Пророка Тараса Шевченка та інших просвітителів, жителі відірваних від етнічного материка західноукраїнських земель, передусім галичани і буковинці, перестали називатись русинами-рутенами і почали усвідомлювати себе українцями, спорідненими з єдинокровними братами з-над Дніпра”.

Розпад Австро-Угорщини та утворення Української Народної Республіки значно активізували українське суспільство Буковини, яка намагалася протистояти намірам румунської корони. Буковинці почали укріплювати власну національну ідентичність. Так ще у 1918 році, коли на всенародному вічі⁵⁵. 3 листопада у Чернівцях, на яке зібралось майже 10 тисяч повноважних представників від українських громад усього краю, одноставно висловилися щодо державної приналежності краю: прилучення австрійської частини української землі до України. Водночас віче засудило претензії румунських політиків на управління краєм, розцінивши їх як грубе нехтування правом українців на самовизначення і як прагнення румунізувати буковинське прикордоння.

Відтепер Румуни Буковини посідають домінуюче положення, їх культурна система поєднується із суспільною, змінюється статус мови й релігії титульної нації.

Новий румунсько-радянський кордон, що виник у 1940 році внаслідок домовленостей між Ріббентропом і Молотовим, штучно ділить навпіл прикордоння та визначає два тоталітарні центри впливу. Північна радянська Буковина зазнає нових суспільно-етнічних трансформацій. Так, зазначений німецько-радянський пакт, підписаний у Москві 28 вересня 1939 року, визначав порядок переселення німців. Була також укладена угода між урядами СРСР і Німеччини про евакуацію осіб німецької національності з території Бессарабії і Північної Буковини на територію Німеччини.

Значно гірша ситуація склалася з румунами, молдаванами, євреями й українцями, які не встигли виїхати з Північної Буковини і Бессарабії до приходу Червоної Армії. Не отримавши вчасно дозволу на виїзд, вони вдавалися до нелегального перетину кордону і гинули від куль прикордонників або потрапляли до в'язниць. У 1941–1944 рр. Чернівецька область зазнала окупації румунськи-

⁵⁵Віче – загальні збори громадян міст Київської Русі для розгляду громадських справ.

ми військами. Це була друга хвиля румунізації Буковини. Після захоплення території румунська окупаційна влада поставила перед собою кілька завдань: провести політичну та етнічну чистку окупованих територій шляхом фізичного винищення прорадянського елемента та нерумунського, передусім, єврейського населення; примусово румунізувати економіку і населення захоплених територій, заборонивши йому здобуття освіти на рідній мові, видання національних газет і журналів, розвиток національної культури та мистецтва.

Дії радянської та румунської влади були спрямовані на знищення цінностей, що формувалися протягом століть, а саме поліетнічності, багатомовності й толерантності. За сприянням нацистського режиму знищувалися роми та євреї, піддавалися репресіям українці, поляки, угорці й словаки, німецьке населення було переселене до Сілезії і так званої Країни Варти (польська назва Wielkopolska, німецька Reichsgau Wartheland, Warthegau).

Третій етап розвитку етнокультурного прикордоння Буковини – це період конфронтації прищеплених і ще не знищених цінностей, регіональної ідентичності та реалій історичного процесу. На румунському боці політика Ніколае Чаушеску⁵⁶ була спрямована на гомогенізацію (створення однорідності) населення і створення єдиної румунської нації. Проте етнічні групи буковинських горян протистояли цьому, зберігаючи певну автономію регіону.

У північній Буковині пам'ять про багатокультурність і міжетнічну толерантність прикордоння допомагала зберегти національну ідентичність під час сталінських репресій і радянської національної політики. Попри формальне приєднання до України у Чернівецькій області спостерігається політика русифікації-советизації, формування свідомості “homo soveticus”.

У цих умовах вирішальним чинником, що сприяв національній ідентичності, були: чисельність етнічної групи, рівень її мобільності, наявність культурно-освітньої інфраструктури, а також культурна дистанція щодо інших національностей. І. Чеховський у статті “Нація, що народилася під помаранчевими стягами” підкреслює: “Упродовж усього повоєнного півстоліття послідовно проводилася державно-партійна політика, спрямована на етнічне “розбавлення” і зневиразнення України. Мета досягалася дво-

⁵⁶Ніколае Чаушеску – румунський державний і політичний діяч, генеральний секретар ЦК Румунської комуністичної партії (РКП) з 1965 року. Президент Соціалістичної Республіки Румунії у 1974–1989 роках.

яко. З одного боку, етнічні українці виселялися з України спершу насильницькими (через репресії учасників національного Руху опору на Західній Україні), а потім і добровільно-примусовими методами (вербування української молоді на “ударні стройки” у Північному Казахстані, Сибіру, Російському Нечорнозем’ї тощо, направлення молодих спеціалістів із українських вузів в інші радянські республіки). А з іншого, на місце автохтонів-українців надсилалися політпрацівники, військовики, спеціалісти різних галузей і просто звичайні робітники з етнічних росіян та російськомовних (через обставини) представників багатолікого радянського стовпотворіння народів. Тому не дивно, що на одній лише Буковині, де традиційно проживали близько десятка етнічних громад, під фінал радянської доби знайшлися представники майже 90 етносів, включаючи далекі від нас азійські народи, як-то, приміром, корейці”.

Для представників названих національностей першою мовою є мова домінуючих тут українців. Проте, що цікаво, у Чернівцях за часів СРСР асиміляція зводилася до вивчення мови міжнаціонального спілкування. Сьогодні в Україні, в ситуації поліетнічного суспільства, реалізується модель побудови моноетнічної держави.

Задекларовані Україною та Румунією європейські засади мультикультурних держав мають сприяти відродженню атмосфери толерантного прикордоння в регіоні, налагодженню міждержавних стосунків та запобігати фактам сепаратизму з боку представників деяких національних меншин.

На відродження давніх буковинських традицій спрямована діяльність багатьох міжнаціонально-культурних заходів. Особливо яскраво на теренах чотирьох країн: Польщі, Румунії, Угорщини та України проводиться Міжнародний фестиваль “Буковинські зустрічі”. Також його можна назвати “буковинськими зустрічами без кордонів”.

Незважаючи на мовні, культурні та релігійні розбіжності, учасники фестивалю інтегруються в єдину буковинську родину, яку згуртовує спільна історична пам’ять, регіональні традиції та культура малої вітчизни.

Спостерігаючи за заходами в межах буковинських фольклорних фестивалів, можна відзначити, що організатори намагаються відтворити етнокультурну ситуацію та атмосферу прикордоння Буковини. Такі зустрічі, сповнені піснями й танцями, живим фольклором і міжетнічним спілкуванням, є нагодою для переосмислення

цінностей, які містила в собі колишня буковинська спільнота, з її власним світоглядом і філософією, а також для налагодження між-національного діалогу.

Українсько-російське прикордоння. Українсько-російське прикордоння є просторовим структуруванням певного соціального характеру. “Класичний” (територіальний) спосіб розуміння прикордоння вміщує його в рамки тих областей України та Російської Федерації, які знаходяться у безпосередній близькості від державного українсько-російського кордону. Цей етнокультурний рубіж є державним кордоном лише протягом останніх десятиріч.

Невідповідність адміністративного та історико-культурного районування вимагає розширення прикордоння в межах нетериторіального підходу, тобто як соціокультурного та етносоціального простору. Таким чином, у структурі українсько-російського прикордоння можна виділити декілька етнокультурних регіонів, зокрема, Сіверщину, Слобожанщину, Донщину, специфічною рисою яких є етнічна відмінність, лінгвістична та культурна специфіка.

У повсякденному житті індивідуумів відбувається інтенсивне взаємопроникнення соціоекологічного⁵⁷ та соціокультурного середовища.

Етнічним процесам серед українців у смузі українсько-російського прикордоння – на території Курської, Воронежської, Белгородської, Ростовської областей, Краснодарського краю, а також північно-східних областей України – притаманне формування багатьох спільних рис із культурою російського населення і водночас збереження окремих особливостей, властивих українцям. Ці процеси зумовлені етногенетичною близькістю обох народів, їхньою безпосередньою культурно-побутовою взаємодією протягом століть.

Зокрема, під впливом українців у російських селищах Курщини та Воронежчини поширився східноукраїнський комплекс житла – його обмазка і побілка, так зване україно-білоруське планування інтер’єру, “відкриті” типи двору тощо. Національна своєрідність у культурі українців найбільше торкається традиційної кулінарії, давніх весільних обрядів, народної поетичної творчості, особливо пісенної.

Порівняння статистичних матеріалів свідчить, що у цьому регіоні відбувалися активні процеси етнічного “очищення” від українців. Якщо у Воронежській губернії за даними Всеросійського перепису 1897 р. їх налічувалося 887,2 тис. (36,2 % усього населення за ознакою “рідна мова”), а в Курській – 502,2 тис. (22,9 %), причому в

⁵⁷Соціоекологія передбачає злиття природничих, суспільних і технічних наук для вирішення проблем у системі суспільство–природа.

деяких південних повітах українці становили абсолютну більшість (в Острогозькому – 90,3 %, Богучарському – 81,8 %, Бірючанському – 70,7 %), то в останні десятиліття їх питома вага набагато зменшилася. На початок 80-х років XIX ст. у Воронежській області було лише 5,4 % українців, Белгородській – 4,8 %, Курській – 1,4 %. Ці процеси інтенсивніше відбувалися в етнічно мішаних поселеннях, особливо серед соціально однорідного населення обох народів. Саме у таких випадках найважче визначити етнічну самосвідомість. Це стосується районів взаємодії не лише близькоспоріднених східнослов'янських народів, а й, наприклад, українців і східнороманських народів – молдаван та румунів.

Релігія стає найменш вагомим фактором етнічної ідентифікації. Ця особливість є наслідком політичної історії регіону. Через відсутність в українському етнонаціональному просторі єдиної мови та релігії для ідентифікації етнічних спільнот на українсько-російському прикордонні слугує мова.

Ступінь виразності етнічності у прикордонні конструюється не тільки через формування почуття приналежності до етнічної групи. Ця ознака переважно конструюється зовнішніми, соціальними обставинами, якими на прикордонні є мова, релігія, історична пам'ять, традиції, норми та цінності.

Статистичним підтвердженням цього є приклад оцінювання впливу ситуації у прикордонні на формування особливої ідентичності його населення для визначення характеристик образу “мешканця прикордоння” (додаток 3).

3.3.3. Особливості функціонування єврорегіонів в Україні

Ключові положення:

Єврорегіони в Україні.

Єврорегіони на південно-західних кордонах України стали вектором співпраці Україна – ЄС, проте сьогодні акцент їх використання переноситься і на північно-східні кордони у ракурсі співпраці Україна – Росія і Україна – Білорусь. Діяльність єврорегіонів щоразу вдосконалюється, вони стають самостійними суб'єктами глобального конкурентного ринку поряд із державою, транснаціональними корпораціями тощо.

Дослідженням особливостей транскордонних регіонів та єврорегіонів України займалися вчені І. Студенніков, Н. Луцишин, М. Долішній, Н. Мікула, З. Варналій, Н. Внукова та інші.

Роль прикордонних регіонів країни, які змінюються завдяки транскордонному співробітництву, інтенсивно зростає. Саме євро-регіони забезпечують формування добросусідських відносин, сприяють культурному збагаченню, покращенню соціально-економічного рівня життя населення, екологічної ситуації тощо.

Україні сьогодні належить десять єврорегіонів, склад та дати створення яких подано у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Єврорегіони України

Назва єврорегіону	Дата створення	Склад єврорегіону
1	2	3
1. Карпатський	14 лютого 1993 р.	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області (Україна), Підкарпатське воєводство (Польща), Кошицький та Пряшівський краї (Словаччина), медье Боршод-Абауй-Земплен, Хайду-Біхар, Хевеш, Яс-Надькун-Сольнок та Сабольт-Сатмар-Берег (Угорщина); повіти Біхор, Селаж, Сату-Маре, Марамуреш, Харгіта, Сучава та Ботошань (Румунія)
2. “Буг”	29 вересня 1995 р.	Волинська область, Жовківський та Сокальський райони Львівської області (Україна), Люблінське воєводство (Польща), Брестська область (Білорусь)
3. “Нижній Дунай”	14 серпня 1998 р.	Одеська область (Україна), райони Вулканешти, Кагул, Кантемір (Молдова), повіт Бреїла, Галац, Тульча (Румунія)
4. “Верхній Прут”	22 вересня 2000 р.	Чернівецька та Івано-Франківська області (Україна), Ботошанський та Сучавський повіти (Румунія), Фалештський, Єдинецький, Глоденський, Окницький, Ришканський та Бриченський (Молдова)

1	2	3
5. Єврорегіон “Дніпро”	29 квітня 2003 р.	Чернігівська область (Україна), Брянська область (Росія), Гомельська область (Білорусь)
6. Єврорегіон “Слобожанщина”	7 листопада 2003 р.	Харківська область (Україна), Белгородська область (Росія)
7. Єврорегіон “Ярославна”	24 квітня 2007 р.	Сумська область (Україна), Курська область (Росія)
8. Асоціація “Чорноморський євро-регіон”	26 вересня 2008 р.	Азербайджан, Албанія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Румунія, Сербія, Туреччина, представлені на рівні міст, областей, провінцій, країв, автономних республік, Україна (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька області, Автономна Республіка Крим, а також місто Севастополь)
9. Єврорегіон “Донбас”	29 жовтня 2010 р.	Луганська область, Донецька область (Україна), Ростовська область (Росія)
10. Єврорегіон “Дністер”	2 лютого 2012 р.	Вінницька область України, Сорокський, Флорештський і Шолданештський райони Молдови

Проводиться дослідження щодо доцільності створення ще одного єврорегіону “Азов”, куди б також входили області Росії та України, а також йдеться про створення мережі турінфоцентрів у Карпатському єврорегіоні, що дало б змогу розвинути туризм Україні на європейському рівні. Та спочатку слід провести низку заходів для того, щоб єврорегіон був конкурентоспроможним.

Фінансування єврорегіонів забезпечується за рахунок коштів державного бюджету та донорів. На сьогодні проекти і програми транскордонного співробітництва фінансуються через структуру єврорегіонів з місцевих бюджетів, вітчизняних фондів підтримки, а також міжнародними організаціям (наприклад, з Європейського фонду регіонального розвитку, програмою ТАСІС). Зокрема, програма транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Укра-

їна на 2007–2013 рр. на 90 % (186,2 млн євро) фінансується в рамках європейського Інструменту Сусідства і Партнерства.

Єврорегіони України мають такі спільні особливості:

сприяють розвитку транскордонної співпраці між обласними органами влади (державною адміністрацією або радами);

крім єврорегіону “Буг”, усі створені центральними органами влади за ініціативи “знизу”;

організаційні структури всіх єврорегіонів подібні, сформовані за однією схемою;

єврорегіони за участю України застосували особливі підходи (Єкоєврорегіон як модуль єврорегіону “Верхній Прут”; ввели поняття “партнера” єврорегіону; створили окремий фонд (Карпатський) підтримки, що доповнює закладені у “Карпатському єврорегіоні” тощо);

не зважаючи на те, що інформація про єврорегіони України вже є на веб-сторінках окремих підрозділів обласних адміністрацій, повністю самостійних ще немає. Відсутня інформація про єврорегіональну співпрацю, програми допомоги, транскордонна статистика, матеріали про транскордонні проекти.

У процесі співпраці із країнами-сусідами Україна може скористатися досвідом розвинених країн задля вдосконалення економічної, політичної, екологічної та соціальної ситуації як у внутрішній, так і в зовнішній діяльності і стати інвестиційно-привабливим партнером для країн ЄС.

Висновок

У підсумку можна підкреслити, що питання вивчення географічного положення, образу України, її територіального устрою, кордонів та прикордонь є необхідними та актуальними щодо нівелювання суб’єктивності розуміння сучасних процесів та стану речей, а це, у свою чергу, зменшує можливий вплив на свідомість негативно налаштованих політико-інформаційних технологій.

Стосовно території та кордону України слід підкреслити деякі ключові моменти. *По-перше*, очевидно, що Україна має вигідне географічне положення, яке сприяє розвитку всебічних зв’язків з європейськими, азійськими та африканськими країнами. У різні часи це спричиняло бажання інших держав будь-яким шляхом заволодіти територією України. Отже, державна територія України сформувалась внаслідок довготривалих історичних процесів, які переважно й характеризують імідж України в цілому, та її географічний образ – зокрема.

Отже, ключовими геополітичними образами України є: “Європейська Україна”, “Євразійська Україна”, “Україна – Центрально-Східноєвропейська країна”, “Україна – фронтір/лімітроф”, “Україна – країна-міст”.

Серед найбільш впливових факторів на формування геокультурних образів України можна відмітити православ'я, посередництво між Річчю Посполитою й Московською державою, барочну культуру, українську вченість, запорізьке козацтво, Дике Поле, кочові культури Північного Причорномор'я, переплетення кочових і землеробських культур, первинний ареал розселення індоєвропейців, природний “коридор” між Азією і Європою, головну ланку геокультурної осі Балтика-Чорне море. Взаємодія й переплетення цих образів створює єдину панораму, яка репрезентує узагальнений геокультурний образ України.

Така поліаспектність формування компонент географічного образу дозволяє говорити про складну і багатовимірну структуру іміджу України в цілому.

По-друге, стосовно територіального устрою України варто зазначити, що основні засади та система територіального й адміністративно-територіального устрою України визначаються Конституцією України. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою, а її територія в межах існуючого кордону цілісною й недоторканною. Об'єктами, прирівняними до державної території, є морські й повітряні судна, космічні кораблі й станції, що мають прапор чи розпізнавальні знаки цієї держави, а також підводні телеграфні кабелі, трубопроводи та інші об'єкти, що належать державі, але розміщуються за її межами.

Засадами територіального устрою України є: цілісність та єдність державної території; поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади; збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Єдність і цілісність державної території означають, що складові її частини, якими в Україні є адміністративно-територіальні одиниці, перебувають у нерозривному взаємному зв'язку, визначаються внутрішньою єдністю. Поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади виявляється в тому, що за центральними органами держави зберігається право охорони та забезпечення загальнодержавних інтересів, а решта функцій

передається на місця, насамперед органам місцевого самоврядування.

Сьогодні до складу України входять Автономна Республіка Крим, 24 області, два міста загальнодержавного значення (Київ і Севастополь).

По-третє, з Україною межує сім держав, а саме: Республіка Польща, Словацька Республіка, Угорська Республіка, Республіка Молдова, Румунія, Російська Федерація та Республіка Білорусь. Загальна протяжність державного кордону України складає 6 992,982 км, а площа її виключної (морської) економічної зони – 72 658 км². Не зважаючи на наявність відповідних нормативно-правових документів та формальних домовленостей, не втрачають своєї актуальності, на думку геополітиків, такі ділянки державного кордону України, як о. Коса Тузла, Керченська протока, Азовське море, о. Зміїний.

По-четверте, прикордоння України відрізняється великою кількістю особливостей етнічно-культурного, історичного, політичного та іншого характеру. Ключовою особливістю українського соціокультурного феномена є граничність самої України. Саме граничність і є серцевиною української культури, її архетипом і первинною цінністю. Перетинання й накладення безлічі соціокультурних кордонів в українських землях створило унікальне об'єднання соціокультурних якостей, які, з одного боку, роблять українців чимсь схожими на сусідні народи, обумовлюючи можливості взаємодії й взаєморозуміння, а з іншого – створюють культурну унікальність і своєрідність України.

Аналіз українського прикордоння на прикладі українсько-польського, українсько-румунського та українсько-російського прикордонь дав можливість виявити певні особливості в ідентифікації їх мешканців.

Населення українсько-польського прикордоння вирізняється білінгвізмом, а тому етнічну приналежність спільноти проаналізовано на підставі віросповідання. Релігія, очевидно, є одним із найсильніших чинників етнічної приналежності в цьому регіоні, що становить одну з характерних особливостей процесу етнічної ідентифікації. Унікальним у цьому прикордонні виявляється історичний аспект існування суспільства Кресів як конгломерату націй, об'єднання в єдину систему культур та релігій, спираючись на попередньо здобутий досвід, пристосування до обумовлених реаліями форм існування. Кресівці адаптували та опрацювали загальні механізми функціонування спільної суспільно-культурної системи.

Вони створили власний центр, що визначав шкалу цінностей, світогляд, традиції, звичаї, спосіб мислення та норми поведінки, тобто колективну свідомість.

Прикладом гармонійного співіснування та спільного розвитку для об'єднаної Європи є Буковина. Виявлена в цьому регіоні толерантність представників багатонаціонального середовища є гідною для наслідування. Буковинці, в тому числі й громадяни України, можуть бути прикладом міжнаціональної інтеграції та спільного творення своєї батьківщини. Мультикультурний суспільний простір прикордоння Буковини повинен розглядатися як продукт взаємодії та взаємозалежностей всіх аспектів, що визначають регіональну і локальну ідентичність його мешканців.

Запропонована тема російсько-українського прикордоння як об'єкта дослідження історичної регіоналістики є досить перспективною. Установлення нових кордонів породило нові спільні інтереси прикордонних регіонів, які базуються на історичному спадку попередніх поколінь. Саме вони диктують зміщення фокусу наукових інтересів від вивчення історії формування українських етнічних меж і державних кордонів, притаманного 90-м рокам минулого століття, до осмислення теоретико-методологічних проблем взаємодії у контактних зонах, специфіки територіальних ідентичностей, вивчення кордонів і прикордоння як особливостей транскордонного співробітництва. Цей напрям досліджень дасть змогу не тільки по-новому подивитися на усталені століттями принципи міждержавних і міжрегіональних відносин, а й виробити нові, перспективні моделі міжрегіональних контактів.

Описані та проаналізовані явища на українському прикордонні великою мірою відображають тенденції, притаманні більшості прикордонням Центрально-Східної Європи, а також свідчать про достатню складність та неоднозначність розвитку етнічних спільнот в умовах прикордонь.

По-н'яте, Україна веде активне транскордонне співробітництво, адже єврорегіони забезпечують формування добросусідських відносин, сприяють культурному збагаченню, покращенню соціально-економічного рівня життя населення, екологічної ситуації тощо. На сьогодні Україні належать десять єврорегіонів у її південному, західному, північному та східному прикордоннях.

Запитання для самоконтролю

1. Проведіть детальний аналіз географічного положення України за природними та суспільно-соціальними ознаками.
2. Назвіть основні етапи формування державної території України.
3. Розкрийте поняття геополітичного та геокультурного образу країни.
4. Охарактеризуйте ключові геополітичні образи України.
5. Охарактеризуйте ключові геокультурні образи України.
6. Розкрийте поняття територіального устрою держави згідно із законодавством України.
7. Розкрийте поняття адміністративно-територіальної одиниці України. Наведіть приклади.
8. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій України.
9. Які є особливості адміністративно-правового статусу Автономної Республіки Крим?
10. Дайте загальну характеристику державному кордону України.
11. Які ділянки державного кордону України вважаються спірними? Чому?
12. У чому полягають спори щодо о. Коса Тузла і Керченської протоки?
13. Які спірні питання пов'язані з Азовським морем?
14. Яким чином вирішено міждержавні спори щодо о. Зміїний?
15. Проведіть аналіз конституційно-правового статусу кордонів України.
16. Які кордони України можна віднести до “старих”, а які до “нових”?
17. У чому полягає соціокультурна динаміка прикордоння України?
18. Охарактеризуйте основні особливості українсько-польського прикордоння.
19. Охарактеризуйте основні особливості українсько-румунського прикордоння.
20. Охарактеризуйте основні особливості українсько-російського прикордоння.
21. Розкрийте сутність поняття “образ мешканця прикордоння”. З якою метою проводиться дослідження такого образу?
22. Розкрийте зміст основних образів “мешканця прикордоння” України, наведіть приклади.
23. Наведіть сучасні тенденції функціонування єврорегіонів в Україні. Які їх особливості?

Практичні завдання

1. Використовуючи різні джерела географічної інформації, проаналізуйте динаміку географічного положення України в часі та зробіть загальні висновки.

2. На основі визначеного географічного положення та ключових геополітичних і геокультурних образів України окресліть можливі напрями покращення її загального географічного образу.

3. Користуючись підходами та методами дослідження кордонів і прикордонь, проаналізуйте:

функції та типологію різних ділянок периметру України;
просторові зміни України у різні історичні періоди.

4. На основі проведеного аналізу (п.3) визначте:
особливості функцій та типології різних ділянок периметру України. Обґрунтуйте рекомендації щодо доцільного співвідношення “border-frontier”-функцій для цих ділянок за окремими сферами діяльності суспільства;

законність або протиправність просторових змін України у різні історичні періоди.

5. Користуючись результатами соціологічних досліджень та джерелами географічної інформації проаналізуйте образ “мешканця прикордоння” одного із західних регіонів України.

Список використаної літератури

1. Щодо уточненого місцезнаходження географічного центру України. Географічний центр розрахований як центр ваги плоскої фігури, обмеженої кордонами України [Електронний ресурс]: наказ Державного комітету природних ресурсів України від 20.05.2005 № 95. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart46/idx46676.htm>

2. Мостяєв О. Ключові геополітичні образи України / О. Мостяєв // Українознавчий альманах. Випуск І. Український образ світу: особливість у світовому контексті. – К., 2009. – № 19.

3. Замятин Д. Н. Украина: географические образы [Электронный ресурс] / Д. Н. Замятин. – Режим доступа : <http://www.apn.ru/publications/article1214.htm>

4. Замятин Д. Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства / Д. Н. Замятин. – М. : Аграф, 2004. – 512 с. – (Кабинет визуальной антропологии).

5. Кочан В. М. Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі. – [Рукопис] : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / В. М. Кочан ; Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2008.

6. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990 роки / Гіроакі Куромія ; [пер. з англ.]. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 510 с.

7. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки : [зб. наукових праць] / відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994. – 136 с.

8. Дергачев В. А. Раскаленные рубежи: очерки маргинальной коммуникативности / В. А. Дергачев. – Одесса : Астропринт, 1998. – 104 с.

9. Русанова И. П. Древнерусское Поднестровье: Историко.-краеведческие очерки / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1981. – 144 с.

10. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В. Л. Егоров. – М. : Наука. – 245 с.

11. Лесков Л. В. Футуросинергетика западной цивилизации. Задачи синергетического моделирования / Л. В. Лесков // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3.

12. Гринченко Г. Международный симпозиум “Пограничье: исторический и культурно-антропологический аспекты” / Г. Гринченко // Антропологический форум. – 2005. – № 3.

13. Сухомлинов О. М. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича (топіка і функціональність) : моногр. / О. М. Сухомлинов ; Берд. ін-т підприємництва. – Донецьк : Юго-Восток, 2006. – 192 с. – Бібліогр. : с. 150–164.

14. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему [Електронний ресурс] : монографія / О. М. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2008. – 212 с. ; 30 іл. – Режим доступу : <http://suchomlynov.pl/assets/files/publikacje/Kulturni%20pohranyczczia-nowyj%20pohlad%20na%20staru%20problemu.pdf>

15. Мікула Н. Євро регіони: досвід та перспективи [Електронний ресурс] / Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2003. – 222 с. – Режим доступу : <http://association.kharkov.ua>

Список рекомендованої літератури

1. Нормативно-правові акти

Конституція України (від 28.06.1996 з доповненнями від 2005 р.) [Електронний ресурс] – К., 1996. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/konst/const1.htm>

Про адміністративно-територіальний устрій України : Проект Закону України від 15.07.1997 № 453/97-вр.

Про виключну (морську) економічну зону України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.05.95/ – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/про%20виключну%20морську%20економічну%20зону>

Про державний кордон України [Електронний ресурс] : Закон України від 18.12.91. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

Про континентальний шельф [Електронний ресурс] : Конвенція від 10.06.1964. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_179

Про транскордонне співробітництво [Електронний ресурс] : Закон України від 24.06.2004. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-15>

Проект Закону про територіальний устрій України : постанова Верховної Ради України від 06.09.2012 № 5199-VI.

2. Основна література

Колосов В. А. Геополитика и политическая география : учебник для вузов / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001, – 479 с.

Литвин М. М. Інтегроване управління кордонами : підручник / М. М. Литвин. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. – 416 с.

Макошев А. П. Методические рекомендации к курсу политическая география и геополитика: Факты, таблицы и рисунки". Горно-Алтайск, 2007. – 61 с.

Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / Отв. ред. А. А. Кокошин, А. Д. Богатуров. – М. : КомКнига, 2005. – 432 с.

Олійник Я. Б. Географія [Електронний ресурс] : навч. посіб. [Відповіді на всі питання нової програми] / [Б. Я. Олійник] – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 455 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15840720/geografiya/geografiya_-_oliyunik_yab

Социально-экономическая география Украины / под ред. О. Шабля. – Львов : Свит, 1998. – 640 с.

3. Додаткова література

Варналій З. С. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети [Електронний ресурс] З. С. Варналій : монографія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/Varnalij/index.htm>

Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – СПб. : Кристалл, 2001. – 449 с.

Етнополітична карта світу: ХХІ століття : Методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. <http://svit21.ho.com.ua>

Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях / Д. Н. Замятин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 352 с.

Замятин Д. Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов / Д. Н. Замятин, И. И. Митин. – М. : Знак, 2006. – 488 с.

Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии / Д. Н. Замятин. – Смоленск : Ойкумена, 1999. – 256 с.

Замятин Д. Н. Моделирование образов историко-культурной территории: методологические и теоретические подходы / Д. Н. Замятин, Н. Ю. Замятин, И. И. Митин ; отв. ред. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2008. – 760 с.

Коваленко С. І. Регіональна транскордонна кооперація – вектор євроінтеграції України / С. І. Коваленко // Формування ринкової економіки [Електронний ресурс] : зб. наук. праць. – Спец. вип. : у 2 ч. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи / [М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; ДВНЗ “Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”] ; відп. ред. С. Фіялка. – К. : КНЕУ, 2011. – Ч. 2. – С. 202–210.

Кононов И. Ф. Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения [Электронный ресурс] / И. Ф. Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 79–86. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Soc_dos/2010_889/Kononov.pdf

Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX–XX вв. [Электронный ресурс] / В. М. Кочан // Вісник СевДТУ. Філософія : зб. наук. пр. – Севастополь :

Вид-во СевНТУ, 2008. – Вип. 86 – С. 70–73. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2008_2009/86-SevNTU/86-14.pdf

Крим, Україна в координатах чорноморської безпеки : Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії на тему “Крим: безпека і розвиток” 6 квітня 2010 р. – 2010. – 100 с.

Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 395 с.

Перекрестки : Журнал исследования восточно-европейского пограничья / под общ. ред. В. Дунаева ; Европейский гум. ун-т. – 2007. – № 1–2. – 182 с.

Політологічні та політичні студії. Україна, Білорусь, Польща та Литва: від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці [Тематичний випуск] : збірник наукових праць. – 2010. – Том 4. – 496 с.

Сайт рідкісних карт Олександра Акоюна (територіальні претензії, території з невизначеним статусом, проекти “Великих” держав і т. д.) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.karty.narod.ru>

Склярська О. Політико-географічні дослідження в Україні: історичні традиції та сучасні підходи / О. Склярська // Історія української географії. – 2008. – Випуск 17.

Страны мира : справочник. – М. : Республика, 1997. – 479 с.

Сухомлинов О. Буковина як пограниччя культур (у контексті інтеграційних процесів в Європі) / О. Сухомлинов [Електронний ресурс] // *Bliżej siebie. Rumuni i Polacy w Europie. Historia i dzień dzisiejszy – Mai aproape unii de alții. Români și polonezi în Europa. Istorie și prezent.* – Suceava, 2006. – С. 69–77. – Режим доступу : <http://suchomlynov.pl/assets/files/publikacje/bukowina-Ro-06.pdf>

Хобта С. В. Образ “жителя приграничья”: методика исследования и результаты / Хобта Светлана Викторовна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 87–91.

Энциклопедия Страны и народы : [в 20-ти томах]. – М. : Изд-во : Мысль, 1978–1985. – 6672 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Довідково-інформаційні відомості до розділу 1

Таблиця 1

Загальна характеристика основних наукових дисциплін фізичної географії

Дисципліни	Загальна характеристика
1	2
Загальне землезнавство	<p>Вивчає будову довколишнього середовища людства (географічну оболонку). База у вирішенні сучасних глобальних проблем людства. Сучасний підхід землезнавства у пізнанні планетарних механізмів виходить з позицій феномена самоорганізації, тобто здатності самостійно підтримувати, зберігати й удосконалювати власну організацію за умов постійного впливу зовнішніх чинників та внутрішніх перебудов. Саме в пізнанні цих аспектів планетарних механізмів полягає передумова науково обґрунтованого природокористування та стійкого розвитку людства</p>
Ландшафто- знавство	<p>Вивчає складні природні і природно-антропогенні геосистеми – ландшафти як частини географічної оболонки Землі. Включає вчення про основні закономірності фізико-географічної диференціації, фізико-географічне районування і власне вчення про географічний ландшафт. Розглядає походження, структуру, зміни, просторову диференціацію і інтеграцію ландшафтів, а також їх окремі властивості, взаємозв'язки елементів і морфологічних частин, їх зміни під впливом природних і антропогенних факторів.</p> <p>Включає розділи:</p> <p>морфологія ландшафту (геоморфологія) – вивчає рельєф Землі (суші, дна океанів і морів), його походження, просторові, генетичні та історичні закономірності будови та розвитку;</p> <p>геотопологія – вивчає окремі невеликі місця (ділянки) території;</p> <p>геохімія ландшафту – вивчає міграцію (перерозподіл) хімічних елементів у географічному ландшафті, що використовують при пошуках корисних копалин, у медичній географії, при розв'язанні питань охорони навколишнього середовища тощо;</p> <p>геофізика ландшафту (фізика ландшафтів) – вивчає процеси, які відбуваються у тому чи іншому природно-територіальному комплексі, тобто досліджує процеси обміну та переносу речовини й енергії в географічній оболонці та</p>

1	2
	між компонентами природно-територіальних комплексів при їх взаємодії; прикладне ландшафтознавство та інші
Геологія	<p>Комплекс наук про Землю, її історію та процеси, що її створили. Включає розділи:</p> <p>геологія корисних копалин – вивчає типи родовищ, методи їх пошуку і розвідки;</p> <p>гідрогеологія – вивчає води;</p> <p>інженерна геологія – вивчає взаємодії геологічного середовища та інженерних споруд;</p> <p>геохімія – вивчає хімічний склад Землі, процеси, що концентрують і розсіюють хімічні елементи у різних сферах Землі;</p> <p>геофізика – вивчає фізичні властивості Землі, що включає також комплекс розвідувальних методів: гравірознавство, сейсморозвідка, магніторозвідка, електророзвідка різних модифікацій і т. ін.;</p> <p>космохімія, космологія, космічна геологія та планетологія вивчають Сонячну систему;</p> <p>мінералогія – вивчає мінерали, їх походження, класифікацію;</p> <p>літологія – вивчає осадові породи, утворені у процесах, пов'язаних з атмосферою, біосферою та гідросферою Землі;</p> <p>петрологія – всебічно вивчає магматичні і метаморфічні гірські породи, з точки зору їх речовинного складу, геологічних особливостей і генезису (мінералогічний і хімічний склад, структуру і текстуру, умови залягання, закономірності поширення, походження і зміни в земній мантії, корі і на поверхні Землі);</p> <p>петрографія – розділ геології, що вивчає походження гірських порід, утворених за високих температур і тиску;</p> <p>геобаротермометрія – наука, що вивчає комплекс методів визначення тиску і температур утворення мінералів і гірських порід;</p> <p>структурна геологія – розділ геології, що вивчає зміну земної кори;</p> <p>мікроструктурна геологія – розділ геології, що вивчає деформацію порід на мікрорівні, у масштабі зерен мінералів і агрегатів;</p> <p>геодинаміка – вивчає зміни планетарного масштабу в результаті еволюції Землі. Вона вивчає зв'язок процесів в ядрі, мантії та земній корі;</p> <p>тектоніка – вивчає структуру й рухи земної кори і підкорових мас та форми залягання гірських порід, створені цими рухами;</p> <p>історична геологія – вивчає історію і закономірності геологічного розвитку Землі. Усі геологічні науки так чи</p>

1	2
	<p>інакше мають історичний характер, історичні геологи розглядають існуючі утворення в історичному аспекті і займаються в першу чергу з'ясуванням історії формування сучасних структур;</p> <p>палеонтологія – вивчає древні форми життя і займається описом копалин залишків, а також слідів життєдіяльності організмів;</p> <p>палеогеографія – вивчає фізико-географічні умови, які існували на Землі в геологічному минулому;</p> <p>стратиграфія – вивчає відносний геологічний вік осадових гірських порід, розчленування товщ порід і кореляції різних геологічних утворень;</p> <p>геохронологія – визначає вік порід і мінералів</p>
Океанологія	<p>Комплекс наук, які досліджують Світовий океан з метою вивчення вод Світового океану й окремих морів, водних мас різних шарів океану, процесів їх формування та циркуляції, взаємодії вод океану з атмосферою, хвильових процесів, змін гідрологічного режиму морів під впливом господарської діяльності, а також прогнози окремих характеристик цього режиму. Включає розділи:</p> <p>фізика океану (океанографія) – вивчає процеси циркуляції у морському водному середовищі, оптичні, акустичні, магнітні та інші його особливості, виявляє закономірності взаємодії атмосфери й океану;</p> <p>хімія океану – вивчає гідрохімічні особливості морських вод та формування хімічного балансу океану;</p> <p>біологія океану – вивчає рослинний і тваринний світ, біологічну продуктивність морів, можливість відтворення найважливіших біологічних ресурсів;</p> <p>геологія океану – вивчає будову земної кори в межах океану, рельєфу його дна, а також формування родовищ корисних копалин</p>
Географія ґрунтів	<p>Вивчає закономірності формування і просторове розміщення ґрунтів; одна із фізико-географічних наук, що знаходиться у тісному зв'язку з ґрунтознавством, а також з геоморфологією, кліматологією, геоботанікою, ландшафтознавством.</p> <p>Включає розділи:</p> <p>загальна географія ґрунтів – вчення про фактори ґрунтоутворення і уявлення про основні закономірності географічного розташування ґрунтів;</p> <p>регіональна географія ґрунтів – опис, картографування і вивчення просторового розташування ґрунтів різних частин земної поверхні (від материків до окремих господарств)</p>

1	2
Ґрунто- знавство	<p>Вивчає ґрунти та їх генезис, будову, склад, властивості й географічне поширення; закономірності походження, розвитку, ролі в природі, шляхи й методи їх охорони, родючість, раціональне використання в господарській діяльності людини. Включає розділи:</p> <p>загальне ґрунтознавство – розглядає склад і будову ґрунтів як багатокомпонентних, динамічних систем, природу і закономірності формування їх властивостей;</p> <p>генетичне ґрунтознавство – вивчає залежність особливостей складу, будови і властивостей ґрунтів від умов їх утворення;</p> <p>регіональне ґрунтознавство – вивчає ґрунти регіонів, закономірності мінливості їх складу, будови і властивостей</p>
Мерзлото- знавство (геокріоліто- логія)	Вивчає геологічні процеси та їх літологічний і геоморфологічний ефект у зв'язку з промерзанням і протаюванням гірських порід, тобто з льодоутворенням або зникненням криги в земній корі
Гляціологія	<p>1. У широкому значенні – наука про форми, склад, будову та властивості криги у повітрі, на земній поверхні (льодовики, сніговий покрив та ін.) та під землею, їх поширення й процеси, що відбуваються в них (в атмосфері, гідросфері і літосфері). Як самостійна галузь знань сформувалася в кінці XVIII – на початку XIX ст.</p> <p>2. У вузькому значенні – наука про льодовики, що вивчає умови і особливості їх походження, існування і розвиток, а також склад, будову, фізичні властивості і взаємодію з географічним середовищем. У льодовиках Землі укладено 27–29 млн км³ води. Вивчення льодовиків дозволяє більш раціонально використовувати водні ресурси рік льодовикового живлення, допомагає запобігати катастрофам, що пов'язані з динамікою льодовиків (селі, повені й ін.), враховувати їх при проектуванні гірничих підприємств</p>
Гідрологія	Вивчає природні води в межах гідросфери Землі, явища і процеси, які в них відбуваються
Кліматологія	Вивчає питання кліматоутворення, опис і класифікацію клімату земної кулі, антропогенні впливи на клімат. Належить до географічних наук, оскільки клімат є географічною характеристикою, і до географічної частини метеорології, оскільки кліматотворні процеси мають геофізичну природу
Біогеографія	Вивчає закономірності географічного поширення тварин і рослин та їхніх угруповань, а також характер фауни і флори окремих територій, розглядає закономірності зв'язків

1	2
	<p>угруповань і організмів, що вони утворюють з оточуючим середовищем у різних географічних умовах. Включає розділи:</p> <p>зоогеографія (географія тварин) – вивчає закони географічного розповсюдження тварин і їх співтовариств на земній кулі як в сучасний час, так і в минулому; сучасні і історичні фактори і закономірності, що визначають це розповсюдження, а також географічне розповсюдження екологічних угруповань;</p> <p>фітогеографія (географія рослин, ботанічна географія, геоботаніка) – вивчає закономірності географічного розповсюдження рослинного покриву у зв'язку з рельєфом, кліматом, ґрунтами та іншими складовими ландшафту. Включає географію рослин і географію рослинних угруповань</p>

Таблиця 2

**Загальна характеристика основних наукових дисциплін
суспільної (соціальної та економічної) географії**

Дисципліни	Загальна характеристика
1	2
Економічна географія	Вивчає територіальну організацію суспільного виробництва: закономірності, принципи та фактори формування територіальної структури господарства різних країн і регіонів
Соціальна географія	Вивчає просторові процеси і форми організації життя людей, перш за все з точки зору умов праці, побуту, відпочинку, відтворення життя людини, тобто закономірності територіальної організації соціальної інфраструктури у зв'язку із способом виробництва та особливостями географічного середовища (побутове, культосвітнє, медичне обслуговування населення, народна освіта тощо)
Політична географія	<p>Вивчає територіальну диференціацію (різницю) політичних явищ і процесів. Включає розділи:</p> <p>геополітика – аналіз впливу різних географічних чинників на стратегічні позиції держав у світовому просторі; вивчає закономірності розподілу і перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав і міждержавних об'єднань у багатовимірному комунікаційному просторі. Розрізняють геополітику традиційну, нову (геоекономіка) і новітню (геофілософія);</p> <p>електоральна географія – дослідження територіальних особливостей виборів до основних представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування в різних країнах і регіонах світу;</p>

1	2
	<p>географічне державознавство – вивчає держави та їх основні елементи: територію, кордони, політико-географічне положення, форми організації держав, столиці та адміністративно-територіальний поділ;</p> <p>політична картографія – етапи формування і сучасний стан політичної карти світу;</p> <p>політична лімологія – вивчення політичних кордонів з точки зору їх походження, можливостей прикордонного співробітництва, транскордонних зв'язків, територіальних спорів і претензій;</p> <p>політико-географічне країнознавство – комплексна політико-географічна оцінка окремих країн і регіонів світу</p>
Культурна географія (географія культури)	<p>Вивчає просторово-часову диференціацію культурних явищ – територіальне розповсюдження культури у межах географічного простору. У рамках дисципліни розглядається характеристика особливостей культури окремих регіонів. Включає розділи:</p> <p>географія релігії – вивчає геопросторову організацію релігійної сфери;</p> <p>географія мистецтва – досліджує територіальну спільність видів, стилів і форм мистецтва;</p> <p>географія способу життя – вивчає форми організації життєдіяльності суспільства, соціумів, сформовані ними комплекси матеріальної та духовної культури</p>

Таблиця 3

**Загальна характеристика основних природно-суспільних
та суміжних з географією наукових дисциплін**

Дисципліни	Загальна характеристика
1	2
Прикордонно-логія	<p>Здійснює наукове забезпечення прикордонної політики, в першу чергу тих її аспектів, які пов'язані з безпекою прикордонного простору.</p> <p>Пріоритетними напрямками прикордоннологічних досліджень є:</p> <p>проблеми прикордонної безпеки;</p> <p>теорія і практика охорони кордону;</p> <p>питання впливу геополітичної ситуації на характер реалізації і захисту національних інтересів у прикордонному просторі;</p> <p>механізми мирного вирішення прикордонних проблем;</p> <p>соціально-економічні, військові та власне прикордонні аспекти;</p> <p>вплив міграційного чинника на процеси і явища в прикордонному просторі тощо</p>

1	2
Лімологія (кор- донознавство)	Міждисциплінарна наука, що вивчає кордони і прикордонні території, розглядаючи їх з позицій генези (походження), функцій, можливостей транскордонного співробітництва, а також з географічної, політичної, історичної та інших точок зору (від гр. “лімос” – кордон, межа)
Транскордонне співробітництво	Вивчає специфіку, закономірності формування та розвитку транскордонних регіонів; чинники, принципи та форми транскордонного співробітництва, його організаційні форми, зокрема єврорегіони; фінансові механізми та методи реалізації, інституційний розвиток, а також процеси формування регіональної політики розвитку транскордонного співробітництва
Країнознавство	Узагальнює різноманітні дані про політичну, економічну, соціальну, культурологічну сфери життєдіяльності суспільства, світу в цілому, окремих регіонів, держав і країн
Геоурбаністика (географія міст)	Узагальнює різні аспекти вивчення просторового розвитку міст, міських систем, поширення міського укладу, життєдіяльності людей і їх вплив на екологію
Географічна картографія	<p>Вивчає створення і практичне використання географічних карт та інших картографічних моделей. Її концепція виражається в системному підході до картографування природних територіальних та соціально-економічних географічних систем різної складності та різного просторового охоплення – від місцевого (локального) до планетарного (глобального).</p> <p>Такий підхід зумовлює відображення елементів (компонентів), структури (будови), внутрішніх і зовнішніх зв'язків картографованої системи, а також факторів (чинників) та процесів, які визначають її функціонування.</p> <p>Географічна картографія включає розділи:</p> <p>картознавство – розділ картографії, який вивчає виникнення і розвиток географічної карти, її елементи і властивості, можливості використання у практичній діяльності;</p> <p>математична картографія вивчає теорію картографічних проекцій, їх перетворень, методи дослідження проекцій і способи раціонального вживання. Інколи до математичної картографії включають весь комплекс питань з математичного обґрунтування карт (компоновка карт, розрахунок рамок тощо), а також способи і засоби вимірів на картах (див. Картометрія);</p> <p>екологічна картографія – вивчає способи збору, аналізу та картографічного представлення інформації про стан</p>

1	2
	<p>середовища проживання людини та інших біологічних видів, тобто про екологічну обстановку;</p> <p>картометрія – вивчає способи вимірювання по картах різних географічних об’єктів для визначення їхніх площ, довжин, об’ємів, а також питання, пов’язані з аналізом і оцінкою точності цих вимірювань;</p> <p>складання і редагування карт – графічна побудова оригіналу карти як просторової моделі деяких визначених сторін дійсності;</p> <p>видання карт і атласів</p>
Історико-географічне джерелознавство	<p>Досліджує писемні джерела як пам’ятки культури, що відображали географічні реалії або стан географічної науки певного часу. Для цієї науки характерні два основних напрямки: класифікація інформаційних джерел географічної інформації; аспекти дослідження джерел географічної інформації.</p> <p>Субдисципліни джерелознавства:</p> <p>евристика – частина інформатики, яка займається розробленням пошукових систем, пошукового апарату, тобто оглядом, описом, каталогізацією, бібліографією;</p> <p>палеогеографія – вивчає графічні особливості знакових систем, у т. ч. письма і друку пам’яток різних епох;</p> <p>дипломатика – вивчає формуляри історичних письмових пам’яток; формуляр – це перелік складових частин тексту писемної пам’ятки: початкового і кінцевого протоколів, форм висловлювань, що виражені періодами, реченнями, зворотами, фразеологічними одиницями);</p> <p>текстологія – дослідження авторства джерела, часу і місця його створення, його оригінальності, змісту тощо;</p> <p>історична критика – вивчає письмові джерела, в яких подаються оцінки інших джерел, наприклад, рецензії, критичні статті тощо;</p> <p>археогеографія – галузь знань з підготовки і видання джерел, розв’язання у зв’язку з цим текстологічних завдань чи описання наявної у джерелі інформації;</p> <p>вивчення пам’яток матеріальної культури</p>
Релігієнолістика	<p>Міждисциплінарна наука, що вивчає об’єктивні процеси регіоналізації (природно-географічної, політичної, економічної, культурної та ін.), зокрема, міжнародних відносин під впливом факторів глобалізації.</p> <p>Регіоністика відображає синтез підходів різних наук до регіональних досліджень та об’єднує декілька наукових напрямків, а саме:</p> <p>районістика – вивчає розробку загальних принципів і методів систематизації шляхом районування;</p>

1	2
	<p>регіонознавство – вивчає специфіку розвитку цілісних регіонів у найрізноманітніших аспектах (від природних до етноконфесійних)</p>
Глобалістика	<p>Міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів глобалізації, інших глобальних процесів і проблем, пошук шляхів утвердження позитивних та подолання негативних для людини і біосфери наслідків цих процесів. Іншими словами, це комплексна наукова дисципліна, що вивчає загальні об'єктивні закономірності розвитку людства і моделі керованої світової системи в синтезі, єдності та взаємодії трьох основних сфер: глобальної екології, соціальної та економічної діяльності людини в епоху антропогенно переважаної Землі</p>
Теорія держави і права	<p>Стосовно географічних аспектів вивчає форми державно-територіального устрою держав та їх різновиди, а саме: з яких частин складається внутрішня структура держави; яке становище цих частин і які взаємозв'язки їх органів; як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами; в якій державній формі виражаються інтереси кожної нації, яка проживає на території країни</p>
Міжнародне право	<p>Стосовно географічних аспектів вивчає території у найширшому розумінні, а саме: поняття, правова природа та види території; поняття та склад державної території; державні кордони; міжнародно-правові підстави зміни титулу державної території; правовий режим міжнародних рік та каналів.</p> <p>Найбільшого поширення у різний час набували такі теорії міжнародного права:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) об'єктна теорія, яка ґрунтується на визнанні земельної ділянки об'єктом права власності; 2) теорія міжнародної власності, що ґрунтується на уявленнях про територію держави як про об'єкт не внутрішньодержавної, а міжнародно-правової власності держави; 3) теорія компетенції, згідно з якою територією вважається сфера юридичної дієвості (валідатарності) певної правової системи, як національної, так і міжнародної; 4) просторова теорія, в основі якої лежить теза про те, що територія держави – це сукупність земельних, водних і повітряних ділянок, у межах якої здійснюється владарювання, територіальне верховенство та суверенітет тієї чи іншої держави

Територія природна – частина території, що має певний інтерес з погляду дослідження явищ природного характеру.

Як приклад природної території можна розглянути *природоохоронну територію*. Природоохоронна територія, як визначається Міжнародним союзом охорони природи, призначена для захисту і підтримки біологічної різноманітності та природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів.

Міжнародний союз охорони природи визначає шість категорій охоронних територій:

I. Заповідник суворого режиму (1a – біосферний заповідник, 1b – дика територія): територія з найвищим рівнем захисту, що охороняється для збереження екосистеми та наукових досліджень.

II. Національний парк: охоронна територія, призначена переважно для захисту екосистеми і екологічного туризму.

III. Пам'ятник природи: охоронна територія, призначена переважно для збереження специфічних особливостей природи.

IV. Заказник: охоронна територія, призначена переважно для охорони окремих видів, часто з навмисним втручанням людини в екосистему.

V. Охоронний рельєф: охоронна територія, призначена переважно для захисту рельєфу/ландшафту та туризму.

VI. Територія контрольованого природокористування: охоронна територія, призначена переважно для довготермінового економічного використання природної екосистеми.

Територія в державних межах. Державна територія – визначена на основі норм міжнародного права частина простору Землі, яка є надбанням народу, що проживає на цій території, та яка знаходиться під суверенітетом створеної ним держави.

Елементи території держави можна поділити на дві категорії:

1) реальний (фактичний) територіальний простір, обриси якого чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством;

2) квазі-простір, що постійно змінює свої розміри, конфігурацію.

Реальний (фактичний) територіальний простір містить у собі:

геоторію у складі: сухопутного простору (території, або суходолу); водний простір (акваторію); повітряний простір (аероторію) над територією і акваторією;

надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами.

До квазі-простору належать:

1) військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їх місцезнаходження;

2) торговельні морські й повітряні судна під прапором даної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

3) космічні об'єкти, що належать державі;

4) трубопроводи й підводні кабелі;

- 5) нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;
- 6) території дипломатичних представництв і консульств.

Сухопутний простір (територія або суходіл) держави – це її земна (материкова) поверхня, не вкрита водою, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, які належать цій державі.

Материк – величезна ділянка суходолу, що з усіх або майже з усіх боків оточена морями або океанами.

Материк може мати:

півострів – частину суходолу, що далеко заходить в океан (море) і з трьох боків оточена водою;

мис, ріг – частина суходолу, що врізається в море, озеро, річку (можуть бути утворені як корінними породами, так і наносами).

Острів – порівняно невелика частина суші, що омивається водою з усіх боків. За походженням острови поділяють:

на материкові – частини материків, що відокремилися внаслідок руху земної кори;

вулканічні – утворилися внаслідок виверження вулканів на дні морів та океанів;

коралові – складені вапняковими скелетами коралових поліпів (дрібних тварин, які живуть у тропічних широтах). Коралові острови, що мають форму суцільного розірваного кільця, називають атолом.

Архіпелаг – група островів, які розташовані близько один до одного, мають зазвичай схоже походження і подібну геологічну будову. У деяких архіпелагах острови можуть мати і різне походження.

Водний простір (акваторія) держави складається з внутрішніх та територіальних вод.

До внутрішніх вод відносять:

- 1) морські (океанські) води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря держави;

- 2) води портів, обмежені лінією, яка проходить через постійні портової споруди, які найбільше виступають у бік моря;

- 3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать державі, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль;

- 4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать державі;

- 5) обмежена лінією державного кордону частина вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать державі.

Територіальні води (територіальне море) визначаються завширшки 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу від узбережжя або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки узбережжя.

Уся товща води територіальних вод та надра під їх дном перебувають під повним суверенітетом держави, до суходолу якої вони прилягають.

Поняття акваторії пов'язане із чітким розумінням складових внутрішніх і територіальних вод, а саме:

Світовий океан – безперервна водна оболонка Землі, яка оточена материками та островами; *океан* – частина Світового океану, яка розміщена між материками, має великі розміри, самостійну циркуляцію вод і атмосфері та особливий гідрологічний режим;

море – 1) це частина океану, яка має відмінності у властивостях води, відрізняється течіями, живими організмами і, як правило, відокремлена півостровами, островами або підняттями дна океану; 2) це частина океану, яка більш-менш відокремлена від нього ділянками суходолу, групами островів або підвищеннями дна. За розташуванням виділяють: внутрішні моря (розміщені всередині материків, між островами і материками або в межах архіпелагів на значній відстані від відкритої частини океану, або ті, що глибоко вдаються в суходіл і сполучаються з океаном протоками, наприклад, Чорне, Азовське, Червоне, Жовте); міжматерикові моря (розташовані між різними материками, наприклад, Середземне море); внутрішньоматерикові моря (знаходяться всередині одного материка, наприклад, Азовське, Балтійське, Біле моря); окраїнні моря (розміщені поблизу материків на материкових відмілинах і схилах або трохи вдаються в суходіл і сполучаються з океаном протоками); міжострівні моря (розміщені серед великих островів чи архіпелагів, наприклад, моря Фіджі, Банду);

порт (морський) – ланка в транспортному ланцюгу, яка уможливає морське сполучення між континентами й островами і становить пункт взаємозв'язків між морським транспортом та іншими видами транспорту. Портова функція є однією з найважливіших містоутворювальних функцій і тому термін “порт” вживається також стосовно міста, в якому знаходиться морський порт. Порт ділиться на водну та суходільну частини. Акваторія порту входить до складу внутрішніх вод відповідної держави згідно з морським правом;

рейд – прибережний водний простір поблизу порту, придатний для стоянки суден на якорі. Рейди поділяються: на внутрішні (частина акваторії порту для відстою суден та виконання вантажно-розвантажувальних операцій в межах, встановлених портом); зовнішні (частина акваторії порту за межами внутрішнього рейду; район якірної стоянки – водний простір в межах акваторії порту, що використовується для стоянки суден на якорі в очікуванні заходу в порт, проведення фарватерами та каналами, проведення рейдових вантажно-розвантажувальних робіт, виконання формальностей, здійснення яких вимагається чинним законодавством під час приходу, стоянки або відходу суден); відкриті (не захищені від вітру і хвилювання хоча б з одного напрямку); закриті (розташовані у добре захищеній бухті);

гавань – частина акваторії водойми (як правило, води порту), яка безпосередньо примикає до причалів, де здійснюється навантаження і розвантаження суден, посадка і висадка пасажирів;

затока – частина океану, моря, озера, що глибоко заходить у суходіл, але має вільний водообмін з основною частиною водойми. Серед заток роз-

різняються: бухта, губа, естуарій, фіорд, лиман, лагуна, затон. Гідрологічні і гідрохімічні умови затоки тотожні з умовами водойми, частиною якої вони є. В окремих випадках місцеві особливості клімату та материковий стік можуть надавати гідрологічним характеристикам поверхневого шару заток деякі специфічні риси. До найбільших заток Світового океану належать затоки: Алякинська, Бенгальська, Біскайська, Велика Австралійська, Гвінейська. У деяких випадках назва “затока” закріпилася за акваторіями, які за своїм гідрологічним режимом є морями (наприклад, Мексиканська, Гудзонова, Перська, Каліфорнійська);

бухта – невелика частина моря, затоки, озера, водосховища, відокремлена від відкритих вод з трьох боків частинами суші (виступами берегів, скелями та прилеглими островами) і захищена ними від хвиль і вітру. Тому часто використовується для влаштування портів. Наприклад, Севастопольська і Цемеська (Новоросійський порт) бухти в Чорному морі, Золотий Ріг, Находка (порт Владивостоку) у Японському морі. Як правило, бухти є зручним місцем стоянки суден, наприклад, Геленджичька та Цемеська бухти в Чорному морі, Золотий Ріг у протоці Босфор;

губа – поширена на півночі Росії назва затоки, яка глибоко врізається в сушу (наприклад, Чошська в Баренцевому морі, Обська в Карському). У таких заливах помітно вираженим є вплив рік: ложе покрите річковими осадами, вода сильно опріснена і колір її різко відрізняється від кольору морської води. У губі розрізняють вершину (внутрішню, звичайно, звужену частину) й усть (частину, безпосередньо з'єднану з морем).

естуарій (“затоплюване гирло річки”) – однорукавне, лікоподібне гирло річки, що поширюється в напрямку моря. Утворюється, коли море затоплює гирло річки, а припливно-відпливні явища виносять осадові породи в море і не дають естуарію заповнитися і перетворитися в дельту. Це відбувається, коли прилегла до естуарію частина моря має велику глибину. В естуаріях трапляються дуже сильні припливи, коли солоні води океану змушують прісну воду річки текти назад. При сильних припливах, якщо естуарій має круті береги і сильно звужується, рівень води різко підіймається утворюючи одиничну високу хвилю – бор, що просувається річкою в глибину суші доки не втратить енергію і не опадє;

фіорд, або фйорд – довга, вузька морська затока, яка часто тягнеться далеко усередину узбережжя; фіорд походить від затоплення морем долини колишнього льодовика; переважно довжина фіорда в декілька разів більша за його ширину. У світі найвідоміші чотири фіордових райони: вони розташовані на західному узбережжі Норвегії, Чилі, Південного острова Нової Зеландії та Північної Америки від затоки П'юджет-саунд (штат Вашингтон) до Аляски. Фіорди також є на берегах Шотландії, Ісландії, Гренландії, півострова Лабрадор, штату Мен (США) і на деяких арктичних островах;

лиман – затоплене розширене гирло річки, що перетворилось у мілку затоку; бувають двох типів: лагунного і естуарного, а також відкритого типу (мають постійний водообмін із морем) і закритого типу (відмежовані від моря піщаною косою, пересипом). Найчастіше лиман – це затоплена

частина найближчої до моря ділянки річкової долини (наприклад, Дніпровський, Дністровський лимани на узбережжі Чорного моря). На гідрологічний режим лиману значно може впливати річка, яка в нього впадає;

лагуна – мілководна частина океану (моря), відділена від нього баром, косою, кораловим рифом і часто з'єднана з ним вузькою протокою; зустрічається всередині атолу. Води заток лагуни відрізняються більшим ступенем ізольованості від моря. Затоки звичайно вільно сполучаються (з'єднані) з морем. Через це на солоність заток, характер їх відкладів тощо море впливає безпосередньо. Лагуни звичайно з'єднані з морем протоками, але іноді відокремлені береговими валами, косами тощо. Через органічний світ та осадки більш автономні, не зазнають такого впливу відкритого моря, як затоки. Існують численні переходи від затоки до лагуни та континентального приморського озера;

затон: а) річковий залив, заводь, які вдаються в берег; б) місце стоянки і ремонту річних суден, звичайно, обладнане у заливі.

річка, ріка – природний водний потік, який витікає з джерел чи з озера, болота (рідше), має сформоване річище і тече під дією сили тяжіння; живиться поверхневими й підземними водами, з атмосферних опадів свого басейну. Розрізняють ріки сталі й сезонні, гірські та рівнинні, комбіновані. За способом живлення річки поділяють на снігові, дощові, річки підземного живлення, льодовикові, змішаного типу; за стійкістю русла – стійкі та нестійкі; за льодовим режимом – замерзаючі, незамерзаючі;

озеро – природне водоймище у заглибинах суші (котловинах), заповнене в межах озерної чаші (озерного ложа) різнорідними водними масами. Озера поділяють за способом їх утворення, способом живлення, за термічним режимом, за вмістом солей і за хімічним складом, та за наявністю в них життя. За походженням поділяються на тектонічні, льодовикові, річкові (стариці), приморські (лагуни та лимани), провальні (карстові, термокарстові), вулканічні (у кратерах згаслих вулканів), завально-загатні (запрудні), штучні (водосховища, ставки), греблеві, котловинні, змішані. За способом живлення або водним балансом озера діляться: на стічні, або стічно-припливні (живляться притокою вод з водозбору і віддають стік у річку); безстічні, або випарно-припливні (втрачають воду шляхом випаровування). За термічним режимом виділяють: помірні (з чергуванням у році прямої термічної стратифікації, зворотної термічної стратифікації і гомотермії); тропічні (з переважанням прямої термічної стратифікації); полярні (з пануванням зворотної термічної стратифікації). За вмістом солей виділяють: прісні озера (кількість розчинних мінеральних речовин менш 1 г/л); мінеральні озера (містять велику кількість мінеральних солей, звичайно, понад 1 г/л, а саме: солонуваті – вода якого має помітний смак солі, мінералізація 1...35 г/л, солоні – понад 35 г/л). За хімічним складом виділяють три основні типи мінеральних озер: карбонатні (содові), з яких добувають соду; сульфатні (гірко-солоні), які є джерелами гіркої солі (мірабіліту); хлоридні (солоні) – є джерелами куховарської солі. За наявністю життя: оліготрофні (бідні фітопланктоном та поживними речовинами для

нього); евтрофні (озера з великим вмістом у воді поживних речовин, зазвичай неглибокі – 10–15 м); дистрофні (зазвичай неглибока водойма, бідна на кисень і поживні речовини для організмів);

водосховища – штучні водойми, створені з метою регулювання стоку, роботи ГЕС чи за іншою народногосподарською потребою. Водосховища поділяють на 2 типи: озерні (для них характерне формування водних мас, істотно відмінних за своїми фізичними властивостями від властивостей вод припливів, а течії в них переважно обумовлюються вітрами, наприклад, Рибінське водосховище); річкові, або руслові (мають витягнуту форму, течії в них, звичайно, стокові, а їх водна маса за своїми характеристиками близька річковим водам, наприклад, Київське водосховище).

Повітряний простір (аероторія) держави – це розташований над її територією та акваторією шар атмосфери (тропосфера, стратосфера, мезосфера й прилегла частина космічного простору: термосфера).

Польоти повітряних об'єктів інших держав над власною територією кожної країни дозволяє на основі спеціальних міжнародних договорів. Держава має право захищати свій повітряний простір у випадку його порушення всіма доступними їй засобами. Космічні кораблі й супутники вільно пролітають над територіями суверенних держав.

Атмосфера Землі має масу $5,15 \cdot 10^{18}$ кг. Біля поверхні в атмосфері міститься 0,03 вуглекислого газу, 0,94 % інертних газів, 20,95 % кисню і 78,8 % азоту. Є й інші гази в дуже малій кількості. З віддаленням від поверхні Землі зменшується атмосферний тиск і густина. У верхніх шарах атмосфери домінують легкі гази (водень і гелій), а частина молекул розпадається на іони, які утворюють іоносферу Землі. На висоті вище 10 000 км знаходяться радіаційні пояси, що наповнені електронами і ядрами водню.

Тропосфера – нижній шар атмосфери планети, в якому температура знижується з висотою. Межею тропосфери вважають тропопаузу, у якій зниження температури з висотою припиняється. Тропосфера Землі простягається на висоту 8...10 км від поверхні у полярних широтах, 10...12 км – у помірних, та на висоту 16...18 км – у тропіках. Зменшення температури з висотою у середньому становить $6,5^{\circ}\text{C}$ на км. У земній тропосфері зосереджено понад $4/5$ всієї маси атмосферного повітря і майже вся атмосферна водяна пара, відбуваються основні метеорологічні процеси, утворюються повітряні маси та атмосферні фронти, розвиваються циклони та антициклони, визначається погода та клімат.

Стратосфера – шар земної атмосфери між тропосферою і мезосферою на висотах від 10...18 км до 40...50 км). Для стратосфери характерним є зростання температури повітря з висотою: від -45°C до -75°C на нижній межі (у тропопаузі) до -20°C до $+20^{\circ}\text{C}$ на верхній межі (стратопаузі). Підвищення температури відбувається завдяки поглинанню сонячного ультрафіолетового випромінювання озоновим шаром. У регулюванні температурного режиму головну роль відіграє випромінювання. Через зазначені причини у стратосфері відсутні турбулентні потоки. Майже відсутня водяна пара. У стратосфері затримується більша частина короткохвильового ультрафі-

олетового випромінювання (180–200 нм) та відбувається трансформація енергії коротких хвиль. В атмосферах інших планет такого шару немає, їх мезосферу іноді називають стратомезосферою.

Мезосфера – шар атмосфери між стратосферою та термосферою на висотах 50...80 км. Характеризується зниженням температури від 0 до –90 °С. Головним енергетичним процесом у мезосфері є поглинання сонячного випромінювання озоном, вуглекислим газом, водяною паром та розсіювання ультрафіолетового випромінювання молекулами кисню. У верхніх шарах мезосфери завершує свій шлях більшість метеорних тіл. Там же іноді спостерігається досить рідкісне явище – сріблясті хмари – утворення яких залишається не до кінця зрозумілим.

Термосфера – шар атмосфери планети, вищий за мезосферу, у якому відбуваються основні процеси поглинання та перетворення короткохвильового сонячного випромінювання на висотах від 80...90 до 400...800 км. Температура повітря в термосфері зростає від 200 до 500...2000 К залежно від сонячної активності. Причиною є поглинання ультрафіолетового та рентгенівського випромінювання Сонця на висотах 150...300 км, обумовлене іонізацією атмосферного кисню. У нижній частині термосфери зростання температури значно обумовлене енергією, що виділяється при рекомбінації (об'єднанні) атомів кисню в молекули (при цьому на енергію теплового руху часток перетворюється енергія сонячного УФ-випромінювання, поглинена раніше під час дисоціації молекул O_2). На високих широтах важливим джерелом надходження тепла є джоульова теплота, що виділяється електричними струмами магнітосферного походження. Це джерело викликає значне, але нерівномірне розігрівання верхньої атмосфери в приполярних широтах, особливо під час магнітних бур.

Надра землі розглядаються у трьох аспектах: у широкому сенсі надра включають земну кору, мантію Землі і її ядро, тобто вони простягаються від поверхні до центру Землі; з точки зору геології, під надрами розуміють верхню частину земної кори і дна водних об'єктів, яка простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення і промислового використання; у межах поняття державного суверенітету надра держави визначаються в межах площини, яка утворюється від проекції лінії проходження державного кордону й до технічно доступних глибин у напрямку центру Землі.

Освоєння надр Землі (табл. 4 цього додатка) – сфера людської діяльності, пов'язана з вивченням і практичним використанням земної кори. Включає видобуток корисних копалин, їх пошук і розвідку, охорону довкілля і наукове дослідження з цих проблем. Освоєння надр Землі почалося в палеоліті і триває до сьогодні. В історії простежується декілька основних періодів еволюції знань, яка відбувалася в тісному зв'язку з розвитком знарядь праці, виробничих відносин, наукових ідей, світоглядних уявлень, вдосконаленням засобів інформаційної взаємодії.

Палеоліт (від грец. паліос – давній і грец. літос – камінь) – давня кам'яна доба, найдавніший період людського суспільства. Щодо тривалості палеоліту існують різні думки (від 3 млн до 100...150 тис. років тому).

Кінець палеоліту датується близько 13 тис. років тому (10 000...12 000 років до н. е.). Давня кам'яна доба – час життя класичного неандертальця. За палеоліту сформувався первіснообщинний лад, що набув дальшого розвитку за наступних історичних часів – мезоліту і неоліту.

Таблиця 4

Еволюція освоєння надр Землі

Фаза технологічної цивілізації	Період	Характеристика гірничих технологій і знарядь
Неолітична	1–2 млн. р. – 35–40 тис. р. до н. е.	Період кам'яних гірничих знарядь праці. Збирання кам'яного матеріалу з поверхні
	(35–40) – 6 тис. р. до н. е.	Давні кар'єри, кам'яні молоти, кайла, кирки, рогові кайла
Гірничо-металургійна (бронзовий вік)	6 тис. р. до н. е. – IX ст. до н. е.	Період металевого гірничого інструменту. Підземні виробки для видобування руд, вогневі роботи, механічний вруб. Бронзові кайла, кирки, клини, молоти. Колісні механізми
Гірничо-металургійна (залізний вік)	IX ст. до н. е. – V ст. н. е.	Період гірничих механізмів. Розгалужені підземні виробки, штучне провітрювання, колодязний видобуток нафти. Залізні кайла, клини, молоти, механічні пристрої для шахтного підйому та водовідливу. Перше буріння свердловин
Енергетична (етап гідро-силових установок)	VI–VIII – XVIII ст. н. е.	Період гірничих механізмів з приводом. Перші шахтні системи. Використання пороху. Перші механізми для збагачення корисних копалин. Привод від водяного колеса, кінної тяги. Рейкові вагонетки. Вибухобезпечні ліхтарі. Система вентиляції
Енергетична (етап паросилових установок)	XVIII–XIX ст.	Період гірничих механізмів з паровим приводом. Системи шахтної розробки вугілля і руд. Багатоуступні кар'єри. Вибухові роботи. Гідромеханізація. Виймальні гірничі машини, одно- та багатоковшові екскаватори, бурові станки, врубові і транспортні машини, конвеєри. Механізоване збагачення корисних копалин
Енергетично-інформаційна (етап застосування електроенергії та інформаційних технологій)	XX ст. – по т. ч.	Період систем гірничих машин, автоматизації. Системи комплексно-механізованої розробки родовищ корисних копалин на континентах. Управління гірничим тиском. Морська гірнича технологія. Високопродуктивна техніка видобутку і збагачення корисних копалин, автоматизовані комплекси, надглибоке буріння. Автоматизація процесів

Сьогодні корисні копалини видобуваються відкритим або підземним способами.

Відкритий спосіб – *видобуток твердих копалин, які знаходяться на глибині не більше 200 м.*

Для видобутку цього родовища шари порід знімають, транспортують і складають у відвали. Утворені порожнини, котловани, а також підприємство, яке проводить розробку відкритим способом, називають кар'єром. У такий спосіб видобувають: торф, кам'яне вугілля, залізні руди, руди кольорових металів, будівельні матеріали.

Підземним способом видобувають корисні копалини, які розташовані на глибині від 200 до 2000 м.

Видобуток і транспортування здійснюється за допомогою підземних виробок і стовпів. Систему стовпів і технічні засоби видобутку та транспортування на поверхню землі корисних копалин називають рудниками. При видобуванні кам'яного вугілля термін “рудник” замінюють на “шахта”. Шахта належить до підземного видобутку. Проблеми шахт: води, газ метан, який утворює із киснем повітря вибухову суміш. Рідкі і газоподібні корисні копалини (нафта, мінеральні води) видобувають за допомогою свердловини.

Запаси корисних копалин не безмежні і практично не відновлювані. Прогнози на перспективу про можливі запаси мінеральної сировини оцінюються фахівцями досить неоднозначно. Наприклад, для розвинутих країн і країн, що розвиваються, починаючи з 2000 року, запасів вугілля, залізної, марганцевої та хромової руд, фосфатної сировини та калійних солей при споживанні на сучасному рівні має вистачити ще на 100...300 років. Запасів поліметалічних руд, що містять нікель, кобальт, мідь, свинець, цинк, олово, самородної сірки залишається тільки на 30...60 років. Якщо врахувати прогностичні запаси, то час повного вичерпання мінеральних ресурсів відсувається на більш тривалий термін. Родовища корисних копалин, як і природні ресурси взагалі, розміщені досить нерівномірно. Так США, Канада, Австралія, Китай, Росія володіють найбільшими запасами металевих копалин. У країнах Близького та Середнього Сходу зосереджено понад 1/2 запасів нафти світу. У надрах країн, що розвиваються, знаходиться 90 % кобальту, близько 90 % олова, 75 % бокситів, 60 % міді. Багато країн має запаси світового значення одного або кількох видів корисних копалин.

Використання та переробка мінеральних ресурсів призводить до утворення відходів. Вони забруднюють навколишнє середовище, знижують цінність ще не використаних ресурсів.

Раціональне використання мінеральних ресурсів передбачає їх комплексне освоєння, застосування у виробництві енерго- та ресурсозберігаючих технологій, активне впровадження оборотного або повторного використання ресурсів. У багатьох економічно розвинутих країнах послідовно реалізується саме така політика. Найглибшій утилізації (вторинному вико-

ристанню) підлягають промислові та побутові відходи в Японії, країнах Західної Європи та США. Виробництво з використанням повторних ресурсів чорних та кольорових металів, будівельних матеріалів, скла та іншого дає значну економію мінеральних, біологічних ресурсів та енергії.

У зв'язку із цим у державах світу правовий режим надр регламентується їх законодавством. Наприклад, в Україні – Кодексом України про надра (від 2010 року).

Надра багато в чому визначають сировинний і енергетичний потенціал держави, адже в них містяться корисні копалини.

Корисні копалини – природні мінеральні утворення органічного і неорганічного походження у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів, на дні водоймищ, а також техногенні мінеральні утворення в місцях видалення відходів виробництва та втрат продуктів переробки мінеральної сировини, які можуть бути використані у сфері матеріального виробництва і споживання безпосередньо або після переробки.

Відповідно до призначення Кабінетом Міністрів України корисні копалини поділяються на *загальнодержавного* (вугілля, руда, нафта, природний газ та ін.) та місцевого (пісок, глина, камінь, галька, вапно та ін.) значення.

Мінеральна сировина – корисні копалини (природні мінерали, вуглеводні, підземні води та інші корисні компоненти), видобуті і перероблені на товарну продукцію гірничого виробництва.

Мінеральні копалини, у свою чергу, поділяють:

на енергохімічні (нафта, вугілля, природний газ, уран, торій тощо);

рудні (руди чорних, кольорових, рідкісних металів);

нерудні металургійні (флюси, вогнетриви);

гірничо-хімічні (кам'яна, калійна сіль, сірка, барій);

технічні (алмаз, азбест, графіт); будівельні (глина, гіпс).

Загалом, мінеральних ресурсів налічується понад 200 видів.

Видобування корисних копалин на ділянках надр відбувається із застосуванням гірничодобувних об'єктів: кар'єрів, комплексів підземних гірничих виробок шахт, рудників, промислів, свердловин, які забезпечують вилучення з надр корисних копалин і їх доставку на поверхню Землі за допомогою відповідних технічних засобів.

Державний фонд надр складається з ділянок, розташованих у межах території держави, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони і використовуються:

для видобування корисних копалин;

цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;

створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення.

Складовою частиною Державного фонду надр також є ділянки надр, корисні копалини яких геологічно вивчені (розвідані), але не залучені до використання, і ділянки надр, які геологічно не вивчені (не розвідані).

Невід'ємною частиною Державного фонду надр є **Державний фонд родовищ корисних копалин**.

До Державного фонду родовищ корисних копалин належать усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з підрахованими й оціненими запасами.

Родовище корисних копалин – природне накопичення корисних копалин, підготовлених (придатних) для використання у суспільному виробництві.

Техногенні родовища корисних копалин – скупчення корисних копалин, які утворилися в результаті перетоків вуглеводнів у верхні горизонти через негерметичність гірничих споруд (свердловин) або в результаті аварійних викидів і накопичені в процесі видобутку та переробки корисних копалин у межах шламосховищ, відвалів тощо, експлуатацію яких закінчено, а територію рекультивовано, а також втрат під час транспортування та зберігання, зокрема, продуктів переробки корисних копалин, запаси яких оцінені Державною комісією України за запасами корисних копалин в установленому порядку.

Запаси корисних копалин родовищ, у тому числі техногенних, затверджуються Державною комісією із запасів корисних копалин, а всі попередньо оцінені корисні копалини родовищ становлять **резерв Державного фонду родовищ корисних копалин**.

Корисні копалини поділяються:

за своїм значенням – на корисні копалини загальнодержавного та місцевого значення;

ступенем вивчення – на оцінені, попередньо оцінені та прогнозні.

Віднесення корисних копалин до копалин загальнодержавного значення, у тому числі стратегічно важливих, та місцевого значення (загальнопоширених) здійснюється відповідними органами влади, наприклад, в Україні – Кабінетом Міністрів України.

Оцінені запаси корисних копалин, загальні обсяги яких виявлені та підраховані за даними геологічного вивчення у місцях залягання корисних копалин, становлять їх запаси.

Попередньо оцінені ресурси корисних копалин, обсяги яких можливі для видобутку і переробки за сучасного техніко-економічного рівня, становлять їх ресурси.

Прогнозні ресурси корисних копалин, обсяги яких прогножуються на основі загальних геологічних перспектив, є базою для обґрунтування доцільності інвестування пошукових робіт.

Надра – це власність народу, що даються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності народу держави на надра, є недійсними. Народ держави здійснює право власності на надра через органи державного врядування.

Форми державної території

Форми території	Характерні риси	Приклади
1	2	3
Острівні	Розташовані на островах	Великобританія, Ірландія, Ісландія, Мадагаскар, Шрі-Ланка, Нова Зеландія, Ямайка
Архипелажні	Розташовані на архіпелазі (“розкидані”). Найважчі проблеми у сфері управління і оборони	Індонезія, Філіппіни
Півострівні	Розташовані на півостровах	КНДР, Республіка Корея, Португалія, Іспанія, Норвегія
Витягнутої форми	У вигляді вузької смужки	Чилі, Норвегія, В’єтнам
Ескалавні (з ескалавами)	Частина території держави, що відокремлена територією іншої держави	Провінція Кабінда Анголи, Калінінградська обл. Росії, Нахічевань Азербайджану, Аляска США
Компактні	“Ідеальна держава”	Франція, Румунія, Польща
Анклавні	Що знаходяться повністю усередині іншої держави	Лесото, Сан-Маріно, Ватикан
Напів-анклавні	Що затиснуті з усіх сторін іншими державами, але мають вихід до моря	Гамбія, Бруней, Монако
Буферні	Невеличка слабка держава, затиснута між двома потужними державами-сусідами	Андора між Іспанією і Францією, Непал і Бутан між Індією і Китаєм, Монголія між Росією і Китаєм
Держави з коридорами інших держав	Коридори, як правило, штучно створені з певною політичною метою	“Афганський коридор”, який створений Англією з метою відділення від СРСР Британської Індії

1	2	3
Коридори для підступу до річки, моря, океану	Проблема виходу до акваторії, ідея створення тран-спортного коридору	Вихід Конго (Кіншаса) до Атлантичного океану по р. Конго, Намібії до р. Замбезі, Колумбії на Амазонку (порт Летисія), Болівія втратила доступ до Тихого океану, Болгарія – до Егейського моря
“Подвійні” держави	Розташовані на півострові і островах (островах)	Малайзія на півострові Малакка і острові Калімантан, Данія на півострові Ютландія і островах Зеландія, Фюн та ін., Італія, Греція
Держави без виходу до моря	Внутрішньокон-тинентальні, зак-риті держави	14 країн у Африці, 2 – в Латинській Аме-риці, країни Європи та Азії, пострадянські держави

Територіальний устрій держави становить систему відносин між державою загалом (її центральною владою) та її територіальними складовими (населенням і органами публічної влади).

Географічною основою територіального устрою держави є територіальні складові, серед яких невіддільною є **адміністративно-територіальний устрій держави** – *внутрішня територіальна організація держави з поділом її на складові (адміністративно-територіальні одиниці різного рівня, відповідно до яких утворюються місцеві органи державної влади і управління), зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними, політичними та іншими чинниками.*

Суть адміністративно-територіального устрою зводиться до поділу єдиної території держави на її складові (адміністративно-територіальні одиниці).

Адміністративно-територіальна одиниця – *це частина єдиної території держави, яка є просторовою основою для організації та діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.*

Інакше кажучи, адміністративно-територіальна одиниця – це частина території держави, що має місцеву адміністрацію – управління.

Слід з’ясувати, що природа адміністративно-територіальних утворень може бути різною. Можна виділити два шляхи їх утворення:

природний – поселення, міста, села, селища виникають внаслідок історичного природного (общинного) групування людей для спільного життя (тобто знизу);

штучний – райони, повіти (районна ланка), області, губернії (обласна ланка) є результатом видання і реалізації актів державної влади (зверху).

В адміністративно-територіальних одиницях, що сформувалися природним шляхом, як правило, обираються органи самоврядування, котрі займаються місцевими справами.

В адміністративно-територіальних одиницях, сформованих штучним шляхом, управління здійснюється агентами держави (губернатором, префектом, головою районної адміністрації), призначуваними центральною владою – президентом, урядом. У таких адміністративно-територіальних одиницях можуть обиратися органи місцевого самоврядування з тим, щоб представляти інтереси природних адміністративно-територіальних утворень.

Форма державно-територіального устрою показує:

з яких частин складається внутрішня структура держави;

яке становище цих частин і які взаємозв'язки їх органів;

як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами;

у якій державній формі виражаються інтереси кожної нації, яка проживає на території країни.

За формою державно-територіального устрою, тобто способом розподілу території на частини та порядком співвідношення влади між ними і державою в цілому, вирізняють держави прості (унітарні) та складні.

Унітарна держава – це проста єдина держава, складовими якої є адміністративно-територіальні одиниці, які не володіють суверенними правами (приклад: Україна, Болгарія, Польща, Франція, Італія, Швеція та ін.).

Унітарна держава характеризується такими основними ознаками:

до складу не входять державні утворення, що наділені ознаками суверенітету, адміністративно-територіальні одиниці (область, район та ін.) не можуть мати будь-якої політичної самостійності;

єдина конституція та єдина система законодавства;

єдина система вищих органів державної влади – глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни;

єдине громадянство та єдина державна символіка;

єдина судова система;

у міжнародні відносини вступає лише держава. Деякі унітарні держави мають автономні утворення (приклад: Грузія, Іспанія, Італія, Україна та ін.).

Такі держави називають децентралізованими унітарними державами з елементами федералізму. У них місцеві органи обираються населенням автономії та мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. Автономії мають внутрішнє самоврядування, як правило, у сфері адміністративної діяльності, вони володіють певною самостійністю й у сфері законодавства (у порядку делегованих повноважень з боку центрального законодавчого органу).

Складними державами вважають федерацію, конфедерацію, імперію та співдружність.

Федерація – це складна союзна держава, складовими якої є державні утворення, що володіють суверенними правами (США, Росія, Канада та ін.).

Основні ознаки федерації:

єдина територія складається з територій – суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;

наявність конституції і системи законодавства в цілому та в кожного з її суб'єктів;

наявність федерального двопалатного парламенту й парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;

наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у деяких федераціях допускається подвійне громадянство (ФРН);

можливість суб'єктів федерації мати власну правову та судову системи (США);

наявність загальнофедеральної податкової та грошової системи;

суб'єкти федерації не володіють суверенітетом і не є суб'єктами міжнародного права, проте в договірних міжнародних відносинах можуть виступати як федерація в цілому, так і кожний її суб'єкт.

Класифікуються федерації за різними ознаками:

1) за способом утворення:

договірні;

конституційні (Індія);

договірні-конституційні (США, ФРН, Росія та ін.);

2) за способом взаємовідносин федерації та її суб'єктів:

на основі союзу (США);

на основі автономії (Бельгія, Індія та ін.);

3) за способом розподілення та здійснення владних повноважень:

централізовані (Індія, Мексика);

відносно централізовані (США, ФРН);

4) за принципом поєднання національного й територіального підходів: територіальні (США);

національні (у чистому вигляді не існує);

комбіновані (Росія).

Конфедерація – це тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певної мети та спільно здійснюють деякі напрямки державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності і незалежності (через такий етап пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, остання конфедерація – Сенегамбія, 1981–1989 рр.).

Цей союз характеризується такими ознаками:

відсутність загальної для всієї конфедерації єдиної території і державних кордонів;

відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;

відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;

відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу її членів;

наявність загального конфедеративного органу, який складається з делегатів суверенних держав;

рішення загальних конфедеративних органів приймається за принципом консенсусу: у випадку незгоди з ним членів конфедерації таке рішення

не є обов'язковим і не тягне за собою яких-небудь санкцій (це право нуліфікації);

наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Конфедерації мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або перетворюються на федерацію.

Імперії – це такі складні й великі держави, які об'єднують інші держави, народи внаслідок завоювань, колонізації, що складаються з головної держави (метрополії) та колоній. Історії відомі такі імперії, як Римська, Австро-Угорська, Російська, Османська тощо.

Основною ознакою імперій є те, що вони тримаються на державному примусі з боку метрополії.

Співдружність є особливою формою державного устрою, яку визначають як організовано оформлене об'єднання держав, що виступають асоційованими учасниками при збереженні ними повного суверенітету та незалежності (СНД, Британська Співдружність Націй, Європейська Співдружність у Західній Європі).

Можна визначити такі її ознаки:

в основу її створення покладені міждержавний договір, статут, декларація, угоди та інші юридичні акти;

цілі об'єднання держав можуть бути різними: економічні, культурні та ін.; члени співдружності володіють повним суверенітетом та незалежністю, оскільки це не держава і не державне утворення;

вона здійснює свою діяльність через загальні координаційні органи (рада глав держав або глав урядів, міжпарламентська асамблея та ін.), рішення яких мають рекомендаційний характер;

відносини між державами у співдружності будуються на основі норм і принципів міжнародного права;

держави мають право виходу зі співдружності. Таке об'єднання держав має перехідний характер: або розвиток іде у напрямку створення конфедерації чи навіть федерації, або, навпаки, може призвести до дезінтеграції.

Типологія адміністративно-територіальних одиниць держав світу

Світські (захід):

Королівство / Велике князівство / Республіка
Край / Земля / Князівство / Герцогство / Регіон / Штат / Генерал-губернаторство
Графство / Восводство / Намісництво / Департамент
Губернія / Провінція / Префектура / Кантон / Полк
Повіт / Гміна / Район / Сотня
Волость / Область / Автономна область
Округа / Округ

Церковні

Дієцезія / Єпархія
Парафія

Ісламський світ

Емірат
Вілая
Вілаєт

Універсальні

Місто
Міський район
Містечко / Селище міського типу
Селище
Село / Станиця / Хутір

Місцеве самоврядування – особливий вид управління, реалізація гарантованого законом права територіальних спільнот громадян і органів, яких вони обирають самостійно, під свою відповідальність, вирішувати всі питання місцевого значення, діючи в рамках закону і виходячи з інтересів населення. Тут територіальна спільнота (громада, комуна, муніципалітет) є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, її не слід плутати з територіальною одиницею (село, селище, місто, регіон, область), яка є просторовою основою місцевого самоврядування, а не його суб'єктом.

Місцеве самоврядування має специфічну правову форму в кожній державі і залежить від її устрою, історичних, національних та інших особливостей. За однаконості ознак місцевого самоврядування у країнах порівняльному вирішується питання: чи є органи місцевого самоврядування глибинну сферу державної влади або є відокремленими від держави, але взаємодіючими з нею, специфічними організаціями управління справами суспільства.

Наприкінці ХХ ст. колективна думка про місцеве самоврядування знайшла втілення в Загальній декларації про місцеве самоврядування і Європейській хартії про місцеве самоврядування від 15 жовтня 1985 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську хартію про місцеве самоврядування, яка на сьогодні перетворилася на частину українського законодавства. Відповідно до цих європейських документів Конституція України (розділ XI) дозволила місцевому самоврядуванню самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Функціонування системи місцевого управління розглядається як децентралізація (передача центром окремих повноважень місцевим виборним органам) і деконцентрація влади (делегування повноважень призначуваним із центру органам місцевої адміністрації). Місцеве самоврядування – це децентралізована форма управління.

Таблиця 6

Класифікація видів географічного положення

Види географічного положення		Характеристика
1		2
За геопростором відношенням	мікроположення (локально-сусідське)	локальне оточення в ареалі безпосереднього контакту з іншими географічними об'єктами; розміщення і взаємодія країни в оточенні держав-сусідів
	мезоположення (регіональне)	положення в регіоні, країні; розміщення і взаємозв'язки з країнами власного історико-географічного регіону
	макроположення (глобальне)	співвідношення з великими ділянками географічної оболонки або земної поверхні в цілому, місце тієї чи іншої держави на політичній карті світу в контексті її глобальних зв'язків і взаємовідносин з іншими державами

1		2
За природними ознаками	природно-географічне (фізико-географічне)	характеризує місце розташування даного об'єкта серед великих природно-територіальних комплексів, наприклад, щодо материків і океанів, кліматичних поясів, форм рельєфу, островів і півостровів, річок і озер тощо
	математико-географічне (геодезичне)	виявляє абсолютну прив'язку географічних об'єктів, що дозволяє оцінити положення об'єкта в системі координат і реперних точок планети, тобто щодо елементів градусної сітки (до екватора і Гринвіцького меридіану), до полюсів Землі, до крайніх географічних точок, напр., географічна широта і довгота місцевості або об'єкта. Використовують у геодезії, картографії, краєзнавстві тощо. При оцінці природно-географічного та математико-географічного положень визначаються: розташування на материку та в частині світу (положення на земній кулі щодо екватора і нульового меридіана); координати крайніх точок (північної, південної, західної і східної); протяжність з півночі на південь та із заходу на схід; сусідні фізико-географічні об'єкти та положення щодо них; наявність виходу до океанів і морів, протяжність берегової лінії; вплив географічного положення на особливості природних умов
За суспільно-соціальними ознаками	політико-географічне (геополітичне)	характеризує об'єкт по відношенню до інших геополітичних сил: до сусідніх країн з їх столицями, до політичних угруповань країн, наприклад до Європейського Союзу. При оцінці політико-географічного визначаються: місце країни на політичній карті світу; історія формування території; держави-сусіди, їх кількість та участь у політичних блоках, міжнародних політичних організаціях; наявність територіальних претензій; близькість осередків міжнародної напруженості; вплив різних політичних сил, що знаходяться як усередині регіону, так і за його межами, що впливають на політичні процеси та ін.
	економіко-географічне (сусідське)	характеризує об'єкт серед різних антропогенних об'єктів, що виконують певні економічні функції. Наприклад, промислових і сільськогосподарських підприємств, місць видобутку корисних копалин і промислових районів, а також щодо економічних угруповань країн (ОПЕК, АСЕАН, НАФТА)

1		2
		<p>При цьому визначаються: положення на економічній карті світу (положення країни по відношенню до сировинних баз та ринків збуту товарів і послуг за її межами); сусідні регіони, рівень їхнього економічного розвитку й особливості взаємин з ними; особливості берегових ліній (довжина); наявність міжнародних транзитних магістралей, що перетинають державні кордони, та положення щодо них; місткість внутрішнього ринку сусідніх країн та ін.</p>
	еколого-географічне	<p>характеризує фон екологічної безпеки розташування об'єкта до місць, які мають екологічні проблеми (наприклад, до пунктів викиду забруднюючих речовин, до районів радіоактивного забруднення (напр., Чорнобиль), а також до потенційно небезпечних об'єктів, що створює екологічну загрозу).</p> <p>При цьому визначаються: положення країни в системі екологічно активно діючих компонентів довкілля (як природних, наприклад, напрямом пануючих вітрів, так і антропогенних), близькість чи віддаленість від зон екологічного лиха</p>
	транспортно-географічне	<p>характеризує забезпеченість об'єкта транспортними і комунікаційними можливостями господарських зв'язків (автомобільні і залізні дороги, морські та річкові шляхи, авіатраси, нафто- і газопроводи, оптико-волоконні лінії зв'язку і ЛЕП, аеропорти, морські та річкові порти тощо).</p> <p>При цьому визначаються близькість чи віддаленість від міжнародних сухопутних, морських та інших шляхів; наявність морських портів; оцінка компактності території самої країни та ін.</p>
	військово-географічне	<p>характеризує ступінь відношення до об'єктів, що мають військово-стратегічне значення.</p> <p>Наприклад, визначаються військові бази, угруповання військ, ядерні об'єкти, шахти балістичних ракет, підприємства, що виробляють ядерну зброю, до підприємств оборонно- (військово-) промислового комплексу, а також по відношенню до військово-політичних угруповань країн (НАТО)</p>
	динаміка (зміна) суспільно-географічного положення у часі	<p>При оцінці зміни суспільно-географічного положення у часі визначаються: зміна кількості сусідів, довжини кордонів з ними; поява нових економічних, військових та інших об'єктів у</p>

1		2
		<p>прикордонних зонах; зміни форм правління в сусідніх державах; побудова транзитних транспортних об'єктів та ін.</p> <p>У загальному висновку щодо суспільно-географічного положення визначаються: наскільки позитивно або негативно СГП впливає на розвиток окремих галузей та національної економіки в цілому; встановлення узагальненого композиційного типу СГП, прогноз стосовно можливих змін у майбутньому</p>

Таблиця 7

Інші компоненти образу держави

Структурний елемент	Деякі приклади
1	2
УЯВЛЕННЯ ПРО НАСЕЛЕННЯ	
Географічне розташування (континенти, сторони світу тощо) та належність до певного геополітичного регіону	Україна – центр Європи, частина Східної Європи, Туреччина як держава, що знаходиться на перетині двох материків – Європи та Азії, Ізраїль – держава Близького Сходу
Розмір населення	Китай як найбільш населена держава світу
Стан здоров'я	Держави Сходу асоціюються зі здоровим способом життя
Демографічний склад населення	У більшості держав Західної Європи переважає частка дорослого населення та літніх людей
Питання, пов'язані зі шлюбною поведінкою	Узаконення в Голландії та Канаді права на реєстрацію шлюбу з одностатевим партнером або дозвіл багатожинства в деяких державах Сходу
Риси зовнішності, наприклад, колір шкіри, форма очей, зріст тощо	Китай – держава, де проживають люди низького зросту, з жовтою шкірою та вузьким розрізом очей, а також зовнішня привабливість для громадян інших держав (слов'янські держави славляться гарними жінками, італійці – красивими чоловіками)
Соціопсихологічні характеристики населення	У цьому пункті мова може йти про національний характер, а також про менталітет народу, що проживає в державі або є вихідцями з неї. Показовим є параметр поведінки громадян

1	2
	за кордоном та їх сприйняття населенням інших держав
Побутова культура населення	Мова спілкування, національна кухня та одяг, житлові будинки, традиції тощо. Дослідники, вивчаючи проблему образу держави, звертаються до такого феномену, як спосіб життя (найчастіше говорять про американський образ життя)
УЯВЛЕННЯ ПРО ВИДАТНІ ПОСТАТІ (ПЕРСОНІФІКОВАНІ УЯВЛЕННЯ)	
Політичні та громадські діячі	Королева Єлизавета II – Велика Британія, Сільвіо Берлусконі – Італія тощо
Історичні постаті та герої	Петро I – Росія, Наполеон Бонапарт – Франція, Маргарет Тетчер – Велика Британія
Власники великих капіталів	Борис Березовський, Михайло Ходорковський, Роман Абрамович – Росія, Білл Гейтс, Дональд Трамп – США
Діячі мистецтв та шоу-бізнесу	Мадонна, Майкл Джексон, зірки Голівуду – США; Елтон Джон, Бітлз – Англія
Релігійні діячі	Папа Римський Бенедикт XVI – Ватикан, Італія (за місцем служіння) та Німеччина (за походженням), Олексій II – Росія
Науковці, освітяни	Дмитро Менделєєв, Олександр Попов – Росія, Ісаак Ньютон, Чарльз Дарвін – Англія
Спортсмени	Андрій Шевченко, брати Кличко, Сергій Бубка – Україна, Девід Бекхем – Англія, Майкл Джордон – США
УЯВЛЕННЯ ПРО ІСТОРІЮ ДЕРЖАВИ (ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА МІФИ)	
УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТУРУ (ТВОРЧІСТЬ)	
Результати творчої діяльності	Картини, пісні, книги тощо
Розвиток культурної сфери	Наявність театрів, музеїв та ін.
Події культурного життя населення	Музичні конкурси, кінофестивалі, карнавали тощо
Народна творчість	Народні пісні, вірші, танці, прикмети
УЯВЛЕННЯ ПРО РЕЛІГІЮ	
якої релігії або релігій дотримується населення; норми цієї релігії, рівень релігійності	Польща та Італія відомі світу як католицькі держави, Росія – як держава православ'я, а Ізраїль – іудаїзму

1	2
населення в цілому, додержання конфесійних обрядів	
УЯВЛЕННЯ ПРО ПОЛІТИКУ	
Форма держави	Тобто форма правління, політичний режим, державний устрій
Політичні події, що відбуваються у середині держави	
Зовнішня політика держави	
Політична культура населення	
Державна символіка	Прапор, герб, гімн
Національна ідея	
Мілітаризованість або військовий потенціал та участь у військових операціях	США та їх військові операції в Іраку, збройний конфлікт між Ізраїлем та Палестинською автономією або між Російською Федерацією та Грузією тощо. А ось Україна досить часто позиціонується як держава, що добровільно відмовилася від ядерної зброї
УЯВЛЕННЯ ПРО ЕКОНОМІКУ	
Рівень економічного розвитку держави та інші економічні показники	Рівень ВВП, рівень життя населення
Фінансова інфраструктура	
Валюта держави (назва, вигляд, стабільність)	Англійський фунт стерлінг як відносно стабільна валюта, американський долар, що має характерний зелений колір
Економічна культура населення	
Зовнішньоекономічна діяльність	Співпраця як на рівні держави, так і на рівні окремих суб'єктів господарювання
Певні товари, бренди, компанії, підприємства, організації, що пов'язані з державою	З розвитком функціонування міжнародного ринку можна, зокрема, говорити про вплив такого феномену, як штрих-код і надпису "Made in..." на вибір покупців. Разом з тим, варто зазначити, що існує двостороння взаємодія між образом держави та, наприклад, товарами, що виробляються або збираються в цій державі. Найяскравішими прикладами в цьому сенсі є Японія, що в наш час позиціонується як виробник

1	2
	високоякісних товарів довгострокового користування, або, наприклад, Італія як лідер дизайну та стилю
Туризм	Завдяки розвитку транспортної галузі, відкритим кордонам люди мають можливість відвідувати держави, що знаходяться навіть на інших материках земної кулі. При цьому від туристичної галузі держави отримують до бюджету чималі кошти. Деякі з них, зокрема Мальта та Греція, навіть живуть за рахунок прибутку від туристичного бізнесу. Туризм безпосередньо пов'язаний із територією держави, її географічними об'єктами, пам'ятками культури
Розвиток інфраструктури	Транспортні засоби, дороги, порти, засоби зв'язку, комунальне господарство та готелі, охорона здоров'я є безпосереднім "обличчям" місцевості перебування
УЯВЛЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ПРАВА	
Правова система	Чи переважають у державі норми писаного або звичаєвого права
Удосконаленість правових норм	Наявність правових колізій у законодавстві, відповідність цих норм міжнародним стандартам
Правова культура	Ставлення населення до норм права, їх виконання, повага до закону
Митні кордони	Є важливим фактором, що впливає на образ держави в уявленні людей, що прибули до чужої держави
Злочинність	Рівень порушення закону, терористичні дії в державі, наявність організованої приступності
УЯВЛЕННЯ ПРО НАУКОВО-ТЕХНІЧНУ ТА ОСВІТНЮ СФЕРУ	
Результати діяльності навчальних та науково-дослідницьких інституцій	Численні центри в Оксфорді та Кембриджі – Велика Британія
Престижність освітніх закладів	Сорбона – Франція, Йельський університет – США
Рівень освіченості населення	

1	2
УЯВЛЕННЯ ПРО СПОРТИВНУ СФЕРУ	
спортивні досягнення спорт-сменів та спортивних команд держави	
Розвиток певних видів спорту	Хокей – Канада, регбі – США, футбол – Англія
Відомі спортивні клуби, команди	Футбольні команди “Динамо-Київ” – Україна, “Рома” – Італія
Змагання та різні події, пов’язані зі світом спорту	Олімпійські ігри, Чемпіонати континентів та світу з різних видів спорту
Спортивна культура населення	Розвиток різноманітних рухів спортивних фанатів

Основні інструменти для створення іміджу держави: міфологізація, маніпулювання, емоціоналізація та ін.

Міфологізація. Міфологізація різних процесів суспільного й політичного життя належить до актуальних проблем сучасної політології. Зміни, що відбуваються в масовій свідомості, неминуче впливають на сучасний політичний процес, і це спричиняє необхідність ретельного дослідження різних аспектів цієї проблеми, зокрема, феномена міфологічної свідомості.

У кожному суспільстві існує своя політична міфологія, яка сягає корінням у минуле країни. При цьому в системі національної політичної міфології можна виділити такі складові: картину світу у вигляді міфологізованої концепції соціальної істини, точку в часі, пов’язану із джерелами національної історії й культури, моментом їх вищого прославляння або спотворення, образ майбутнього й глибоку опозицію “ми – вони”.

Політична міфологія може бути більш-менш розвинена залежно від кількості важливих міфологічних подій та їх історичної значущості.

Слід зазначити, що звертання до укорінених у свідомості стереотипів і до політичних міфів, характерне для даної культури, широко застосовується у створенні й актуалізації політичного іміджу. Як свідчать дослідження, набагато більший ефект досягається при опорі на вже існуючі подання, ніж моделювання нових. Так, наприклад, модель комунікації, яку запропонував Тоні Шварц, опирається на те, що замість того, щоб вкладати в голову людини щось нове, варто викликати резонанс із тим, що вже перебуває в неї в голові.

Маніпулювання. Досить розповсюдженим способом комунікативного впливу, що часто використовується інтуїтивно, є перенесення уваги на інший об’єкт. Як маніпуляція використовується висвітлення нібито наявних планів суперника з дискримінації опонента. Завчасне оприлюднення цих планів позбавляє їх реальної сили.

Основний канал маніпулювання – ЗМІ, які є не просто засобом інформування суспільства, але й дуже серйозним важелем впливу. Так формується ціла структура мішеней психологічного впливу:

збудники активності (потреби, інтереси, схильності, ідеали);

регулятори активності (значеннєві, цільові й операційні установки, групові норми, самооцінка, світогляд, переконання, вірування);

когнітивні (інформаційні) структури (знання про світ, людей, відомості із забезпечення інформацією, людська активність);

операційний склад діяльності (спосіб мислення, стиль поведінки, звички, уміння, навички, кваліфікація).

Емоціоналізація. Важливим є правильне співвідношення раціональних і емоційних складових впливу. Письмовий текст, на який усі зорієнтовані, позбавлений емоційності, що є основою складовою впливу, оскільки в процесі його прочитання потрібно зробити переклад з мови раціонального на мову емоційного. Можна виділити такі шляхи “імплантації” емоцій в інформаційні повідомлення:

1. *Конкретизація:* розповідь про конкретний об’єкт може стати головним джерелом емоцій.

2. *Співпереживання, тобто “підстроювання” під чужі емоції.* Запозичення чужих емоцій – це відсилання на чужі перемоги, щоб зробити їх своїми. У кожному разі слід пам’ятати, що емоції краще запам’ятовуються, краще сприймаються, тому будь-яке повідомлення, що несе емоційну інформацію, досить важливе для впливу.

3. *Формат вигідних контекстів* – процес створення вигідних для комунікатора контекстів. Відомо, наприклад, що більш гомогенна (однотипна) аудиторія легше піддається впливу, ніж гетерогенна. Тому досвідчені оратори навіть намагаються посадити людей ближче один до одного, щоб підсилити цю спільність хоча б фізично. Люди на мітингах краще потрапляють під вплив, оскільки при цьому вони знаходяться близько один до одного. Отже, ті або інші формати приносять перемогу тому, хто ними краще володіє.

Схема образної типології країн світу.

Постіндустріальні країни

1. Країни “великої сімки”: США, ФРН, Японія, Великобританія, Франція, Італія, Канада. Це світова еліта, щодо них інколи вживається термін “наддержави” (у вузькому розумінні). Високий рівень економічного розвитку в них поєднується з великим інтелектуальним та фінансовим потенціалом і комплексним багатогалузевим господарством. Певну роль відіграє і значний військово-стратегічний потенціал цих країн.

2. “Малі привілейовані нації”: Фінляндія, Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург та інші виключно європейські країни. Високий рівень соціально-економічного розвитку в них співіснує з порівняно невисокими обсягами виробництва та його вузькою спеціалізацією (наприклад, Люксембург інколи називають “сталевим герцогством”);

на цьому фоні дещо виділяється Бельгія, яку називають “маленькою майстернею світу”).

Індустріальні країни

1. Країни середнього рівня розвитку капіталізму: Іспанія, Португалія, Ірландія, Греція, Туреччина. Фактично ці країни лише після Другої світової війни розпочали активно індустріалізуватися і сьогодні за структурними параметрами економіки ще відстають від попередніх типів.

2. Країни переселенського капіталізму: Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль, ПАР. Досить високий рівень соціально-економічного розвитку в них поєднується із переважно аграрно-сировинною спеціалізацією в межах світового господарства (це зауваження не торкається лише Ізраїлю).

3. Постсоціалістичні країни з перехідною економікою: Росія, Україна, Беларусь, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Словенія, Хорватія, Сербія, Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Албанія (дві останні є новими індустріальними) та інші країни. У цих країнах протягом 50–80-х років XX століття була створена жорстко централізована командно-адміністративна економіка, лише з 90-х років з перемінними успіхами та різними темпами відбувається повернення до ринкових відносин.

Нові індустріальні країни

1. Ключові країни великого потенціалу (“велика четвірка” серед країн “третього світу”): Китай, Індія, Бразилія, Мексика. За сумарною вартістю ВВП вони входять до “15” найпотужніших країн світу. Разом вони виробляють більше половини промислової продукції країн “третього світу” за рахунок як дуже великого природно-ресурсного потенціалу, так і значного працересурсного та науково-технічного потенціалу (прикладом слугує розвиток власних атомних і космічних програм в Китаї та Індії). Показники виробництва на душу населення, рівня та якості життя залишаються поки що невисокими.

2. Країни тупикового розвитку (відносно зрілого капіталізму): Аргентина, Уругвай. Це високоурбанізовані переселенські країни з багатими агресурсами, досить диверсифікованою економікою та значною часткою в промисловості машинобудування імпортозамінного характеру. Перша хвиля індустріалізації була ще до Другої світової війни. Вже у 50-х роках XX століття ці країни досягли середньосвітових показників, але потім розвиток загальмувався через структурну кризу та потребу обслуговувати значний зовнішній борг. Зацікавленість іноземного капіталу в інвестиціях в економіку названих країн невелика через високу ціну на робочу силу та меркантилістську політику їх урядів.

3. Нафтовидобувні країни: Кувейт, Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Катар, Бахрейн, ОАЕ, Оман, Бруней, Венесуела, Лівія та ін. Вирішальну роль у становленні товарно-грошових відносин свого часу відіграло масове вторгнення іноземного капіталу, пов’язане з експортною експлуатацією родовищ нафти і газу. Але зберігся розрив між промисловістю (ринковою по суті) та сільським господарством (часто докапіталістичним за формами власності і

господарювання та інтенсивністю виробництва), яке фактично лишається традиційним, патріархальним. Наприклад, у Саудівській Аравії у внутрішніх районах наявні тільки два види діяльності місцевого населення – розведення верблюдів і вирощування фініків, а рабство офіційно було відмінено тільки у 1974 р. На нафтопромислах цих країн найчастіше працюють іноземні фахівці. Невелика частина працездатного населення створює основну частину валового національного продукту (ВНП). Загалом за показниками ВНП на душу населення більшість цих країн є високорозвиненими, але переважна частина доходів осідає в кишенях нафтових шейхів і султанів (султан Брунею Хассанал Болкіах “заробляє” 200 млн дол. у день), майнове розшарування населення залишається значним. Деякі з країн Перської затоки, намагаючись позбавитися залежності виключно від експорту нафти, роблять спроби перетворитися на “Азійську Швейцарію” (Кувейт розвинув потужну банківську систему) або створити більш структуровану економіку через розвиток нафтопереробки, цементної промисловості, електроенергетики, кольорової металургії (ОАЕ, Іран та ін.).

4. Азійські “тигри” (“дракони”): Південна Корея, Тайвань, Сінгапур. Це найдинамічніша група країн в останній чверті XX ст., що демонструвала найвищі темпи зростання національних економік та найвищу конкурентоздатність. Беруть активну участь в географічному поділі праці, використовуючи переваги свого географічного положення. Орієнтовані у першу чергу на власну дешеву робочу силу, дуже дисципліновану і кваліфіковану. З подорожчанням робочої сили поступово переорієнтовуються на капітало- та наукомісткі галузі.

5. Країни першої хвилі індустріалізації: Таїланд, Філіппіни, Чилі, Марокко, Єгипет, Сирія, Тринідад і Тобаго, Нова Каледонія та ін. Основною економічною стратегією є орієнтація на приплив іноземного капіталу для розвитку експортноспрямованого виробництва у галузях середнього рівня складності. Найпривабливішими галузями виступають гірничо-видобувна, хімічна, текстильна, швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва, автоскладальна, електротехнічна та деякі інші. Основні вимоги до продукції – дешева та якість.

6. Країни другої хвилі індустріалізації: Малайзія, Індонезія, Маврикій та ін. Наслідують японську модель розвитку, в найближчій перспективі на світовому ринку мають зайняти нішу країн першої хвилі індустріалізації, особливо за позиціями виробництва товарів народного споживання. У ці країни активно пересуваються некапіталомісткі, але трудомісткі галузі (випуск телевізорів, радіоприймачів із довільних компонентів, пошиття одягу). Скажімо, карликовий Маврикій за специфікаціями і лекалами найвідоміших світових торгових марок вже сьогодні “одягає” Великобританію та забезпечує огранку рубінів для годинникової промисловості всієї Європи.

7. Країни-“готелі”: Кіпр, Мальта, Барбадос, Багамські Острови, Ямайка, Кайманові Острови та ін. Переважно це острівні або приморські країни з вигідним географічним положенням на перехресті найважливіших ван-

тажних і пасажирських потоків. Характеризуються високим рівнем розвитку інфраструктури, полілінгвізмом населення, обігом долара США замість або поряд з національною валютою, політичною стабільністю, лібералізмом економічного законодавства. У цих країнах часто розташовуються штаб-квартири транснаціональних корпорацій (подалі від податкових органів метрополій) та створюються потужні курортно-розважальні зони.

8. Прокомуністичні країни: КНДР, Куба. Цим країнам характерне збереження командно-адміністративних методів організації та управління господарством. Головним чином це обумовлено знаходженням при владі диктаторських прокомуністичних урядів. Індустріалізація відбувається переважно за рахунок важкої промисловості.

Доіндустріальні країни

1. “Бананові республіки”: Гватемала, Гондурас, Беліз, Нікарагуа, Гаїті, Домініканська Республіка, Західне Самоа, Кабо-Верде, Коморські Острови та ін. Мають досить високотоварне сільське господарство (як правило, монокультурне – банани, кава, цукор, спеції тощо). Промисловість та інфраструктура розвинені слабо, рівень життя населення невисокий навіть для країн “третього світу”.

2. Країни-“квартиророздавачі”: Ліберія, Панама (остання країна за структурними особливостями економіки є новою індустріальною). Інколи їх ще називають країнами із “зручним прапором” через створення “податкового раю” для іноземних інвестицій, обмежене втручання держави в економіку. Саме під прапорами Панами та Ліберії ходить більша частина торгового флоту світу. Деякі з країн-“квартиророздавачів” пропонують свою територію для захоронення токсичних відходів високорозвинених країн за певну плату, оскільки не мають інших надійних джерел прибутків.

3. Країни “четвертого світу”: Бангладеш, Гамбія, Мавританія, Мозамбік, Малі, Ефіопія, Сомалі, Ємен, Лаос, Камбоджа та інші дрібні острівні країни Океанії та Вест-Індії (усього близько 60 країн). Це, безумовно, найбідніші країни світу, що характеризуються родоплемінними відносинами, різноманітністю етнічного складу, міжетнічними конфліктами, відсутністю сформованих націй, територіальною дезінтеграцією всередині країн. Цей образ можна вважати тимчасовим. Рівень соціально-економічного розвитку настільки низький, а внутрішній ринок настільки слабкий (поширене натуральне нетоварне господарство), що навіть на фоні країн “третього світу” ці країни не можуть бути поки віднесені до якогось більш стабільного образу. У кращому випадку можна говорити лише про тенденції їх диференціації.

У поданій схемі образної типології країн світу допущено декілька умовностей (наприклад, Канада відповідає образу країн “великої сімки”, але при цьому за структурними параметрами національної економіки є індустріальною країною; Росія претендує на розширення “великої сімки” до “великої вісімки” і своє входження до цього елітного клубу країн, але за структурними особливостями економіки й особливо культурними показниками поки що йому не відповідає).

Довідково-інформаційні відомості до розділу 2

Організація Об'єднаних Націй – міжнародна організація, головною метою діяльності якої є підтримання міжнародного миру і безпеки, відвернення воєн. Об'єднуючи майже всі держави сучасного світу, ООН фактично є всесвітньою організацією. Існує з 24.10.1945 р., коли набрав чинності Статут ООН. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН 1947 р. цю дату щорічно відзначають як День ООН.

Головні органи ООН: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада у справах Опіки, Міжнародний Суд та Секретаріат.

Генеральними цілями ООН, за її Статутом, є: підтримання міжнародного миру та безпеки; розвиток дружніх відносин між націями; міжнародне співробітництво у розв'язанні проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру; захист прав та основних свобод людини незалежно від раси, статі, мови і релігії. Створювалася ООН у період величезного піднесення міжнародного демократичного руху народів, об'єднаних прагненням довести до переможного кінця боротьбу з фашизмом і реакцією. Ініціаторами заснування її стали держави-учасниці антигітлерівської коаліції.

Питання про ООН обговорювалося союзниками у 1941 р. – у Лондоні, у 1942 р. – у Вашингтоні, у 1943 р. – у Москві і Тегерані, у 1945 р. – у Ялті та Потсдамі. Попередній текст проекту Статуту був розроблений на Конференції представників СРСР, Великобританії, США, Китаю у 1944 р. у Думбартон-Оксі (США), а остаточний варіант Статуту ООН – на широкій представницькій Конференції в Сан-Франциско (24 квітня – 25 червня). Підписаний 26 червня 1945 р. Як один із членів – фундаторів ООН на конференції у Сан-Франциско Україна внесла низку цінних пропозицій до Статуту ООН – багатостороннього міжнародного договору, одного з найвидатніших документів сучасності, у якому закріплені основні принципи і норми міжнародних відносин та міжнародного права. Цей документ є фундаментом сучасного правопорядку, міжнародної законності та справедливості.

У межах ООН розроблено й укладено понад 350 багатосторонніх угод, більшість з яких мають неабияке значення для розвитку широкого міжнародного співробітництва. Уся історія ООН свідчить, що неухильне дотримання Статуту – важлива умова для підтримання ООН миру і безпеки в усьому світі, вирішення глобальних проблем сучасності.

Міжнародні пакти про права людини (1966) – *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права* – основоположні документи в галузі прав людини. Вони закріплюють і розвивають цілі та принципи Загальної декларації прав людини (1948) і є обов'язковими для держав-учасниць. Набрали чинності в 1966 р. Україна підписала пакти у 1968 р., ратифікувала – у 1973 р.

Перший пакт зобов'язує держави захищати такі права людини: на працю, справедливі та сприятливі умови її; відпочинок; оплачувану відпустку; достатній життєвий рівень; створення професійних спілок; страйки; соціальне забезпечення; освіту; захист сім'ї, матері та дитини; найвищий рівень фізичного та психічного здоров'я; участь у культурному житті та користування результатами наукового прогресу.

Другий пакт зобов'язує учасників гарантувати своїм громадянам такі права: на життя, свободу, недоторканість особи; процесуальні та судові гарантії, в тому числі недопущення свавільних арештів і позбавлення свободи інакше, ніж на основі закону. Пактом забороняється втручання в особисте і сімейне життя, порушення недоторканності житла, таємниці кореспонденції, посягання на честь і репутацію, захищаються права на свободу думки, совісті та релігії, на мирні збори і свободу асоціацій, участь в управлінні державою та ін.

Додатком до цього пакту є Факультативний протокол. Держави, що приєдналися до нього, дали згоду на розгляд індивідуальних скарг своїх громадян у Комітеті з прав людини. Пакти зобов'язують учасників вживати необхідних заходів для забезпечення прав людини незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного та соціального походження, майнового стану. Передбачені систематичні звіти держав про життя відповідних заходів. Комітет з прав людини відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права розглядає доповіді держав про стан з правами людини в державах-учасниках.

Контрибуції (лат. contributio – загальний внесок, громадський збір коштів) – платежі, що накладалися на переможену державу на користь держави-переможця; під час війни оплачується населенням зайнятої території, після закінчення війни – урядом переможеної країни.

Репресалії (від лат. repressalial – утримувати, зупиняти) – дипломатичний термін, вид міжнародно-правових санкцій. Це односторонні примусові заходи, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої з метою примусити припинити їх і прийняти запропоновані вимоги.

Форми репресалій: ембарго, бойкот, заморожування авуарів (внесків) держави-порушника в банках, вилучення своїх внесків із банків держави-порушника, застосування військової сили тощо.

Ембарго (від ісп. embargo – заборка, накладення арешту) – це:

накладання державою заборони на ввіз з інших держав чи вивіз із держави золота, іноземної валюти, окремих товарів, зброї та ін.;

заборона державною владою заходу в свої порти іноземних кораблів або їх виходу;

часткове або повне припинення торгівлі з деякими країнами за рішенням ООН або іншої міждержавної організації як репресивної міри до даної держави за порушення Статуту ООН або інших недобрих дій.

Бойкóт (англ. boycott – протест) – у міжнародних відносинах, за Статутом ООН, – один із примусових заходів (без застосування збройних сил) для підтримки миру. Полягає у відмові держави підтримувати стосунки з якою-небудь державою або групою держав. Економічний бойкот у практиці міжнародних економічних відносин – форма економічної боротьби, засіб економічного впливу на інші країни, а також знаряддя втручання у їх внутрішні справи, припинення відносин на знак протесту.

Репресалії допускаються міжнародним правом лише після того, як сталося порушення, тобто як реакція на факт, а не як спосіб запобігання такому порушенню.

Репресалії повинні припинятися із досягненням мети. Мета ж полягає в тому, щоб спонукати до припинення правопорушення та до виконання зобов'язань щодо породжених ним правовідносин відповідальності. Сучасне міжнародне право забороняє збройні репресалії – бомбардування, інтервенцію, мирну блокаду тощо, а також погрози такими репресаліями.

Інтервєнція (лат. *interventio* – втручання) – у міжнародному праві насильницьке втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави, спрямоване проти її територіальної цілісності або політичної незалежності. У наш час такі цілі означають несумісність з цілями і принципами Статуту ООН.

Розрізняють збройну, економічну, дипломатичну інтервенцію. Найнебезпечнішою формою для миру і незалежності країни, що стала об'єктом посягання, є збройна інтервенція, тобто збройне втручання, яке розглядається як агресія. Держава, що піддалася інтервенції, має право боротися проти неї всіма доступними їй засобами, а також вимагати покладання відповідальності на державу, котра здійснює інтервенцію.

Сучасним міжнародним правом інтервенція у всіх її видах і формах заборонена, що знайшло своє відображення в Статуті ООН і в інших міжнародних документах і договорах.

Але у випадку опору винної сторони під час застосування репресалій допускається обмежене застосування сили. Наприклад, затримання українськими прикордонниками російського рибальського сейнера в Таганрозькій затоці у відповідь на подібні дії російських прикордонників.

Приклади подібних репресалій – франко-бельгійська окупація Рурського регіону, де видобувалося 72 % вугілля і вироблялося понад 50 % чавуну і сталі Німеччини, у 1923–1925 рр. у відповідь на невиконання останньою своїх репараційних зобов'язань, або окупація Іраку збройними силами США в ході операції “Іракська свобода” у 2003 році.

Репарації – повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розв'язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

Наприклад, якщо розглядати конкретний випадок, то після Першої світової війни Німеччина щорічно сплачувала певну суму репарацій (починаючи з 1 млрд марок у 1924 р. і до 2,5 млрд – у 1928–1929 рр.).

Образ “мешканця прикордоння” України

Розглянемо вплив ситуації у прикордонні на формування особливої ідентичності його населення для визначення характеристик образу “мешканця прикордоння” (за матеріалами Хобта С. В.), що існує в їх суспільній свідомості.

Образ не є сукупністю раціональних суджень, а це переважно ірраціональне (стереотипізоване) відображення уявлень, відчуттів, оцінок, асоціацій, цілей, мотивів, моделей поведінки, моральних приписів тощо у широкому змісті.

Актуальність їх вивчення образу пояснюється тим, що “тісна взаємозв’язків між образами й конкретною поведінкою одержує статистичне підтвердження” (за матеріалами Ноель Е.).

Для вивчення образу мешканця прикордоння була використана методика незакінчених пропозицій (за матеріалами Бурлова А. В.), яка дозволяє мінімізувати вплив дослідника та почути “голос інформантів” (респондентів) для структурування їх повсякденного досвіду.

Дослідницьке завдання – знайти відповідь на запитання: “Що означає поняття “мешканець прикордоння?” “З яких рис складається цей образ?”.

Респондентам було подано 16 незакінчених пропозицій:

1. Від інших людей мешканця прикордоння відрізняє...	Б1
2. Мешканець прикордонного району повинен...	Б1
3. Звичайно мешканець прикордонного району...	Б1
4. Серед мешканців прикордоння я почуваю себе...	Б4
5. Ближче всього до поняття “мешканець прикордоння” поняття...	Б3
6. Усіх, хто живе поруч із кордоном, поєднує...	Б1
7. Мешканцем прикордоння я називаю...	Б1
8. Найчастіше мешканець прикордоння займається...	Б2
9. Важливіше всього для мешканця прикордоння...	Б1
10. Серед мешканців прикордоння бувають...	Б2
11. Мешканці прикордоння діляться на...	Б2
12. Мешканець прикордоння ніколи...	Б1
13. Мешканець прикордоння завжди...	Б1
14. Мешканець прикордоння має...	Б1
15. Протилежність мешканцю прикордоння...	Б3
16. Я не можу назвати мешканцем прикордоння того...	Б1

Згідно із запропонованою методикою 16 пропозицій складають чотири змістовні блоки, приналежність до яких позначена у графі праворуч (Б1-4).

Завдання Б1 – зібрати висловлення, що розкривають сутність і структуру образу “мешканець прикордоння”, визначити його якості.

Б2 дає інформацію про функціональні особливості носіїв образу.

Б3 містить пропозиції, які визначають розташування образу “мешканець прикордоння” щодо інших соціальних стереотипів: синонімічних і протилежних.

Б4 призначений для визначення емоційного зафарбування образу, ставлення до нього.

Деякі пропозиції списку становлять пари, утворюючи полюси однієї шкали: “Ближче всього до поняття “мешканець прикордоння” є поняття...” і “Протилежність мешканцю прикордоння є...”, “Мешканцем прикордоння я називаю...” і “Я не можу назвати мешканцем прикордоння того...”, “Мешканець прикордоння ніколи...” і “Мешканець прикордоння завжди...”.

Статистичні дані були зібрані шляхом анкетування за місцем проживання у період з 21 вересня по 31 жовтня 2009 р. 100 мешканців шістьох із десяти прикордонних районів Луганської області з 12 населених пунктів.

При визначенні поняття “мешканець прикордоння”, більшість указала на територіальну зумовленість даного статусу. Домінують визначення, пов’язані з місцем проживання, пропискою. Це опис типу “людей, які живуть у прикордонному районі”, “люди по ту й цю сторону кордонів” (57 випадків), часто із вказівкою конкретної відстані близькості кордонів, що коливається від 7 до 30 км. У чверті випадків фіксується ототожнення із власною особистістю, найближчим соціальним оточенням, локальною територіальною спільністю (20 випадків): “краснодонці”, “я”, “мої знайомі й друзі”, “народ, що проживає в цій місцевості”. Інша група визначень пов’язана із вказівкою на особливі якості людей прикордоння (8 випадків): строк проживання, пристосування до особливих умов життя, моральні якості. Зіставлення з обґрунтуваннями інших стимульних пропозицій блоку Б1 показало, що визначальними рисами мешканців прикордоння, якщо не вважати близькість місця проживання до кордонів/прописку, є:

1) особливі моральні й особистісні якості, серед яких домінують пов’язані з пильністю, уважністю, поінформованістю, взаємодопомогою й дружелюбністю відносно сусідньої держави, аж до прямої вказівки на необхідність подвійної ідентифікації (“не можу назвати мешканцем прикордоння того, хто вважає себе громадянином однієї держави”), а також відповідальністю перед Батьківщиною (“комунікабельність”, “уважність”, “не повинен сваритися й бути завжди дружелюбним”, “не кине в біді й завжди пам’ятає про допомогу інших людей”, жити в дружбі із сусідом”, “дружба, братерство, взаєморозуміння”, “добросусідство”, “почуття турботи про землю, на якій живеш”, “почуття обов’язку”, “почуття любові до Батьківщини”);

2) особлива (змішана русько-українська) культура (“змішані звичаї, традиції, культура й розмовне мовлення”, “особливий діалект”, “змішані національні характеристики”, “я розмовляю на двох мовах, на своїй рідній з діалектом російської” “близькість мови й культурні зв’язки з тією країною, з якої межуємо”);

3) підвищена правова компетентність, пов'язана з інституціональними вимогами кордонів (“бути добре знайомим із законом і своїми правами”, “дотримуватися паспортного режиму”, “дотримання правил проживання в прикордонній зоні”, “особливе положення щодо перетину кордону”);

4) особливий спосіб життя й заповзятливість (“мати комерційну жилку”, “повинен займатися контрабандою або хоч думати про це”). Близько чверті опитаних уважають, що мешканці прикордоння нічим не відрізняються від інших мешканців країни (“нічого не відрізняє, люди як люди”).

У формулюванні близьких понять до поняття “мешканець прикордоння” респонденти зазнавали труднощів, про що свідчить велика кількість відсутніх і незмістовних відповідей, тавтологічних визначень типу “людей, що проживає в певній зоні поблизу кордонів” (28 випадків). Змістовно близькими були названі такі поняття, як “сусід”, “друг”, “брат”, “примирення” (20), “прикордонник” (9), “контрабандист” (7), “багатонаціональність” (3), “торговець”, “шабашник” тощо.

Отже, асоціативний ряд представлений, головним чином, поняттями, що вказують на важливість для східного прикордоння добросусідських міжособистісних відносин, практичної взаємодопомоги й емоційних характеристик спілкування між сусідніми народами.

Кого респонденти не можуть назвати мешканцем прикордоння? У першу чергу, людей, “хто не живе в прикордонні” (53 випадки), при цьому вказується на важливість тривалості проживання: “мешканець прикордоння” – це “корінний мешканець”. Серед інших визначень “несвоїх” лідирують мешканці центральної частини і столиці України. А для сільських мешканців – це також і городяни. При цьому виявляє себе регіональна ідентичність. Дослідження показують, що для Сходу України характерним є негативне ставлення до діючої влади й протиставлення власного регіону Західній Україні (за матеріалами Хобта С. В.).

Аналіз критеріїв диференціації мешканців прикордоння показав, що основними критеріями є: соціальні, демографічні, моральні характеристики, не пов'язані зі специфікою прикордоння (“бідні/багаті”, “чоловіки/жінки”, “молоді/старі”, “роботящі/ледарі”) або ж прямо вказується, що мешканці прикордоння не відрізняються від мешканців інших частин України.

Дослідники зазначають, що прикордонна специфіка тут виявляється у виділенні таких спільностей, як “свої/чужі”, “місцеві/приїжджі”, “порушники закону/законослухняні”; “активні/пасивні помічники прикордонників”, “службовці на кордоні/що не служать”, “люди, що працюють у тій країні, у якій проживають/люди, що працюють в іншій країні”, “розкручені контрабандисти/прості робочі люди”. Розподіл за етнічною ознакою (“українці/росіяни”) становить тільки 6 випадків. Частіше зустрічається формулювання “люди різних національностей”, але в такому формулюванні немає вказівки на “своїх” і “несвоїх”.

Звертається увага, що миролюбство й дружелюбність щодо Росії чітко виділяється як елемент прикордонної ідентичності. Але, не зважаючи на це, значущими є так само і якості, що працюють на “охорону свого кордону”, включа-

ючи інформування прикордонної служби про підозрілі ситуації. “Пильність” і “уважність” властиві багатьом мешканцям прикордоння.

Проведений аналіз дозволив виділити чотири образи “мешканця прикордоння”:

- “доброго сусіда”;
- “помічника прикордонних служб”;
- “контрабандиста”;
- “звичайного мешканця”.

Ці образи та їх змістовні характеристики були включені для опитування 1 147 мешканців Луганської області, зокрема 249 – з прикордонних населених пунктів поблизу східного російсько-українських кордону (див. таблицю).

Результати відповідей на запитання “Хто такий мешканець прикордонної зони в Луганській області?”

Варіант відповіді	Результати відповідей у відсотках до кількості опитаних	
	по всій Луганській області (n = 1 147)	по прикордонних населених пунктах (n = 249)
Контрабандист	3	2
Захисник наших рубежів	11	9
Носій двох культур	24	30
Носій своєї культури, протиставлюваній іншій культурі	8	8
Мешканець прикордонної зони нічим не відрізняється від інших	52	47
Інше	1	1
Немає відповіді	1	2
Усього	100	100

Під час опитування більше 50 % вважають, що “мешканець прикордонної зони нічим не відрізняється від інших”. Цю думку поділяють як мешканці прикордоння, так і області в цілому. Отже, почуття прикордонності – скоріше характеристика окремих спільнот на вузькій територіальній смузі, яка безпосередньо прилягає до кордону, і виявляє себе локально: там, де є пункти пропуску через кордон або на ділянках, через які проходять великі комунікаційні шляхи, контрабандні трафіки (наприклад, як у селах Красnodонського і Свердловського районів). Загалом, прикордонність у Луганську не відчувається. Не відчувається вона, за словами учасників інтерв’ю, і в більшості прикордонних пунктів області.

Однак із цього не слід робити висновок, що життя в прикордонні не має певних особливостей, адже аналіз життя населення наочно демонструє

вплив прикордоння. Те, що мешканці прикордоння відчують себе “носіями особливої культури”, виявилось у відмінностях у відповідях мешканців області й прикордоння. Для мешканців прикордонних населених пунктів ця позиція є більш значимою, ніж для мешканців області в цілому. Особлива культура мешканців прикордоння полягає в комбінації двох культур: української й російської. Це виявляється в особливому діалекті (“суржику”), наявності родичів як з боку України, так і з боку Росії, “особливих норвах і звичаях”.

Позиція “захисник рубежів” у масовому опитуванні одержала 11 % голосів респондентів. Це респонденти, які вважають, що мешканець прикордоння повинен допомагати в роботі прикордонникам, інформувати їх, входити в добровільні формування, тобто “вчасно попереджувати державні органи про появу незнайомих”, “стежити за подіями, що відбуваються”, “лояльно ставитися до влади”, “охороняти свій кордон”. Разом із тим, переважна більшість вважає, що населення прикордонних пунктів повинне бути більш законотримним, пильним, дисциплінованим, обережним, уважним, компетентним, чим інші. Хоча є й інша категорія респондентів, яка вважає, що рисою прикордонного мешканця є вміння обходити закон і прикордонні служби (“звичайно мешканець прикордонного району попадався у лапи прикордонників”, “таємно перетинає кордон”, його відрізняє “ворожість до людей у військовій формі”, “можливість украсти в іншій країні”, “займатися контрабандою або хоч думати про неї”, “знати закони й шляхи їх обходження” тощо). Це свідчить про поширення напівлегальних і нелегальних практик у прикордонні.

Результати дослідження в східному прикордонні російсько-українських кордонів показали, що кордон впливає на ідентифікаційні практики населення. Можна стверджувати, що мешканці прикордоння особливість свого статусу розуміють як можливість і необхідність подвійних ідентичностей. Це пов’язано із близькістю сусідньої держави й широкою системою кровно-родинних, дружніх, економічних контактів. У прикордонні формується особлива ідентичність, що розуміється як двоналежність: одночасна приналежність до двох культурних і етнічних груп: українцям і росіянам.

Визначальними рисами у власному образі мешканці прикордоння вважають особливі моральні й особистісні якості, особливу (змішану російсько-українську) культуру й мову, підвищену правову компетентність і особливий спосіб життя, що включає заняття напівлегальною або нелегальною діяльністю.

При описі образу “мешканець прикордоння” фіксується кілька типів дискурсів: “етичний”, “братнього народу”, “кримінальний” і “інституціональний”.

Аналіз їх співвідношення показує домінування етичного дискурсу. Опис образу відбувається переважно в морально-етичних термінах.

Отже, для східного прикордоння України не є характерним розвинене “почуття кордонів”, кордон не сприймається як відчужувальна межа. Це почуття, як і ідентичність “мешканець прикордоння”, належить вузькій смузі, що безпосередньо прилягає до кордонів.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК КЛЮЧОВИХ ПОЛОЖЕНЬ

Ключові положення	№ пункту
1	2
Географія і система географічних наук, напрямки досліджень фізичної географії, наукові дисципліни фізичної географії; суспільна географія, напрямки досліджень суспільної географії, наукові дисципліни суспільної географії; природно-суспільні та суміжні наукові дисципліни географії	1.1.1
Територія та її особливості в природних, державних, адміністративних та умовних межах; природоохоронна територія, адміністративно-територіальні утворення, адміністративно-територіальний устрій, адміністративно-територіальна одиниця, класифікація країн за формою державно-територіального устрою; класифікація адміністративно-територіальних одиниць держав світу; склад державної території, геотерія, надра, квазітериторія; форми державної території	1.1.2
Географічне положення; географічні об'єкти; геопросторові відношення об'єктів на мікро-, мезо- та макрорівнях; властивості географічного положення; класифікація географічного положення за геопросторовим відношенням об'єктів, природними та суспільно-соціальними ознаками	1.2.1
Імідж держави – поняття, склад, основні інструменти для формування та просування; фактори, які впливають на імідж держави; географічний образ держави – поняття, склад та основні властивості; геополітичний образ держави – поняття та склад; схема образної типології країн світу	1.2.2
Географічні інформаційні системи, географічні дослідження, краєзнавчі дослідження та описи рідного краю, міст та інших населених пунктів, карти й атласи, національні природничі музеї, обласні, районні, міські краєзнавчі музеї, підручники, посібники, статистичні довідники, словники, енциклопедії, наукові журнали, періодичні видання, засоби масової інформації, географічні науково-популярні, документальні, навчальні фільми, сучасні і традиційні методи географічних досліджень	1.2.3
Поняття “державний кордон” у широкому та вузькому сенсі, а також як нормативно-правова категорія, з поглядів різних галузей наукових знань: філософії, культурології, історії, економіки й просторової організації господарства, юриспруденції, геополітики, політичного менеджменту, міжнародного права	2.1.1
Цілі встановлення кордонів держав; основні функції кордонів: бар’єрна, фільтруюча, контактна; додаткові функції кордонів: віддзеркалення, регулювання, відділення, порівняння; еволюція функцій кордонів	2.1.2
Типологія кордонів держав: за статусом визнання; за конфігурацією; простором утворення; походженням, історією та тривалістю існування; географічним критерієм; функціональним критерієм; характером взаємодії держав	2.1.3
Теорія прикордоння, boundary studies, border studies, frontier studies, дослідження прикордоння, Б. Паркер, баундарі динаміка	2.2.1

1	2
Соціокультурний феномен прикордоння, соціодинаміка прикордоння, маргінальність, андрогінізація, ідентичність	2.2.2
Типологія прикордонь: залежно від домінуючої функції; за типом контактної зони; причиною утворення; кількістю соціокультурних спільностей, що межують; ступенем культурної дистанції між соціокультурними спільностями; ступенем домінування однієї зі сторін; ступенем політичної конфліктності між сторонами; географічним фактором	2.2.3
Транскордонна територія (cross-border area, transboundary area, transborder area); транскордонний регіон (cross-border region, transboundary region, transborder region); єврорегіон (Euroregion), прикордонний регіон, транскордонна співпраця, правові та політичні аспекти функціонування єврорегіонів	2.2.4
Правові способи зміни території та кордонів держав: самовизначення, плебісцит, сецесія, цесія (повна, неповна, відплатна, безвідплатна), ефективна окупація, давнина володіння, акреція, ад'юдикація	2.3.1
Протиправні зміни території та кордонів держав: анексія, військова окупація (окупація в стані війни, післявоєнна окупація), окупація в мирний час	2.3.2
Підходи дослідження кордонів і прикордонь	2.4.1
Традиційні підходи дослідження кордонів і прикордонь: історико-географічний, класифікаційний, функціональний, географо-політологічний	2.4.2
Сучасні (постмодерністські) підходи дослідження кордонів і прикордонь: світосистемноідентичнісний, геополітичні, кордони як соціальні уявлення	2.4.3
Альтернативні підходи дослідження кордонів і прикордонь: світ без кордонів, ПСП-підхід, екополітичний підхід	2.4.4
Географічне положення України	3.1.1
Етапи формування державної території України	3.1.2
Географічні образи України, ключові геополітичні та геокультурні образи України	3.1.3
Адміністративно-територіальний устрій України; особливий статус Автономної Республіки Крим	3.1.4
Характеристика державного кордону України; спірні ділянки державного кордону України	3.2.
Соціокультурна динаміка прикордоння України	3.3.1
Українсько-польське, українсько-румунське, українсько-російське прикордоння	3.3.2
Єврорегіони в Україні	3.3.3

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ.....	7
1.1. Поняття території у системі наукових знань.....	8
1.1.1. Географічний детермінізм. Загальна структура географічних наук.....	9
1.1.2. Територія як поняття фізичної та суспільної географії	18
1.2. Географічне положення та імідж держави	26
1.2.1. Географічне положення держави, його властивості та класифікація	26
1.2.2. Імідж держави	29
1.2.3. Джерела географічної інформації та методи географічних досліджень	38
Висновок	44
Запитання для самоконтролю	45
Практичні завдання	46
Список використаної літератури.....	47
Список рекомендованої літератури	47
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ	50
2.1. Державні кордони, їх функції та типологія	51
2.1.1. Державний кордон як міждисциплінарна категорія.....	52
2.1.2. Цілі встановлення кордонів держав та їх функції	58
2.1.3. Типологія кордонів держав	66
2.2. Основи теорії прикордоння	75
2.2.1. Прикордоння як поняття	77
2.2.2. Соціокультурний феномен та соціодинаміка прикордоння	83
2.2.3. Типологія прикордонь.....	84
2.2.4. Транскордонні території.....	89
2.3. Способи зміни території та кордонів держав	95
2.3.1. Правові способи зміни території та кордонів держав	96
2.3.2. Протиправні зміни території та кордонів держав.....	106
2.4. Методологічні аспекти дослідження кордонів і прикордонь.....	110
2.4.1. Загальна характеристика підходів дослідження кордонів і прикордонь	111
2.4.2. Традиційні підходи дослідження кордонів і прикордонь	115
2.4.3. Сучасні (постмодерністські) підходи дослідження кордонів і прикордонь.....	117
2.4.4. Альтернативні підходи дослідження кордонів і прикордонь	130
Висновок	134
Запитання для самоконтролю	136
Практичні завдання	138
Список використаної літератури.....	138

Список рекомендованої літератури	140
РОЗДІЛ 3. ТЕРИТОРІЯ ТА КОРДОН УКРАЇНИ.....	145
3.1. Державна територія України.....	146
3.1.1. Особливості географічного положення України.....	146
3.1.2. Основні етапи формування державної території України	150
3.1.3. Географічні образи України	152
3.1.4. Територіальний устрій України	159
3.2. Державний кордон України	166
3.3. Прикордоння України.....	170
3.3.1. Соціокультурна динаміка України як “великого” прикордоння	171
3.3.2. Особливості українських прикордонь	176
3.3.3. Особливості функціонування єврорегіонів в Україні	194
Висновок	196
Запитання для самоконтролю	201
Список використаної літератури.....	202
Список рекомендованої літератури	203
ДОДАТКИ:	
ДОДАТОК 1. Довідково-інформаційні відомості до розділу 1	207
ДОДАТОК 2. Довідково-інформаційні відомості до розділу 2	244
ДОДАТОК 3. Образ “мешканця прикордоння” України.....	247
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК КЛЮЧОВИХ ПОЛОЖЕНЬ.....	252

**Дмитро Анатолійович Купрієнко
Юрій Анатолійович Дем'янюк
Олександр Васильович Діденко**

**ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ
І ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН**

Навчальний посібник

**Редактор А. В. Коваленко
Коректори: О. В. Коломійчук, Н. В. Карвацька
Комп'ютерна верстка О. Л. Грицева**

**Здано до набору 04.03.2013. Підписано до друку 29.05.2014
Формат 60x84/16. Гарнітура SchoolBook. Тираж 300 прим.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14.88. Обл.-вид. арк. 15.36**

**Видавництво Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007
Зам. № 433**